АРХЕОЛОГИЯ

ГОДИНА IV 1962 КНИГА 3

На корицата:

Бронзова хидрия от Несебър

Sur la couverture:

Hidrie en bronse de Nessebar

АРХЕОЛОГИЯ

Орган на Археологическия институт и музей при Българската академия на науките

Год. IV • 1962 • Кн. 3

По въпроса за характера на ранносредновековната българска култура

Соня Георгиева

Въпросът за характера на ранносредновековната българска култура е един от основните въпроси на нашата археологическа и историческа наука.* Да знаем какъв е бил обликът на културата на българския народ в началните стъпки на неговото съществуване, ще рече да знаем основата, върху която е стъпила цялата негова по-късна култура, нейният генезис и основни тенденции на развитието ѝ. Но този въпрос е и един от най-сложните и най-трудните, за разрешаването на който е необходимо да се имат пред вид редица съображения не само от исторически и археологически, но и от по-общ културно-исторически характер. Освен това необходимо е да бъдат изяснени и някои въпроси, които са неразривно свързани с характера на ранносредновековната българска култура. Това са въпросите за характера на културата, с която славяните се заселили на Балканския п-в, за местното антично наследство, което те заварили тук, за степента на влиянието на съвременната византийска култура, за приноса на прабългарите при оформянето на ранносредновековната българска култура.

Благодарение на марксическата методология за изучаване на обществените явления и на новодобитите материали от оживената археологическа дейност у нас през последните години, стана възможно да се хвърли известна светлина върху въпроса за характера на ранносредновековната българска култура и да бъде той поставен на правилни идеологически и фактически основи, като бъдат опровергани някои антинаучни и реакционни теории, които господствуваха в миналото в тази област.

Като имам пред вид сложността и сериозността на въпроса, от една страна, и все още недостатъчното и непълното проучване на редица установки в тази насока, от друга страна, аз ще се опитам тук да дам само някои по-общи положения и мисли относно характера на ранносредновековната българска култура.

Преди 9 септември 1944 г. в българската историческа и археологическа наука господствуваше тезата за културното и художественото надмощие на прабългарите в ранния период от съществуването на българската държава. Тази теза бе създадена от чужди учени, особено от австрийския учен Йосиф Стржиговски, поради шовинистични подбуди.[1] Тя бе подета от някои историци и археолози у нас, които твърдяха, че прабългарите дошли на Балканския п-в със своя висока собствена материална и художествена култура, в която особено силно се подчертаваха персийско-сасанидски традиции.[2]

Несъстоятелността на тази теза бе показана в редица изследвания още преди 9 септември 1944 г.[3] Обаче поради липсата на марксическа методология и на достатъчно данни и археологически материали тази теза не можа да бъде

* Бележка на редакцията. Тъй като статията повдига дискусионни въпроси, редакцията поканва нашите специалисти в тази област да изразят своите схващания на страниците на сп. „Археология".

[1] Това е добре изложено у Д. П. Димитров, Състояние и задачи на българската археологическа наука, ИАИ, XVII, 1950, стр. 439—444.

[2] Б. Филов, Старобългарското изкуство, София, 1924, стр. 3—13; B. Filov, Les palais vieux bulgares et les palais sassanides, Recueil Th. Uspenskij, Paris, 1930, стр. 80 и сл.; А. Протич, Югозападната школа в българската стенопис през XIII и XIV в., Сборник В. Златарски, София, 1925, стр. 300 и сл; Н. Мавродинов, Прабългарската художествена индустрия, Сб. Мадара, II, 1936, 255—273; N. Mavrodinov, Le trésor protubulgare de Nagyszentmiklós, Budapest, 1943, стр. 232.

[3] К. Миятев, Мадарският конник, ИАИ, V, 1928—1929, стр. 97; K. Miatev, Der grosse Palast in Pliska und die Magnaura in Konstantinopel, ИАИ, X, 1935, стр. 136—144; Д. Василев, Строителната традиция в прабългарските дворци от Плиска, София, 1937, стр. 164. Д. П. Димитров, Нов сравнителен материал към втория златен накит от Мадара, ИИД, XVII—XVIII, 1940, стр. 181—192.

напълно опровергана и остана господствуваща в историческата и археологическа литература през този период.[1] За съжаление тя все още намира място и в някои от последните археологически изследвания. Така в излязлата преди няколко години книга върху старобългарското изкуство, вместо да се даде нова, правилна постановка на разглежданите въпроси, все още се наричат нахилисти тези, които по някакъв начин са изразили несъгласието си с теориите за прабългарското надмощие.[2] В нея се повтарят редица твърдения на автора относно строителното и художественото превъзходство на прабългарите.[3] Възгледите за решаващата роля на прабългарите за създаването на ранносредновековната българска култура са синтезирани в статията на Ст. Станчев, отпечатана в сборника на Германската академия на науките „Античност и Средновековие в България".[4] Авторът пише следното: „Основаването на Плиска и Преслав е резултат на развитието на културата на прабългарите и отразява това развитие". В забележка авторът пояснява, че „Тези две крепости се различават силно от истинските славянски градове в нашата страна (? С. Г.) и извън нея", макар самият автор да признава, че славянското население е преобладавало по численост още отрано в столицата на младата федеративна славянобългарска държава.[5] Ние се питаме дали това славянско население, което преди повече от един век от образуването на българската държава се е заселило в пределите на Византийската империя сред висока антична култура, е било толкова невъзприемчиво, че е чакало да дойдат прабългарите и да го запознаят с по-висока култура. Авторът продължава: „Тези центрове възникват в епохата, когато прабългарските черти в ранносредновековната материална и духовна култура на Североизточна България все повече и повече отстъпват и изчезват под влиянието на по-силната славянска култура."[6] Ако Плиска възниква в момент, когато прабългарската култура се загубва, кога по-рано тя е била там в силата си? В желанието си да примири прабългарската и славянската култура авторът изпада в противоречие със самия себе си. Ако прабългарската култура е имала някога надмощие в българската държава, то това би могло да бъде само по времето на нейното образуване, когато се създава и първата българска столица, а не по-рано, когато прабългарите въобще не са съществували в Североизточна България. На това място са били разположени седемте славянски племена и културата в Североизточна България не е имала нищо общо с прабългарите. За да се изяснят характерните черти на ранносредновековната българска култура, според Ст. Станчев е необходимо само „да се имат пред вид новите данни относно произхода и оформянето на истинската прабългарска култура"[7]. Той елиминира всички други съставки на тази култура, да не се спираме на това място, доколко правилно е определил тези нови данни. Давайки характеристика на прабългарската материална култура, авторът пише: „Материалната култура на прабългарите има късносарматски или, по-точно казано, сарматско-алански характер. Тази в същността си иранска култура се е оформила в степната област на север от Черно море и е била дълбоко проникната с антични традиции. Сериозно влияние върху нея или по всяка вероятност върху културата на управляващата родова аристокрация на прабългарите е упражнила културата на идващите от изток тюркски народи, които са отклонили прабългарите. . . Впоследствие и други сарматско-монголски черти са проникнали в антропологическия тип на сравнително европеоидното население. И тази още при своето конституиране комплицирана култура е била донесена на юг от Дунав в страна, която е пазела жива в своите поселения античността."[8] Тази характеристика на културата на прабългарите от епохата преди заселването им на Балканския п-в съдържа редица неизяснени и спорни понятия, като например: културата на прабългарите била иранска по същността си, със сарматско-алански характер. Тезата за иранския и сасанидски характер на прабългарската култура е отхвърлена дори и от Н. Мавродинов в последното му изследване.[9] Някакви сарматско-монголски черти били проникнали по-късно в антропологическия тип на сравнително европеоидното население.

[1] Тезата за културното надмощие на прабългарите през ранния период на българската държава стана знаме на българските фашисти и шовинисти, които я използуваха като оръжие срещу славянското съзнание на българския народ с цел да го откъснат от великия Съветски съюз. Създадени бяха фашистки организации — кубратисти и др. подобни, чиито членове се възпитаваха в антиславянски дух. Политици пишеха книги, в които славеха организаторската роля на прабългарите при образуването на българската държава, като подчертаваха, че славяните били неспособни да образуват своя държава (Д. Д. Сълов, Пътят на България, София, 1936, стр. 450. Повече по този въпрос вж. у Д. П. Димитров, цит. съч., стр. 440 и цитираната там литература). Във вестниците се печатаха статии, където прабългарите се възхваляваха като културтрегери, които заедно с викингите приобщили цяла Източна Европа и особено славяните към културния свят (Г. Фехер, Прабългарите — създатели на културата в Източна Европа, в. Зора, бр. 5737 от 8. VIII. 1938 г.). Г. Фехер, един от създателите на прабългарското възвеличаване, в едно от многобройните си съчинения върху прабългарската култура заявява, че той си е поставил за цел да покаже, че има тясна връзка между културата на прабългарите и маджарите (Г. Фехер, Ролята и културата на прабългарите. Значението на прабългарската и на старомаджарската култура в изграждането на цивилизацията на Източна Европа. София, 1940, стр. 5 и 6).

[2] Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство, София, стр. 71.

[3] Пак там, стр. 10—44. Трябва да отбележим, че в книгата има редица опити да се примирят старите схващания на автора с ролята на славяните и на античните традиции при формирането на ранносредновековната художествена култура на българския народ, макар че това ненавсякъде е добре аргументирано.

[4] S. Stančev, Pliska und Preslav, Ihre archäologischen Denkmäler und deren Erforschung, Antike und Mittelalter in Bulgarien, Berlin, 1960, стр. 219—264.

[5] Пак там, стр. 261.

[6] Пак там.

[7] Пак там.

[8] Пак там, стр. 261 и 262.

[9] Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство, стр. 64.

Тук авторът свързва в едно две съвсем далечни етнически групи — сармати и монголци. Не е ясно и какво иска да каже с израза „сравнително европеоидно население". Населението или е европеоидно или не е.[1]

Благодарение на все по-обилните материали от археологическите разкопки през последните години и благодарение на правилното интерпретиране на подобни материали от страна на съветски, унгарски и румънски учени става ясно, че едва ли е съществувала някаква висока специфична култура на прабългарите в периода преди заселването им на Балканския п-в.[2] През този период, който принадлежи към епохата на преселението на народите, в цялата обширна област на тяхното разселване се създава една своеобразна „варварска култура", която не може да бъде етнически белег, а по-скоро мода или израз на времето.[3] Това е установено за така наричаните преди „аварски" и „готски" находки.[4]

По отношение на прабългарите също така нямаме сигурни данни за културата, с която те са дошли на юг от Дунав. Несъстоятелна се оказа тезата за съществуването на прабългарска художествена промишленост.[5] Художествените предмети, приписани на прабългарите, са имали извънредно широко разпространение през епохата на преселението на народите. Коланните украси, които се смятаха типични за прабългарите, са били употребявани у нас още през IV век, носени са били и от византийските императори.[6] За прабългарски се смятаха дори украси, които датират от халщатската епоха, какъвто е случаят с Шереметското съкровище.[7]

Тезата за висока строителна култура у прабългарите и за някакви персийско-сасанидски традиции също не почиваше на сериозна аргументация. Нейните създатели не бяха в състояние да докажат защо именно прабългарите са носители на тези традиции. Източниците, между които и сасанидските традиции, са влезли като съставен елемент във византийското изкуство, докато няма никъде засвидетелствувано, че прабългарите са били носители именно на сасанидските традиции. Тази теза намери свои опоненти още в началото на своето съществуване.[8] Напоследък Кр. Миятев на XI международен византоложки конгрес в Охрид убедително показа, че архитектурата през епохата на първата българска държава има дълбоки местни традиции и византийски влияния.[9]

Не издържа на новите открития и теорията за прабългарската принадлежност на т. нар. салтовски и салтомаяцки тип керамика, която се състои от съдове, украсени чрез излъскване.[10] Напоследък някои се опитаха да причислят към прабългарската керамика и ранносредновековната керамика, украсена чрез врязване с прави и вълнисти линии, понеже тя се среща почти винаги с украсената чрез излъскване керамика.[11] Т. нар. салтовска керамика е била разпространена на една обширна територия и се явява продължение на античната сива керамика, украсена чрез излъскване.[12] Тя не би могла да бъде донесена от прабългарите, понеже според изследванията на съветските учени салтовската култура, на която принадлежи тази керамика, в степните области на Европейската част на Съветския съюз се е оформила едва през VIII в., докато прабългарите са дошли на Балканския п-в още през VII в. и образували българска държава заедно със славяните в 680 г.[13] Разкопаният преди няколко години некропол при гара Разделна, Варненско, и намереният там инвентар говори също против прабългарския произход на тази керамика. Там са били разкрити погребения чрез изгаряне, като остатъкът от костите е бил поставян в урни от славянски тип, като до тях е имало съдове, украсени чрез излъскване. Намерена е била и есовидна обица, която е характерен белег за раннославянската култура.[14] Освен това трупоизгарянето е обичай, характерен за славяните от периода преди тяхното покръстване и чужд на прабългарите. Следователно некрополът е принадлежал на славяните от времето преди покръстването им, след като са били оформени вече двата типа керамика — гърнетата с врязана украса и съдовете, украсени чрез излъскване. Некрополът до Нови пазар, който съдържа същата керамика, но погребенията са чрез трупополагане, е паметник на ранносредновековната българска култура от един сравнително покъсен период, когато трупоизгарянето като погребален обичай е било изоставено от славяните под влияние на християнството и на местните

[1] Трябва да отбележим, че въпреки огромната литература върху произхода на прабългарите и тяхната етническа принадлежност, въпросът все още остава неизяснен.

[2] Б. А. Рыбаков, Древние русы, СА, XVII, 1953, стр. 78; Б. А. Рыбаков, Новый суджанский клад антского времени, КСИИМК, XXVII, 1949, стр. 85; D. Csallány, A bizanci femmü vesseg emlekei (Византийското металообработващо изкуство), Antik tanulmányok, I, 1—3, 1954, стр. 109—128; IV, 3—4, 1957, стр. 250—273.

[3] Срв. С. Георгиева, К вопросу о т. н. „праболгарской художественной промышленности, Slavia antiqua X, 1963 (под печат).

[4] Пак там и цит. там литература.

[5] Н. Мавродинов, Прабългарската художествена индустрия, Сб. Мадара, II, 1936, стр. 155 и сл; Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство, стр. 12, 77—78; Г. Фехер, Ролята и културата на прабългарите, стр. 69—106.

[6] С. Георгиева, К вопросу о т. н. „праболгарской художественной промышленности".

[7] С. Георгиева, Едно ново тълкуване на съкровището от Шеремет (Провадийско), Изследвания в памет на Карел Шкорпил, София, 1961, стр. 155 и сл.

[8] Д. Василев, цит. съч.; Kr. Miatev, Der grosse Palast in Pliska und die Magnaura von Konstantinopel, стр. 136—144.

[9] Материалите от конгреса още не са публикувани.

[10] Срв. С. Георгиева, К вопросу о материальной культуре славян и праболгар на Нижнем Дунае, СА, 1961, кн. 2, стр. 96 и сл.; А. Милчев, Разкопки в Плиска западно от вътрешния град през 1959 г., Археология, III, 1960, кн. 3, стр. 38; А. Милчев, Археологически разкопки и проучвания в местността Асар дере — Плиска през 1959 г., ГСУИФФ, 5 III, 1959, стр. 53.

[11] Ст. Станчев и С. Иванов, Некрополът до Нови пазар, София, 1958, стр. 56—63.

[12] С. Георгиева, К вопросу о материальной культуре славян и праболгар на Нижнем Дунае, стр. 96.

[13] С. Георгиева, цит. съч., стр. 98.

[14] Д. Ил. Димитров, Ранносредновековен некропол при гара Разделна, Археология, I, 1959, кн. 3—4, стр. 59.

традиции. Засега процесът на формирането на тази култура може да се набележи по следния начин: Когато славяните се заселили на Балканския п-в в пределите на Византийската империя, те дошли със своя сравнително твърде примитивна раннославянска култура.[1] Тук те се запознали с високата култура на местното население и възприели грънчарското колело. Тези от славяните, които останали по-продължително време в земите отвъд Дунав в територията на днешна Румъния, още там могли да се запознаят с по-високата култура на местното население.[2] Впрочем процесът на усъвършенстване на грънчарството у славяните е започнал твърде скоро след заселването им на Балканския п-в. Под влияние на раннославянската керамика, която е била без украса, или пък имала само единични врязвания от прави и вълнисти линии, се е създала керамиката, която се среща у нас масово в ранносредновековните селища Плиска, Преслав, Кадъкьой, Попина, Разград, Цар Асен, Цар Крум и др. Наред с нея намираме и керамика, украсена чрез излъскване, която се е оформила едновременно със средновековната славянски тип керамика, макар и под влиянието на други, местни, традиции.[3] Главна роля при оформянето на тези два вида керамика у нас са играли славяните още преди идването на прабългарите на Балканския п-в. Когато последните помогнали на славяните в борбата им срещу Византия и образували заедно с тях българската държава през втората половина на VII в., славяните на много места оставили населяваните от тях дотогава селища, разположени в блатисти и неудобни места, и се заселили в разрушените или напуснатите от византийците крепости и градове, като занесли със себе си и оформената вече своя ранносредновековна керамика. Такъв е случаят с ранно византийската крепост при с. Попина и с античния град Абритус, върху развалините на които се заселили славяните след образуването на българската държава.

По този начин можем да си обясним и липсата на раннославянски културен пласт в Плиска, макар че славянското название показва, че там е имало славянско селище преди образуването на българската държава. Голямото значение на откритите във външния град на Плиска землянки се състои в това, че с тях вероятно е открит културният пласт, който е принадлежал на най-ранното средновековно население в Плиска, твърде възможно още преди образуването на българската държава.[4] Керамиката от тези землянки, в която са застъпени и двата типа съдове, потвърждава, че славяните у нас в един твърде ранен период, още през VIII в., са имали и двата вида керамика.[5] Възможно е прабългарите да са носители на керамиката, която е имала вътрешни уши за привързване с канап, фрагменти от която понякога се намират в ранносредновековните селища у нас. Тази керамика е характерна за скотовъдните номадски племена, които са носели съдовете си привързани към конете.

Като доказателство за високото културно развитие на прабългарите някои смятат т. нар. първобългарски надписи, които са написани върху каменни колони или плочи на гръцки език с гръцки букви.[6] Обаче тъкмо тези надписи най-добре свидетелствуват, че прабългарските ханове, от чието име са били правени тези надписи, не са имали своя самостоятелна писмена традиция, нито са били в състояние да създадат такава. Тези надписи са написани на говоримия по това време гръцки език.[7] Освен това в тях съществуват славянизми и славянски елементи, което показва, че славяните са оказвали влияние върху управляващата прабългарска върхушка и през най-ранния период от съществуването на българската държава.[8] По такъв начин така наричаните засега първобългарски надписи нямат специфичен прабългарски характер. Те свидетелствуват колко много официалната българска култура в началото на своето съществуване е заимствувала от византийската култура. При внимателно и по-задълбочено проучване на тези надписи, което да почива на по-широки основи, в тях могат да се намерят елементи не само на съвременната писмена византийска традиция, но и на антична писмена традиция на старото население в тези земи. По такъв начин в тези надписи са намерили израз четирите компонента, взели участие по-малко или повече във формирането на ранносредновековната българска култура — славянски, античен, византийски и прабългарски, който се е изразил главно в прабългарските титли на управляващата върхушка. Схванати така, а не като израз на културата на прабългарите, първобългарските надписи могат да бъдат разглеждани като по-ранен етап в развитието на българската писменост и дори българската литература. В последно време П. Динеков по-

[1] Ж. Въжарова, Славянската керамика от с. Попина, Силистренско, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, стр. 583—593.

[2] На територията на Румъния са открити десетки находища с раннославянска култура, докато в България засега имаме само няколко. Този факт можем да си обясним с обстоятелството, че по-голямата част от славяните още на север от Дунав се е приобщила до известна степен към по-високата местна култура.

[3] С. Станчев по отношение на керамиката с излъскване, която той приписва на прабългарите, заявява, че етапът, който я предшествува, били късноантичните образци от Никюп, Търново и Лиляче. Вж. С. Станчев и С. Иванов, Некрополът до Нови пазар, стр. 79. Връзката между тези две групи той търси чрез посредството на Черняховската култура, която взела някакво участие при формирането на Салтовската култура. Пак там, стр. 85—86.

[4] С. Михайлов, Археологически материали от Плиска (1948—1951 г.), ИАИ, XX, 1955, стр. 139 и сл.; А. Милчев, Разкопки в Плиска, западно от Вътрешния град през 1959 г., стр. 30—43.

[5] А. Милчев, цит. съч., стр. 38.

[6] В. Бешевлиев, Първобългарски надписи. Увод, текст и коментар, ГСУИФФ, XXXI, 1934—1935, стр. 162, табл. XXVII.

[7] Пак там, стр. 14; В. Бешевлиев,, Гръцкият език в първобългарските надписи, ГНМ, 1922—1925, стр. 318 и сл.

[8] В. Бешевлиев, Славянизми в първобългарските надписи, Сб. в чест на Ал. Т. Балан, София, 1956, стр. 99—103.

стави въпроса тези първобългарски, но не прабългарски надписи да бъдат смятани за начало на българската литература.[1] Съветският учен П. Берков се отзова благоприятно на предложението на П. Динеков, изтъквайки, че статията на българския учен има значение не само за българското литературоведение, но и за проблематиката на славяноведението.[2] Голям интерес според него представя въпросът за по-голямата или по-малката аналогична роля на византийско-гръцката литературна традиция при формирането на древнобългарската литература с ролята на латинската литературна традиция при формирането на западноевропейските литератури. Обаче П. Берков подчертава,че П. Динеков само е поставил този въпрос и не е направил опит поне малко по-подробно да го осветли. Този въпрос остава в сила не само по отношение на литературната традиция, но и по отношение на българската писменост въобще.

Създаването на писменост и литература на славянобългарски език още през IX в. също говори против културното предимство на прабългарите през най-ранния период от съществуването на българската държава. Българският народ е един от първите в Европа, които са създали писменост и литература на своя роден език. Българските писатели от това време пишат със славянско, а не прабългарско съзнание. Ако прабългарите са имали някакво надмощие в културния живот при образуването на българската държава, нима е възможно то така бързо и безследно да изчезне от съзнанието дори на дворцовите писатели, какъвто е бил Черноризец Храбър, който пише своята страстна полемика за славянската писменост по времето на Симеон.

Емил Георгиев в своето изследване върху българската литература от IX—X в. правилно излиза от предпоставката, че т. нар. златен век на българската литература не е настъпил внезапно, а е бил подготвен от предшествуващи етапи в развитието на старобългарската писменост и култура.[3] Един от тези етапи той търси в епохата на славянската общност, позовавайки се на думите на Черноризец Храбър, че славяните преди да имат букви четели и гадаели с черти и резки.[4] Другия етап той правилно вижда в гръцко-българската писменост, която по силата на традицията той нарича прабългарска, обаче отбелязва, че тя е отразявала живота и мисленето не само на прабългарите, но на поданиците изобщо на ранната българска държава.[5] Авторът на това ценно изследване поставя методологически правилно въпросите за ролята на славяните при формирането на ранната българска култура, за по-ранния етап на феодализиране у славяните, за бързото и пълно славянизиране на българската държава и българската култура.[6] Обаче в този труд се чувствува липсата на специални изследвания върху характера на ранносредновековната българска култура, която неминуемо ще се чувствува и в други трудове от подобен род. По отношение на писмената традиция у прабългарите Ем. Георгиев се позовава на остарелите тенденциозни изследвания на Г. Фехер, които го карат да допусне, че прабългарите са били създатели на по-висока писмена култура, която е оплодила културата и на други племена и народи.[7]

Въз основа на материалите от досегашния етап на нашите проучвания в общи линии може да се заключи, че ранната средновековна българска култура се е формирала като славянска култура, като изпитвала върху себе си благотворното въздействие на старата местна култура и на византийската култура. Прабългарите, които са се стопили бързо сред славяните, не са оставали значителни следи в ранносредновековната българска култура. Пред българските археолози стои важната задача да се увеличат материалите от периода на късната античност и на ранното средновековие, за да могат да се задълбочат и уточнят въпросите относно формирането и развитието на средновековната българска култура в нейните начални стъпки.

[1] П. Динеков, Въпросът за началото на българската литература, вж. Литературен фронт, бр. 21 от 26. V. 1960 г.

[2] П. Берков, Началото на българската литература, вж. Литературен фронт, бр. 20 от 18. V. 1961 г.

[3] Е. Георгиев, Разцвет на българската литература в IX—X в. София, 1962, стр. 7.

[4] Пак там, стр. 29.

[5] Пак там, стр. 16.

[6] Пак там, стр. 7—13.

[7] Пак там, стр. 15. Изясняването на произхода и значението на знаците у нас остава все още открито. Срв. С. Михайлов, Археологически материали от Плиска (1948—1951 г.), стр. 82—83.

Върху някои иконографски черти на св. Георги в български стенописи от XV век

Екатерина Манова

В статията си, посветена на един релеф на светците-конници Георги и Димитър от Созопол, Ив. Гошев[1] прави подробен преглед на хагиографската и иконографската литература във връзка с образите на тези светци. Авторът разглежда също стиловата и типологична страна на релефа и проследява успоредно изображенията на двамата светци в паметници, в които те са представени поотделно. В изследването му обаче не са включени изображенията на тези светци в наши стенописи от XV в.

Три паметника от края на XV в. у нас (Драгалевският манастир — 1476 г., Бобошевският манастир „Св. Димитър" — 1478 г., и Кремиковският манастир — 1493 г.) съхраняват няколко различни изображения на св. Георги. И трите са в Югозападна България. В тях откриваме много еднакви битови предмети, но св. Георги е изобразен различно във всеки от тези стенописи. Причината за това различие се дължи на отклонението от иконографските традиции и на внасянето в това религиозно изкуство на елементи, наблюдавани в живота.

1 *Св. Георги. Боянската църква*
St Georges. Eglise de Boyana

Преди да пристъпим към анализиране на изображенията на св. Георги в нашите паметници от края на XV в., не ще бъде безинтересно да проследим как го изобразяват в стенописите от предишната епоха. Така по-добре ще проличи новото, което намираме в по-късните паметници.

В ранната средновековна живопис мястото на св. Георги е между стоящите военни светци в най-долния пояс от фигурални изображения. Образа на светеца срещаме и върху икони, където е изобразен по същия начин — стоящ. В по-късните паметници го представят най-често на кон, но с друго въоръжение и облекло.

Запазените от по-ранна епоха образи на св. Георги у нас — в Боянската църква (1259 г. обр. 1) и в църквата при с. Беренде, Софийско (XIV в., обр. 2) — го представят в цял ръст, в пояса на военните светци с броня, меч или копие. Приблизително такива черти (на герой или военен) има той и в хагиографските източници.[2] Но ако сравним дори тези наши две сравнително еднообразни изображения на светеца, ще видим, че и те имат различия както в чертите на лицето, в наличието или липсата на мъченически венец или кръст, така и в оръжието и доспехите.

По-голяма разлика се забелязва между тези по-ранни изображения и по-късните (от XV в.). Но интересно е, че има различни белези и между близки по време изображения от една по-късна епоха. Образът на св. Георги в Бобошевския манастир „Св. Димитър" (1478) се намира в същия пояс на стоящите светци, непосредствено до въоръжения с копие, лък и стрели патрон на църквата. Св. Димитър носи върху късата си туника кована ризница. Св. Георги (обр. 3) обаче не носи нито оръжие, нито броня. В другите два паметника от XV в. — църквата при Драгалевския манастир (1476) и църквата при Кремиковския манастир (1493) е представена вече конна фигура на св. Георги (обр. 6)[3] на западната външна стена на наоса и на северната стена на притвора (обр. 5).[4] Втора, седяща фигура на св. Георги във военни доспехи се намира на западната външна стена на наоса в Кремиковската манастирска църква в люнета

[1] И. Гошев, Един средновековен барелеф от Созопол. Принос към иконографията на драконопобедителите конници св. Георги и св. Димитър във византийското изкуство, ГСУ БФ, VI, 1928—1929, стр. 2, 3, 6—12, 19, 30, 39.

[2] K. Krumbacher, Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung, München, 1911, стр. 196, 200, 206, 207, 208.

[3] М. Ковачев, Драгалевският манастир Св. Богородица Витошка и неговите старини, София, 1940, табл. XVI.

[4] Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris, 1928, табл. LV b.

2 *Св. Георги. Църквата при с. Беренде, Софийско △ St Georges. Eglise de Bérendé, arrond. de Sofia*

над вратата (обр. 4).[1] Така в три паметника от края на XV в., които се различават по време на изработването с не повече от 17 години, се натъкваме на три типа изображения на св. Георги, като два от тези типове срещаме в един и същ паметник.

В тези изображения повече или по-малко са намерили отражение някои елементи или страни на действително употребявано в живота нападателно и защитно въоръжение. В Народния археологически музей в София има находки, аналогични на изобразените копия (Средновековен отдел, инв. № 495, 1081), стрели, ножници (инв. № 771). Има съответствие и между представените копия и ризници и онези, които били употребявани в Русия през XV в.[2]

В религиозното изкуство на страните, които са приели християнството от Византия или са допринесли за изграждането на византийската религиозна живопис и са били в контакт с нея, се забелязва спазването на една обща схема на разпределяне на изображенията по стените на църквите. След епохата на иконоборството това явление може да се проследи вече като утвърдена практика към X или XI в.[3] и продължава през цялото Средновековие. У нас тази връзка с византийската живопис се е затвърдила през времето на византийското владичество.[4] В различните страни, разбира се, са се спазвали главните принципи на тази обща схема, но не могат да се изключат особеностите, отличаващи всяка местна проява на това изкуство. Вероятно в един по-ранен период е имало по-строго придържане към тези принципи. Обаче за времето, от което са повечето запазени стенописи в различните страни, включени в художествения кръг на византийското изкуство, не може да се приеме като толкова непоклатим шаблонът, за който мнозина смятат, че се е спазвал до-най-малките подробности.[5] Това личи и от запазените досега ръководства за източна християнска живопис.[6] Л. Рео също е на мнение, за разлика от досегашното схващане, че темите на християнската иконография се развиват с течение на времето.[7]

Прието е да се смята, че църквата е поставяла на зографите при изписване на християнските храмове определени изисквания, които е трябвало да се спазват. Местата на отделните образи и традиционните сцени из живота на Христа и Богородица били определени. Но слаби отклонения от тези изисквания се забелязват още в по-ранните паметници на религиозната живопис в съседните на Византия страни. Така са се запазили във византийските ръководства по църковна живопис и много стари елементи въпреки късното им съставяне.[8] Но,

[1] A. Grabar, цит. съч., табл. LVI b.
[2] Денисова, Портнов, Денисов. Руское оружие. Москва, 1953, стр. 39, табл. VII 49.
[3] A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, стр. 64, 66, 67; Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, I, Paris, 1926, стр. 192, 326.
[4] Пак там, I, стр. 54.
[5] Пак там, стр. 63, 64, 67; G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'évangile aux XIV, XV et XVI siècles. Paris, 1916, стр. 560, 561.
[6] G. Schäfer, Das Handbuch der Malerei vom Berge Athos, Trier, 1855. V. Grecu, Byzantinische Handbücher der Kirchenmaerei, Byzantion, IX, стр. 692.
[7] L. Réau, Iconographie de l'art chrétien, I, Paris, 1955, стр. V.
[8] V. Grecu, цит. съч., стр. 692.

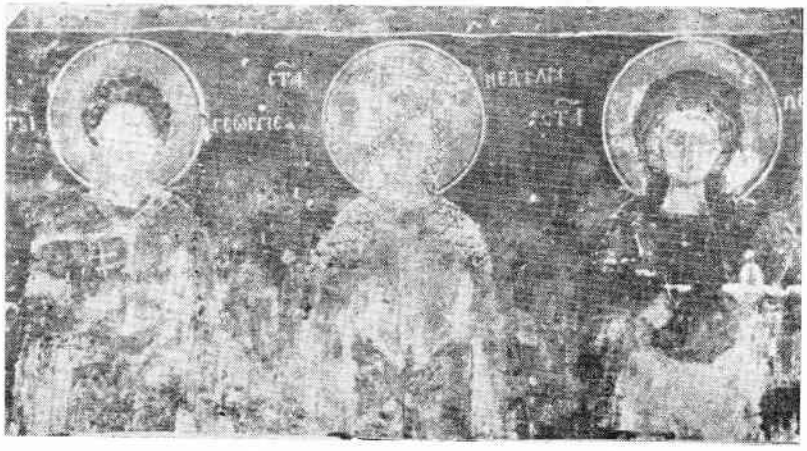

3 *Св Георги, св. Неделя, св. Петка. Църквата на Бобошевския манастир △ St Georges, St Nédélia. St Petka. Eglise du Monastère de Bobochévo*

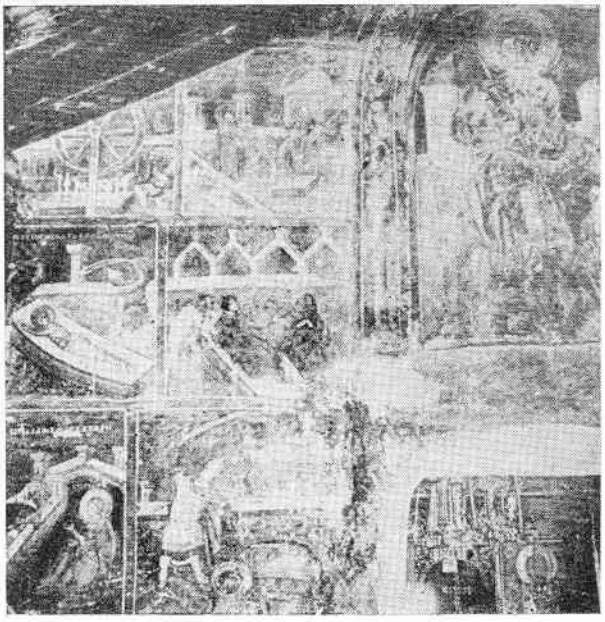

4 *Св. Георги. Кремиковската манастирска църква (XV в.), изт. стена △ St. George. Eglise du Monastère de Krémikovtzi (XVe s.), mur de l'Est*

изглежда, живописците са си позволявали да третират някои образи и сцени по-свободно, за да стане нужно VII вселенски събор да се произнесе, че „образите и сцените в религиозната живопис не били откритие на зографите, а отговаряли на установени норми и предания на общата църква и църковни отци"[1]. С течение на времето отклоненията се увеличават. Една от причините за по-големи или по-малки отклонения от традиционните схеми е и умението и подготовката на зографите. За да можем обаче да говорим било за неотменим шаблон, било за малки или големи отклонения от установени форми на изобразяване, е уместно да се проследят иконографските черти на някои от често представяните светци или сцени. Възниква въпросът, дали те остават неизменни векове наред или могат да се открият различия и нови елементи в образите им. Това може да проличи най-добре, като се сравнят паметници, които са близки по местонахождение и за тях може да се предполага, че са от един по-тесен художествен кръг (школа?). Интересни наблюдения могат да се направят освен това и по българските паметници, създадени в един немного продължителен период от време.

В нашата църковна живопис св. Георги най-често се среща в групата на военните светци, която заема един цял пояс по северната и южната стена на наоса на църквите от XI в. насам.[2] Те са разположени обикновено веднага след най-долния орнаментален цокъл на тези стени. Фигурите на военните светци са в цял ръст и достигат почти до началото на свода или до подкуполните арки. В това отношение те следват традиция, обща за всички страни, които са черпили опит от византийското изкуство.

В отлика от това разпределение на образите на военните светци до XIV в. включително, през XV в. се появява конното изображение на св. Георги, и то не вече на вътрешните стени на храма, а на западната му външна стена, или ако има притвор, на неговата източна стена. В този случай св. Георги е представен на кон в люнета на тази стена над вратата или най-често отстрани на същия люнет. Изобразяването на светеца на северната стена на притвора в Кремиковската манастирска църква е нещо ново. Рядко явление е и представянето на св. Георги без оръжие и броня, както е в наоса на църквата „св. Димитър" при Бобошевския манастир. Измежду приведените в статията на Й. Мисливец изображения на светеца няма нито едно от типа в Бобошевската манастирска църква.[3] Седящата фигура на св. Георги, въоръжен с копие, в люнета на източната стена на нартекса на Кремиковската манастирска църква също не се среща често.

Ако разгледаме надписите, които придружават тези няколко образа, ще забележим, че към името на св. Георги, което носят стоящите фигури в наоса, се прибавя прозвището победоносец, когато той е представен като конник. Но там, където се намира конното изображение на светеца, обикновено няма друго в пояса на стоящите светци на стените на храма. В Кремиковската манастирска църква се среща и един образ на светеца, седнал на трон, в броня и с копие.

Наличието на толкова различни изображения на един светец в паметници, които не са много отдалечени един от друг нито по място,

[1] V. Grecu, пак там.
[2] A. Grabar, цит. съч., стр. 54, 55.
[3] J. Myslivec, Svaty Jiří ve vychodokrestanskem umeni, Byzantinoslavica, V, 1933—1934, стр. 304, табл. I—VI.

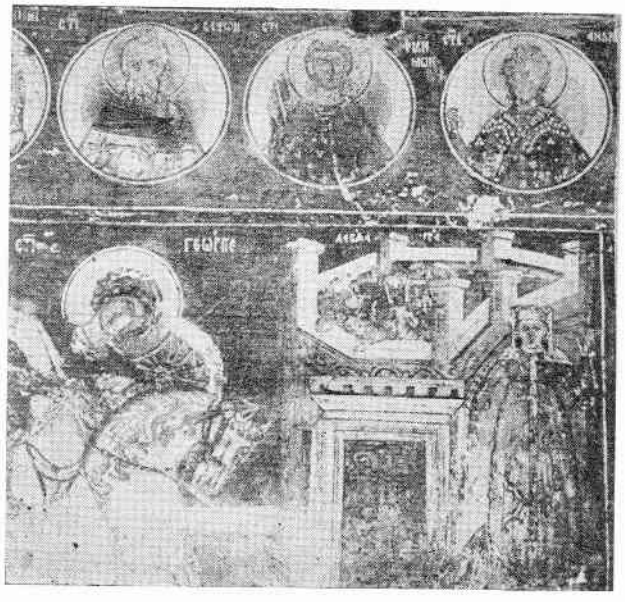

5 *Св. Георги. Кремиковската манастирска църква (XV в.), сев. стена △ St. Georges. Eglise du Monastère de Krémikovtzi (XVe s.), mur du Nord*

6 *Св. Георги. Църквата при Драгалевския манастир*
St Georges. Eglise du Monastère de Dragalevtzi

нито по време, би трябвало да има някакво обяснение. За случаите, при които има образ на св. Георги на кон, а го няма между стоящите военни светци в наоса, може да се допусне, че по-старият образ е изместен от нов. Не може обаче да се обясни по същия начин съществуването на седящата му фигура в броня на западната външна стена, а още по-малко стоящата фигура на св. Георги в обичайната група на южната вътрешна стена на храма, но без броня и оръжие. При последните две то не е съпроводено с промяна на прозвището, както е случаят с конното изображение. Тук отново изпъква въпросът за шаблона, строго задължителен и непоклатим за византийската и средновековна християнска живопис, свързана с византийската художествена традиция.[1] Впрочем такова безрезервно придържане към този шаблон не може да се проследи последователно докрай нито в изследванията на Грабар, нито на Мийе.[2] То не се вижда и от запазените досега текстове на ръководства за стенописи и живопис.[3] В проучването си върху изобразяването на св. Георги в източното християнско изкуство Й. Мисливец съобщава, че образите на св. Георги през периода от V до XII в. не могат да се определят сигурно като негови, ако не носят надпис. Белезите на тези негови изображения имат твърде много общо с тези на св. Димитър, Прокопий и други голобради светци.[4]

Изхождайки именно от тези различия в представянето на някои определени светци — в случая един от военните светци, — и то от паметници, близки по място и по време на изписване, намираме, че има проникване на елементи от прякото наблюдение на живота в тази религиозна по своя характер живопис. Това се проявява при изобразяването на тези светци с оръжие и брони, употребявани през епохата, към която се отнасят образите. Те показват също така, че живописците не са повтаряли в продължение на столетия един единствен образ на тези светци, без да се осмелят да променят нито една черта, нито една подробност в лицето, стойката или облеклото на светците. Напротив, промените в образите са настъпили, понеже обстановката, в която са били създадени, се е изменила. Следователно не може да се говори, че средновековната религиозна живопис е до такава степен скована от шаблона, че не може да се отклони от него дори в най-малките подробности.

В описанието на св. Георги в ръководството по живопис на Атонските манастири[5] се означава само възрастта, и то общо, има ли светецът брада или е голобрад. Дори няма ви-

[1] A. Grabar, цит. съч. стр. 62, 63, 64, 67; Ch. Diehl, цит. съч., II, стр. 495, 496; G. Millet, цит. съч., стр. 560, 561.

[2] Пак там, стр. 64, 65, 67; G. Millet, цит. съч., стр. 27.

[3] G. Schäfer, цит. съч., стр. 41, 46, 313.

[4] J. Myslivec, цит. съч., стр. 371.

[5] G. Schäfer, цит. съч., стр. 313.

наги точни сведения, как е въоръжен. А. Л. Рео твърди,[1] че в ранното християнско изкуство светците дълго време нямали отличителни черти. Източното изкуство ги различава по обяснителните надписи. При тези условия зографът е могъл да прояви самостоятелност. Съществуването на различни образи на св. Георги в разгледаните три паметника показва също, че не е възпроизвеждан един единствен и неизменен образ на светеца. Изместването на едно изображение на светеца от друго, в което са променени основните иконографски черти, създаването на различни по тип образи, свидетелствува не за устойчивостта на тези черти, а за тяхното изменение. Дори трябва да допуснем, че е имало няколко ръководства,[2] а това все пак говори, че живописта е станала предмет на изучаване и специализиране. С течение на времето средновековната живопис също се е развивала. Нови образи са заместили старите, като са внесени и наблюдавани от живота принадлежности. Постепенно създадените при други исторически условия форми са престанали да отговарят на нейното променено съдържание. Проявили са се нови форми.

По този начин средновековната религиозна живопис се включва в историческото развитие на живописта изобщо, доколкото са позволявали условията, при които тя е била поставена, и нейната специфика.

[1] L. Reau, цит. съч., стр. 419, 420.
[2] V. Grecu, цит. съч., стр. 695.

Радиовъглеродът (C-14) като средство за датиране в археологическата наука

Г. Кол и Х. Квита

Ние не сме в състояние да наблюдаваме миналото, а само разнообразните следи, които то е оставило в настоящето. Когато липсват писмени източници, археолозите са принудени да тълкуват запазените в почвата останки от минали култури, като изхождат от процесите на настоящето, за да могат по този начин да си съставят по възможност цялостна представа за тогавашните условия за живот. При това без помощта на съвременните естественонаучни методи на изследване едва ли е мислимо изучаването на много фактори, зависещи от природата и климата.

Старото изпитано сътрудничество между археологията и естествените науки придобива през последните години все по-голямо значение за изясняването въпросите на хронологията. Само хронологичното подреждане на различните културни групи дава възможност за установяването на промени и изясняването на закономерностите в развитието на човешкото общество. Археологията отдавна полага усилия да даде отговор на тези първоначални исторически проблеми. Опирайки се на стратиграфски и типологични наблюдения, тя е изработила пространствено ограничени системи на относителна хронология.

Освен това се оказа необходимо обхванатите в хронологическа последователност събития да се датират по възможност точно и да се сравняват със съответни находки от други области. Многобройните и разновидни опити да се създаде абсолютна хронология за по-големи области се предприемат преди всичко въз основа на резултатите от изследванията в областта на старата история. Чрез използването на определени импортирани предмети и археологически доказуеми културни влияния се установява връзката между праисторическите области на Европа и исторически засвидетелствуваните култури от Средиземноморието, преминали много по-рано към образуването на държави. По този начин се изгради твърде приемлива абсолютна хронологична система за ранната история и отчасти за металните епохи, въпреки че данните за датиране в случая, обуславящи се от продължителността на циркулация на импортните предмети, представляват само един terminus post quem.

В по-старите праисторически периоди тези връзки стават все по-редки, като само в ограчени случаи могат да се отнесат към исторически датираните култури. Всички досегашни абсолютни датировки на паметници от неолита се основават в края на краищата на предноазиатската и египетската хронология, чието многократно коригирано леточисление за раннодинастичните периоди може да се установява само чрез сложни генеалогични изследвания. Според тези изследвания първата египетска династия би трябвало да се датира между 3100—2900 г. пр. н. е., или между 2850 и 2750 г., при което, общо взето, на „по-ранната хронология“ се дава предпочитание. Към това се прибавят допълнителни трудности, когато тези дати се прилагат към праисторическите култу-

ри от континента. Тъй като импортите в Гърция започват едва в раннохеладската епоха, то най-важното съединително звено представляват късноеолитичните пластове в Кносос на Крит. По този косвен път Milojčić и др.,[1] използувайки относителната последователност на пластовете и посредством сравнителен анализ на находките от съседни области, се опитаха да изградят абсолютна хронологична система за неолита на Югоизточна и Средна Европа. Въпреки че усъвършенстваният в археологията стратиграфско сравнителен метод да представлява голям напредък в хронологичното определяне на праисторическите култури, той не би могъл да изключи източниците на грешки, дължащи се на различното ниво на изследванията, на неизвестната продължителност на образуване на пластовете и на забавянето на импортираните предмети. По-нататък опасности крие и недостатъчно последователното прилагане на типологическия метод. Формално покритие или сходство на отделни елементи на културите без оглед на явленията на конвергентност могат да се дължат както на директни, така и на генетични връзки, при което обаче за хронологията ще се направят доста различни заключения.

Набелязаните трудности показват ясно, че и с днешните много усъвършенствувани методи на работа в праисторическата археология, общо взето, могат да се установят само приблизителни дати, чиято достоверност намалява с нарастването на възрастта и с отдалечаването от историческите центрове. Това се отнася особено за най-старите периоди на праисторията, за мезолита и палеолита, при които специфичните методи в най-добрия случай позволяват само относително хронологично подреждане на находките.

Ето защо археологията се стреми да използува предлаганите ѝ от естествените науки възможности за абсолютно датиране. Така например хронологията на плеистоцена е изградена върху астрономически изчисления на интензивността на слънчевото лъчение, чиито колебания до голяма степен съответствуват на установените от геологията четири ледникови периода. Други възможности за датиране на холоцена в Северна Европа предлага хронологи-

[1] V. Milojčić, Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas, Berlin, 1949; F. Schachermayr, Prähistorische Zeitschrift, 34 35, 1949 1950, стр. 17 и сл.; M. V. Garašanin, Archaeologia Jugoslavica, 1, 1954, стр. 1 и сл.

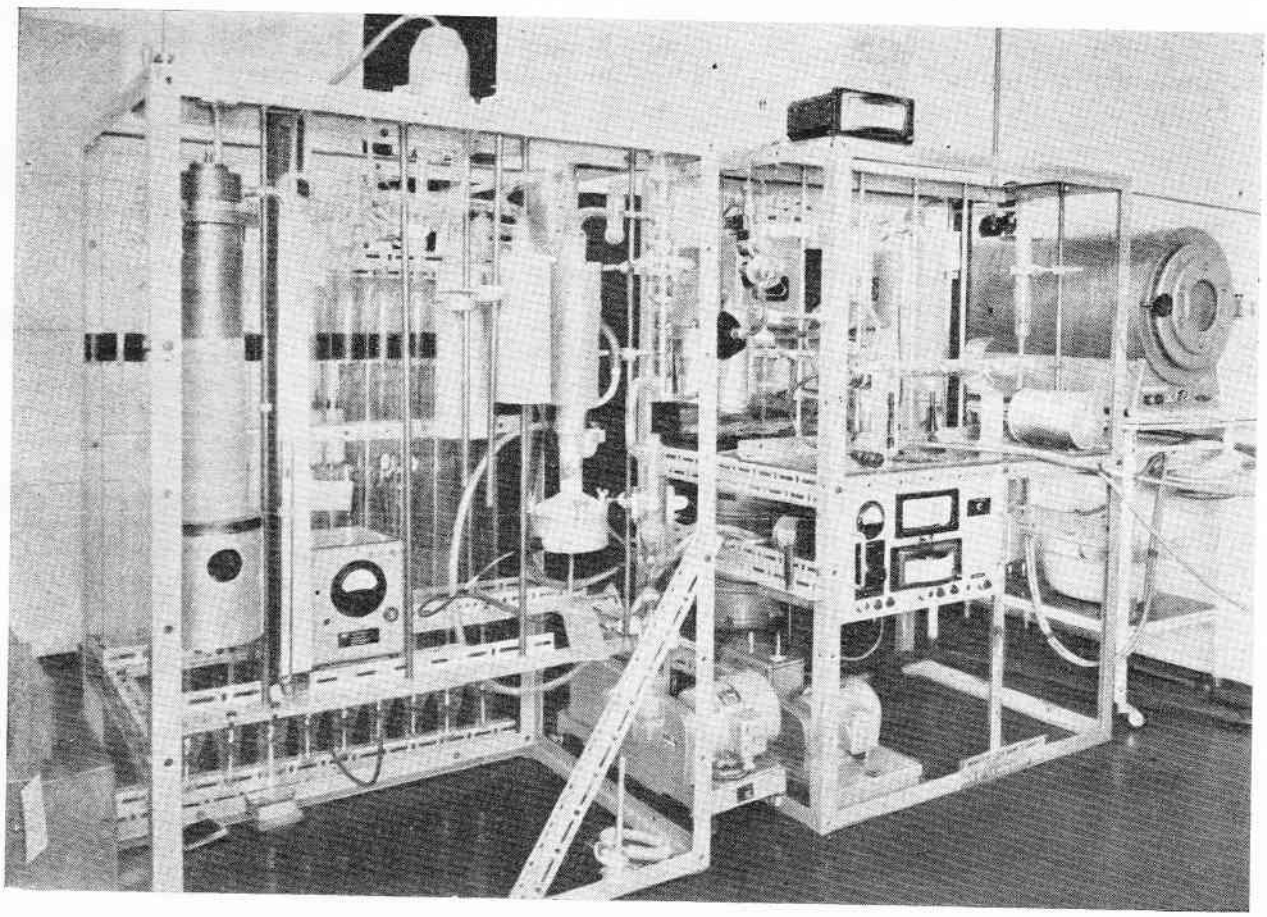

1 *С-14-лаборатория на Германската академия на науките в Берлин. Устройство за химическа подготовка на пробите — Laboratoire de l'Académie des Sciences d'Allemagne pour le radiocarbone. Dispositif de traitement chimique des échantillons*

ята на лентестата керамика и във връзка с нея анализът на цветния прашец.[1]

Към споменатите естественонаучни способи за датиране преди около 30 години се прибавиха и радиоактивните методи за определяне на възрастта. Те почиват на следното явление: в естествените минерали, които съдържат радиоактивни елементи, количеството на активния елемент намалява с течение на времето вследствие на радиоактивното разпадане, докато количеството на разпадащия се продукт се увеличава. Въз основа на анализа на количественото съотношение между началния и крайния елемент може, ако е известен периодът на полуразпад на радиоактивния елемент, да се изчисли времето от началото на разпада до днес, т. е. да се датира. Като особено достоверни в геологията за времената от 10^9 години се оказаха урано-оловните методи, а за периодите от 10^6 години метода калиум-40.

За археологията, която се занимава с по-краткотрайни периоди, радиовъглеродният метод предлага съвършено нови възможности за датиране. Почетеното с Нобеловата премия за химия през 1960 г. откритие на радиовъглерода (C-14) от Libby[2] и сътрудници дава възможност за абсолютно датиране на вещества, съдържащи въглерод.

Радиовъглеродът се образува в горните пластове на атмосферата, когато азотът (N-14) поеме неутрони (n) от вторичното космично ултралъчение. Реакцията протича по формулата:

$$n + 14N = H + 14_C .$$

Образуваният въглерод (C-14) е радиоактивен. Неговият период на полуразпад трае $5760 \pm \pm 30$ години. Количеството на образувания радиовъглерод е крайно малко. Съотношението му към естествения въглерод (C-12) е $1 : 10^{12}$. Образуваният в стратосферата радиовъглерод се окислява по още неизяснен начин в стату насценди във въглероден двуокис и се разпределя от високите ветрове равномерно по повърхността на земята. Част от радиовъглеродния двуокис се разтваря във водата на океаните и образува като карбонат съставна част на мидите, коралите и др. подобни. Останалата в атмосферата част попада по пътя на обмяната в растения, животни и в човека. Докато живото същество асимилира или приема храна, то стои във връзка с резервоара на C-14 и има в тъканите си радиовъглерод в естественото изотопно съотношение $1 : 10^{12}$. Умре ли организмът, съдържанието му на радиовъглерод намалява. След 5760 години (период на полуразпад) остават само 50%, а след 35 000 години само 1% от началното количество радиовъглерод.

Измерването на радиоактивността на въглерода-14 е твърде трудно по следните причини:

1. Рецентният материал има активност от само ~ 15 импулса (разпада) на минута и грам въглерод. 35 000-годишен материал показва само 1% от тези импулси, т. е. $\sim 0{,}5$ импулса (мин. г) Дължащият се на космично лъчение нулев ефект (бекграунд) на употребяваната за измерването броячна тръбичка показва $\sim 400 \pm 50$ имп/мин.

2. Енергията на β-лъчението на радиовъглерода, равна на максимално 0,155 MeV, е много ниска. При твърди проби вследствие самоабсорбция в пробата до измерителния уред достига само малка част от β-лъчението на C-14.

Поради тези причини пробата, която ще се датира, се превръща в газообразно съединение, като въглероден двуокис (De Vries),[3] ацетилен (Suess)[4] или метан (Burke)[5] и се добавя в броячната тръба като броячен газ. За изключване на два пъти на десета степен по-силното лъчение от околността и атмосферата броячната тръба се поставя в стоманена броня от 120—200 г/см². Космичното ултралъчение, което бронята отслабва само с 20%, се елиминира посредством гъст венец от броячни тръбички за космични лъчи, които се включват електрически в антикоинциденция по отношение на измерителната тръбичка. Частицата на космичното ултралъчение, която попадне на измерителната тръба, трябва предварително да е предизвикала разтоварване в някоя броячна тръба за космично ултралъчение в защитния венец. В антикоинцидентното свързване предизвиканите от същата частица едновременни импулси на защитния и измерителния кръг се унищожават. Така се регистрират само β-частиците на въглерод-14 от пълнежа на измерително-броячната тръба.

Построената в Института за уредостроене на Германската академия на науките в Берлин инсталация работи с ацетилен. Тя се състои от три части:

а. Подготовка на пробите (фиг. 1).

б. Измерителна камера с броня (фиг. 2).

в. Електроника.

Състоящата се от органична субстанция проба първо се почиства механично, след това се освобождава посредством варене в 1%-ова солна киселина и натриева основа от калция и хумусни киселини. По-нататъшната подготовка се извършва в затворена инсталация с възможности за вакуум. Органично свързаният или свободен въглерод изгаря в кислородния ток, а анорганично свързаният въглерод (карбонат) се освобождава посредством киселина. Образуваният и в двата случая въглероден двуокис се прекарва през разтвор на амониев хидроокис и образуваният карбонат се преципитира с разтвор на стронциев хлорид като стронциев карбонат. Стронциевият карбонат грижливо се промива, изсушава и смесва с магне-

[1] За критична преценка на тези методи и основите им срв. E. F. Zeuner, Dating the past, London, 1952.

[2] W. F. Libby, Radiocarbon Dating, Chicago, 1955; O. Haxel, сп Naturwissenschaft, 44, 1957, стр. 163 и сл.

[3] Hl. de Vries, G. W. Berendsen, сп. Physica, 19, 1953, стр. 987 и сл.

[4] H. E. Suess, сп. Science, 120, 1954, стр. 5 и сл.

[5] W. H. Burke, W. G. Meischein, сп. Review of Scientific instrument, 26, 1957, стр. 41 и сл.

зиев прах. Чрез нагряване до червено стронциевият карбонат се редуцира до стронциев карбид, от който с прибавка на вода се получава ацетилен. Чрез пресублимиране във вакуум ацетиленът се освобождава от замърсявания, след което се пуска в измерителната камера. За напълването са необходими 15 г въглерод.

Измерването се извършва в измерителната камера, описана за пръв път от Drever, Moljk и Curran[1] и модифицирана от Houtermans и Oeschger.[2] Измерителната камера се състои от стоманена тръба с диаметър 10 см и дължина 50 см (фиг. 3). В камерата са поставени една централна измерително-броячна жица и 24 защитни броячни жици на антикоинцидентното устройство. Между централната жица и 24-те защитни броячни жици се намира една наслоена с алуминиеви пари полистиролова фолия с дебелина 5,5 мгр/см², която служи за катод на двете устройства. Така се свързват измерителното и защитното устройство и работят със същия ацетилен от пробата. По този начин се елиминират импулсите, произхождащи от радиоактивни замърсявания на материала на измерителната камера. За намаление лъчението от околността измерителната камера се поставя в 6 см дебела живачна и 30 см дебела стоманена броня. За намаление на неутроновата компонента на остатъчния нулев ефект служи броня от парафин-борна киселина с дебелина 20 см. Тежестта на бронята е около 7,5 тона.

Измерването на радиоактивността става в зоната на пропорционалността. Импулсите, предизвикани от ядреното лъчение в измерителната камера, достигат след 10-кратно предварително усилване в бронята в същинската електроника. Импулсите в измерителния кръг се усилват чрез усилвател още 2000 пъти, а импулсите в защитния кръг — 4000 пъти и се довеждат до стъпалото на антикоинциденцията, която потиска коинцидиращите импулси от измерителния в защитния кръг. Броячният уред, който брои некоинцидиращите импулси, показва радиовъглеродните разпади плюс остатъчния нулев ефект. Две други броячни единици служат за контрола на измерителния кръг (тотално) и на защитния кръг. Два високоволтни източника от 6000 волта снабдяват измерителната камера с високо напрежение, което е стабилизирано електронично на $\pm$ 10 V.

За археолога, който използува C-14-измервания за своите исторически заключения, е важно да е добре запознат с възможните грешки и границите на този метод. Който не е естественик, може да не вземе пред вид, че и данните на радиовъглерод-14 са само средни стойности, изчислени с математическа вероятност,

[1] R. W. Drever, A. Moljk, S. C. Curran, сп. Nuclear instrument, 1, 1957, стр. 41.

[2] F. G. Houtermans. H. Oeschger, сп. Helvetica Physica Acta, 31, 1958, стр. 117.

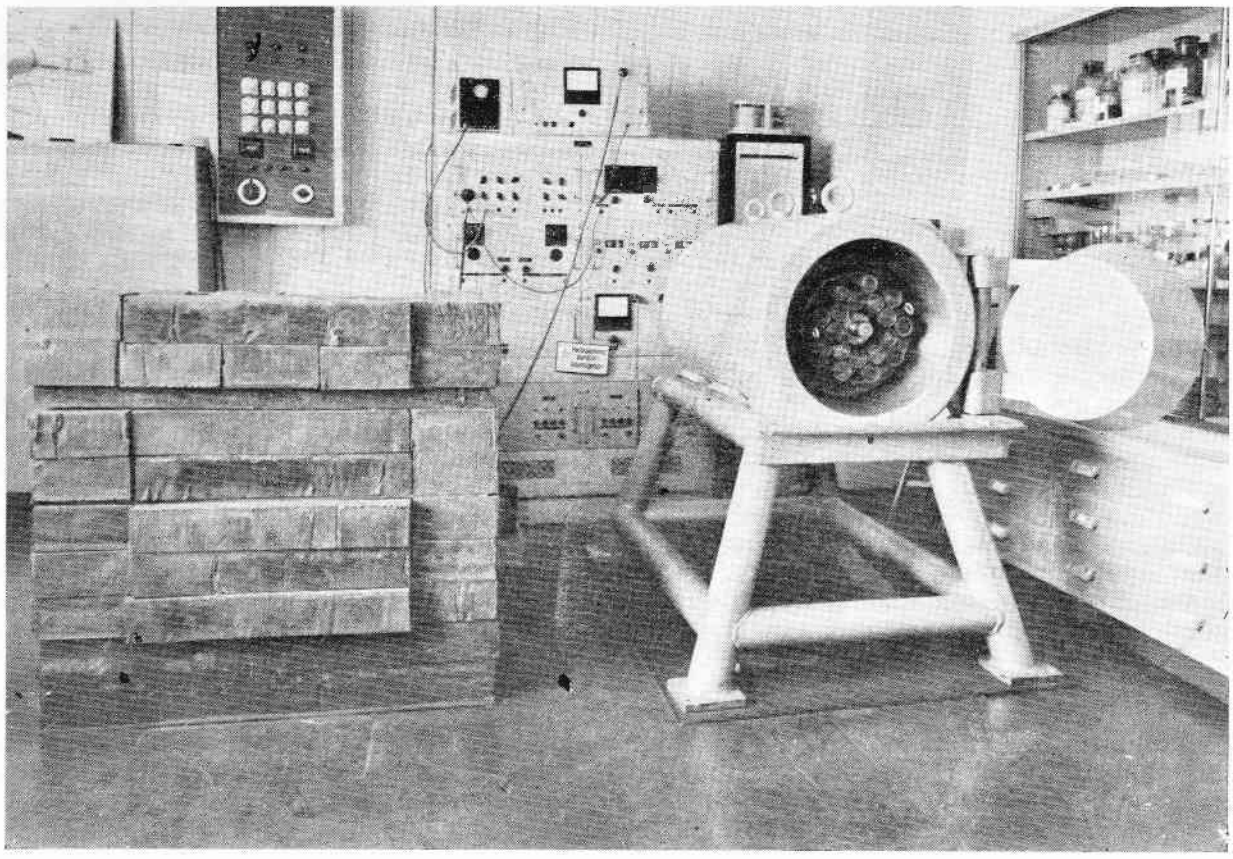

2 *С-14-измерителната камера със защита и електроника*
Chambre de mesure avec protection et appareillage électronique

които не съвпадат с точното време на дадено историческо събитие.

Точността на радиовъглеродното датиране зависи от няколко фактора:

1. Статична грешка.
2. Измерителна грешка.
3. Грешка на периода на полуразпад.

Статичната грешка се дължи на обстоятелството, че радиоактивният разпад е акаузален процес. Големината на грешката показва следната таблица:

Брой на импулсите	$\sqrt{N}$	$1{,}64\sqrt{N}$
100	10%	16,4%
5000	1,2	1,97
10000	1	1,64
25000	0,6	0,98
100000	0,31	0,50

Изразът $\sqrt{N}$ показва границата на вероятната грешка в две трети от случаите, а изразът $1{,}64\sqrt{N}$ границата на определената грешка в 90% от случаите. За да се постигне статистическа точност от 1%, трябва да се изброят 10 000, респ. 25 000 импулса (разпада). Необходимото за това изброяване време е 2, респ. 4 дни. По-нататъшно удължаване на времето на измерване не е оправдано по икономични причини, тъй като при очетворяване на измервателното време статистическите грешки се намаляват само наполовина.

Измерителната грешка има физични причини: разлики в налягането при пълнене на броячната тръба, колебания на усилвателя, вариации в интензитета на космичното ултралъчение, температурни разлики в измерителното помещение, във въздушното налягане и др. Измерителната грешка може да се ограничи.

Според най-новите измервания грешката за 5760-годишния период на полуразпад възлиза понастоящем на $\pm$ 30 години и вероятно няма да може да бъде намалена чувствително.

Горните възможни грешки се взимат пред вид при всяко датиране с C-14 и се предават с $\pm$ x. Това не значи, че действителната възраст на пробата трябва неминуемо да лежи в границите на обсега на грешката x. За 10% от всички измервания трябва да се разчита на вариационен обсег от 2x, а за 0,3% дори на 3x, без да е погрешно датирането. Затова единичните датирания не бива да бъдат надценявани. Само серийните изследвания ще позволят да се постигне по-точно хронологично определяне.

Независимо от тези грешки, чиито причини са познати, при изследвания на проби с известна възраст бе установено, че C-14-съдържанието на атмосферата е подложено на известни колебания.[1] В епохи с по-топъл климат радиовъглеродната концентрация трябва да е била с 1—3% по-висока, отколкото в епохи на по-студен климат, което води до деформиране на измерителните стойности. Установява се, че тези колебания на нивото на C-14 само в изключителни случаи водят до грешка, по-голяма от 5%. В бъдеще грешката ще може да бъде напълно коригирана с оглед на климатичните условия. Други отклонения в C-14-активността на единични растения се поправят днес до голяма степен с помощта на измерване на C-13.

Много по-чести са заблужденията, причините за които трябва да се търсят в самата проба, в нейното съхранение или изготвяне. Значителни грешки по отношение на активността на C-14 може да се дължат на инфилтрация на хумусни вещества, прорастване с корени и други смущения, свързани с почвената вода. Затова изследващата лаборатория трябва да бъде по възможност точно усведомена за почвените условия, начина на взимане и съхранение на пробата и др. За тази цел изпращачът попълва специален въпросник. Друг немалък източник на грешки представлява възможността, възрастта на археологичната проба да не съвпада с възрастта на изследвания въглерод. Трябва да се вземе пред вид напр., че ядрото на дъбов ствол може да е няколко столетия по-старо от външния растителен пръстен, който е мородавен за възрастта. И тук се проявява ясно, че изследването на по-големи редове е по-сигурно, отколкото на изолирани единични проби. Необходимо е също тясно сътрудничество между археолога и радиохимика, тъй като само единият специалист не е в състояние да даде безупречна преценка.

Много трудно е да се набави археологичен, сигурно датиран пробен материал. Това се дължи не толкова на неблагоприятните условия за запазване на органични вещества, колкото на обстоятелството, че в миналото се е обръщало малко внимание на растителните находки. При това лесно може да се изпадне в изкушението да се употреби недостатъчно сигурно датиран материал, което неминуемо води до погрешни резултати и в последна сметка до дискриминация на метода с C-14.

Подходящ пробен материал са всички органични субстанции с изключение на рог и кости. Освен дървени въглища, дърво, зърна на житни растения и диви плодове предпочитан материал е торфът и гитят. Количествено пробата трябва да съдържа около 10—15 г въглерод, което отговаря на 15 г дървени въглища, 25 г дърво или 100 г торф. За да се подложи на предварителна обработка или да се направят контролни датирания, препоръчва се да се представя по-голямо количество пробен материал. Взимането на материала трябва да става внимателно, за да се избягнат замърсявания. Но стерилно взимане и съхранение не е необходимо. Определянето на възрастта ще бъде неточно, ако се получи примес с по-млад материал, съдържащ въглерод, напр. от опаков-

[1] E. H. Willis, H. Tauber; U. und K. O. Münnich, сп. American Journal of Science, Radiocarbon Supplement, 2, 1960, стр. 1 и сл; H. Müller-Beck, сп. Germania 39, 1961, стр. 420 и сл.

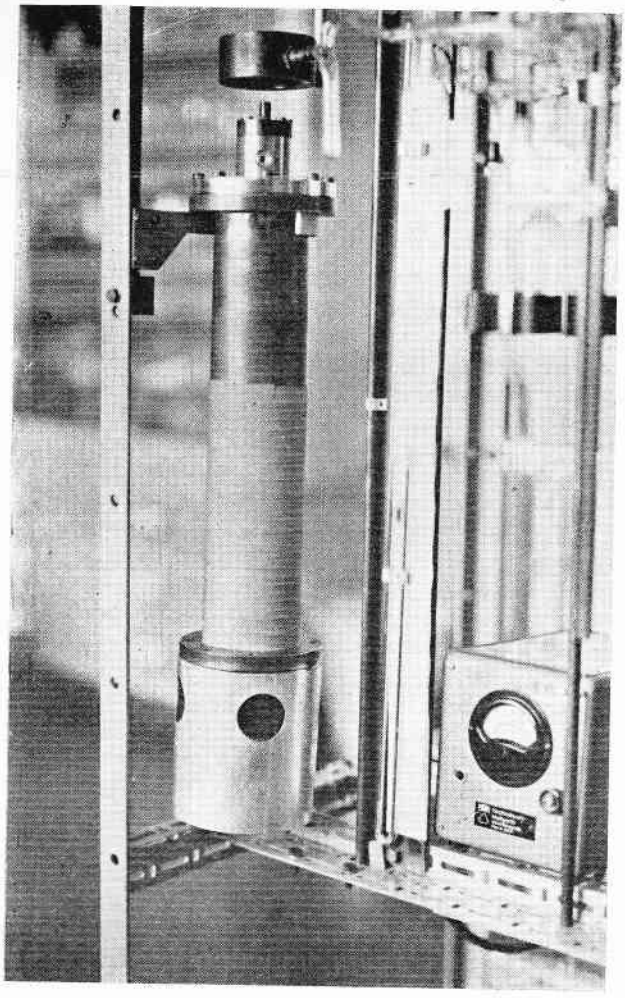

3 *Измерително-броячната тръба на устройството С-14 — Tube du compteur de l'appareillage à C-14.*

ката, от запрашване или плесени. За да се избегне това, взетата от почвата проба трябва да се изсуши на въздух и след това да се положи в торбичката от изкуствена материя или в стъклена бутилка.

Друга възможност за датиране с С-14 е изследването на керамичен материал. За тази цел особено подходящи са керамични изделия с груби и с обилни органични примеси стени от ранния неолит, които са характерни за най-ранното стъпало на лентовидната керамика в Средна Европа и Балканския п-в, за културите в Старчево, Кьорьош и Караново I (Кремиковци). Изследванията в берлинската лаборатория доказаха, че тези керамики могат да бъдат датирани с С-14 поради високото им съдържание на въглерод и при поносим разход на материал от около 1000 грама.[1]

Приложението на радиовъглеродния метод е подходящо преди всичко за неолит (вкл. медната епоха) и по-стари периоди. За по-късните, които могат да бъдат поставени във връзка с исторически събития, статистически изчислените средни стойности имат само второстепенно значение. Вследствие намаляващата се с възрастта активност на С-14 методът обхваща засега 40 000—50 000 години.

Голямото значение на този нов ядренофизичен начин на датиране в праисторическата археология личи от водените през последните години оживени дискусии.[2] Въпреки че не трябва да се гледа прекалено оптимистично на този метод, пригодността му е безспорна. Повечето досегашни резултати се съгласуват със стратиграфично получените данни и се потвърждават до голяма степен от други независимо от С-14 абсолютни датирания, като напр. от лентовидно-керамичната и дендро-хронологията. Но има и единични резултати, които не съответствуват на относителната хронология. Те се изтъкват като доказателства за слабостта на С-14-метод. При това често не се взема пред вид, че грешката при някои погрешни датирания трябва да се търси в неясната културна принадлежност на пробата или в смесването ѝ с други съдържащи въглерод субстанции. Големият брой задоволителни измерителни резултати дава вече основание да се смята, че радиовъглеродният метод на датиране след понататъшно усъвършенстване на методичните условия е станал един от най-важните естественонаучни помощници при датирането на археологични изследвания.

С-14-лабораторията на Германската академия на науките в Берлин след няколко години на подготовка започна през 1961 г. с датиранията. Главната тежест на научната работа легна върху изследвания на научен пробен материал, особено върху абсолютното датиране на средно- и югоизточно европейския неолит.[3] Сегашният капацитет от около 100 датирания на година ще се увеличи чувствително след монтиране на втората измерителна камера и съответната електроника. Това ще даде възможност да бъдат включени в изследванията в много по-голяма степен, отколкото досега важни проби от други страни. За да се избягнат датирания на неподходящи проби, целесъобразно е материалът заедно с попълнения въпросник да се препраща от Централните археологически изследователски институти в Института за праистория и ранна история на Академията. Резултатът от датирането с С-14 се съобщава на изпращащия институт, респ. на извършващия разкопките, обикновено след 3 до 4 месеца. Независимо от това ще се публикуват всички извършени през годината датирания с С-14.

[1] G. Kohl, Ausgrabungen und Funde, 6, 1961, стр. 2 и сл.

[2] H. Schwabedissen и K. O. Münnich, Germania,36, 1958, стр. 133 и сл.; V. Milojčić, Germania, 35, 1957, стр. 102 и сл.; 36, 1958, стр. 409 и сл.; 39, 1961, стр. 434 и сл.

[3] H. Quitta, Prähistorische Zeitschrift, 38, 1960, стр. 153 и сл.;
H. Behrens, Ausgrabungen und Funde, 6, 1961, стр. 313 и сл.

Към историята на скалния манастир при с. Иваново

Никола Ангелов

За историята на скалните килии, църкви и манастири в долината на р. Русенски Лом се знае твърде малко. К. Шкорпил ни е оставил единственото сравнително пълно описание на повечето от тях.[1] След него със стенописите в „Църквата" при с. Иваново, Русенски окръг, се занимава Н. Мавродинов.[2] Последният ги приписва на Търновската живописна школа от XIV в. Стенописите в тази църква и на църквите в близката околност са подробно разгледани и от Асен Василиев.[3]

В средновековните извори има също така съвсем кратки сведения за долината на р. Русенски Лом. В житието на Теодосий Търновски се говори за манастир при гр. Червен,[4] а в Синодика на цар Борил — за митрополитите в същия град.[5]

През 1954 г. бе обнародвано неизвестното досега житие на търновския патриарх Йоаким I.[6] Това житие се явява нов важен извор за нашето Средновековие. Освен биографичните сведения за живота и дейността на Йоаким I, за начина на избиране патриарси и за устройството на българската патриаршия през Средновековието в него намираме и много интересни данни за времето на българския цар Иван Асен II и за историята на скалния манастир при с. Иваново.

В своите бележки към обнародваното житие проф. Ив. Снегаров правилно го оценява като важен източник за проучването на средновековната българска патриаршия. Обаче разглеждайки житието предимно като религиозно-исторически документ, той не е обърнал достатъчно внимание на някои сведения, които имат голямо значение за изучаване на българската култура през епохата на Средновековието.

В житието се споменава за едно укрепено средновековно селище в долината на р. Русенски Лом, името на което се среща за пръв път в изворите от XII—XIV в. Изобилствуват сведения и за развитието на монашеството, а също така има сигурни данни за датиране на стенописите в един от скалните манастири от поречието на р. Русенски Лом.

Проф. Ив. Снегаров говори много общо за мястото, където се установил монахът Йоаким след напущането на Атон. По течението на р. Русенски Лом има много скални килии, църкви, манастири и изкуствени пещери. Те започват от устието на тази река при гр. Русе и достигат по притоците ѝ до с. Дряновец[7] по посока на гр. Разград и до с. Баниска[8] в южна посока.

Житиеписецът дава сравнително точно мястото, гдето се е установил Йоаким. В житието дословно се казва: „и дошъ до дунава, и оусѣкъ пещероу над красномъ"[9]

Под името красномъ трябва да се разбира днешното село с името Красен, което се намира в един от красивите завои на р. Русенски Лом и отстои на 15 км от гр. Русе (обр. 1). Южно от това село в следващия завой на реката върху един скален нос и днес още личат развалините на средновековно градище[10] (обр. 1.). Това е първото градище по течението на тази река от устието ѝ в южна посока. Днешното село Красен е наследило името на средновековното градище. По същия начин е наследило името си и едно друго селище в долината на р. Русенски Лом. Отнася се за днешното с. Червен, което продължило традицията на средновековния град Червен. Развалините на този град се намират на север от днешното село (обр. 1.).

Красенското градище се намира на левия бряг на р. Русенски Лом. По повърхността му се намират материали (главно части от глинени съдове) и монети от XII—XIV в.[11] По всяка вероятност крепостта е била разрушена в края на XIV в., когато България пада под турска власт. Селището обаче, което се е намирало в подножието на високата крепост край реката, е продължило да съществува под същото име. В един турски документ от 1430 г., само 35 години след завладяването на България от турците, това селище се среща под името Красена в списъка на селата, които са принадлежали на вилаета Червени (старобългарския град Червен).[12] Това сведение допълня житието на Йоаким I и определя още по-точно местоположението на средновековния Красен. Няма никакво съмнение, че с. Красена в турския документ от 1430 г. и Красен в житието и днешното село Красен в долното течение на р. Русенски Лом са едно и също селище.

[1] К. Шкорпил, Опис на старините по течението на р. Русенски Лом, София, 1914.

[2] Н. Мавродинов, Старобългарската живопис, София, 1945, стр. 151—153.

[3] А. Василиев, Ивановските стенописи, София, 1952.

[4] И. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, стр. 217.

[5] М. Г. Попруженко, Синодик царя Борила София, 1928, стр. 92.

[6] И. Снегаров, Неиздадени старобългарски жития, Годишник на духовната академия, III, 1953—1954, стр. 162—168.

[7] К. Шкорпил, цит. съч., стр. 128.

[8] Пак там, цит. съч., стр. 99.

[8] И. Снегаров, цит. съч., стр., 167, ред 11.

[10] К. Шкорпил, цит. съч., стр. 54.

[11] Непубликувани материали от Русенския музей.

[12] Р. Стойков, Наименования на български селища в турски документи на ориенталския отдел на Народната библиотека „В. Коларов" от XV, XVI, XVIII, XVII в., Изв. на ДБВК за 1959, стр. 422.

Определението „надъ красномь“ представлява известно затруднение, тъй като не е свързано с обозначение на разстоянието. Въпреки това мястото, гдето се е установил монахът Йоаким, трябва да се търси по течението на р. Русенски Лом между днешните села Красен и Червен. Поставяме южна граница Червен, тъй като този средновековен център е бил твърде известен по това време като седалище на митрополити и важна крепост. Обстоятелството, че житиеписецът не споменава името на известния феодален и религиозен център Червен, а името на друго второстепенно населено място — Красен — дава ясно указание, къде трябва да се търсят отшелническите килии на Йоаким. В житието не се споменава името на р. Русенски Лом. Но „до дуная“ и „надъ красномь“ точно определят местността, гдето се е подвизавал бъдещият патриарх. Това може да бъде само долината на р. Русенски Лом, в която и днес се намира селище с името Красен. В отвесните скални брегове на тази река има много килии, църкви, манастири и други изкуствени пещери, които са запазени и до днес.

1 *Скица на долината на р. Русенски Лом*
Esquisse de la vallée du Roussenski Lom

Разпространението на монашеството и съществуването на толкова много скални килии, църкви, манастири в долината на р. Русенски Лом, а също и другаде се свързва с исихазма, който взел масов характер през втората половина на XIV в.[1] Един от най-видните исихасти, ученик на Григорий Синаит, е българинът Теодосий Търновски. Последният след смъртта на Синаит преместил исихастката школа от Парория в прочутия манастир южно от днешното с. Килифарево, близо до столицата Търново. Отшелници монаси в долината на р. Русенски Лом е имало много време преди втората половина на XIV в. За това свидетелствува името на Георги Тертер (1279—1292), открито в един надпис от църквата в „Господне дол“ при с. Иваново и в пещерата с гробовете в местността „Писмата“ при същото село.[2]

За развито монашество в долината на р. Русенски Лом говори и друг документ от Средновековието. В житието на Теодоси Търновски се казва, че младият Теодоси, след като пребивавал малко време в манастиря „Св. Богородица пътеводителка“ (на хълма Св. Гора при Търново), отишъл в манастир при гр. Червен, гдето обогатил душата си с нови знания.[3] След това той се отправил за манастиря на Григорий Синаит в Парория. Като се има пред вид, че в 1360 г., когато участвувал в събора против евреите и и богомилите в Търново, Теодоси е бил вече много стар, може да се предполага със сигурност, че в Червенския манастир той е бил най-рано в началото на XIV в. Този манастир вероятно е един от скалните манастири край гр. Червен, които описва К. Шкорпил.[4]

Новооткритото житие на патриарх Йоаким I дава нови безспорни доказателства, че монаси отшелници издълбавали килии и църкви в скалите на р. Русенски Лом още в първата половина на XIII в. Следователно разпространението на монашеството по тези места не трябва да се отнася към средата на XIV в. — разцвета на исихазма в България, — а значително по-рано. Причините за масовото разпространение на монашеството се коренят в обществено-икономическия строй тогава. Развитият феодален строй през XIII в. довежда до закрепостяването на свободните селяни и болярската експлоатация над тях.

[1] Н. Мавродинов, Старобългарска живопис, София, 1945, стр. 151—153.
[2] А. Василиев, Ивановските стенописи, София, 1952, стр. 13 и 14.
[3] И. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, стр. 217.
[4] К. Шкорпил, цит. съч., стр. 113—119.

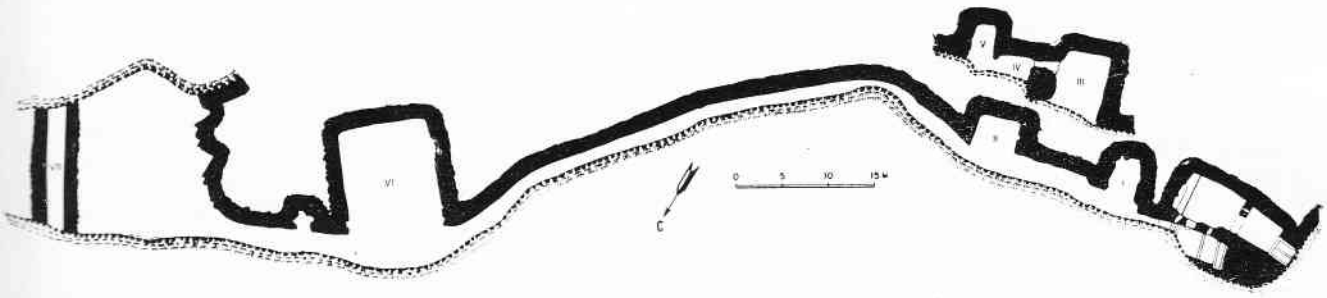

2 *План на скалния манастир при с. Иваново*
Plan du monastère rupestre près du village Ivanovo

От приведените примери става ясно, че скални църкви и манастири по течението на р. Русенски Лом съществуват още от началото на XIII в. и че те били твърде известни на времето всред монасите от манастирите край Търново. В един от тези манастири се е оттеглил като монах в края на живота си и българския цар Георги Тертер.

Важно събитие в живота на скалните църкви и манастири по течението на р. Русенски Лом било посещението на българския цар Иван Асен II (1218—1241), което е документирано в житието на патриарх Йоаким I.

„Слышавже холюбнвн асань црь вь начеть ц҃ртва его сн҃ь стараго асана цра и ѡ добродѣтелн его и ѡ трудѣ его и шь къ немоу и давъ немоу много зл҃а".[1]

Още в началото на своето царуване той чул за добродетелите на монаха отшелник Йоаким. Следователно преселването на Йоаким от Атон в новото му местожителство ще да е станало преди 1218 г. Името на царя е ясно написано и не би могло да се смеси с името на някой друг български владетел от различните преписвачи на житието. Кога Иван Асен II е направил своето посещение при монаха Йоаким? Сравнително по-точно може да се определи времето, когато Йоаким бил избран за патриарх на архиерейския събор в Търново. По всяка вероятност това е станало след 1232 г. В тази година архиепископ Василий, тогава примас на българската църква, бил още жив. Той се бил оттеглил в един манастир в Атон и отказвал да се върне в Търново.[2] Избирането на Йоаким за патриарх не е по-късно от 1235 г., тъй като в тази година източните патриарси чрез никейския патриарх Герман признали патриаршеската му титла на събора в Лампсак. Посещението на Иван Асен II, което той направил на бъдещия патриарх в скалната църква „надь краснмъ" е станало известно време преди 1232 г. Това се вижда и от самото житие. В него се казва, че с подарените от Иван Асен II пари Йоаким наел работници майстори, които изсекли пещера и направили голям манастир на името на великия архистратиг Михаил.

„Старць же наемь наемникы на златo
нсѣкь пещерoу и сътвoры великъ монастнрь вь
нме великаго архистратига мыхаила. нже е и до
дьньшнего дне.

И в новия манастир Йоаким събрал много монаси и благодарение помощта на царя продължил и разширил своята дейност. В началото след преселването си по тези места той си изсякъл пещера килия, в която живеел. Впоследствие заедно с учениците си Диомид, Атанасий и Теодосий изсякъл в скалите малка църквица „Св. Преображение". В житието се подчертава постепенното разширяване на монашеската дейност на Йоаким. Започнал с пещера килия и достигнал до голям скален манастир благодарение златото на Иван Асен II. Изсичането на пещера и направата на голям манастир при тогавашните условия изисквало продължителен и упорит труд. Следователно, за да бъде завършен новият манастир, е било необходимо време. Като се има пред вид, че в 1233 г. той е бил вече патриарх в Търново, посещението на Иван Асен II по тези места ще трябва да се отнесе към 1230 г. Важното в случая е, че този български цар е станал ктитор на един голям скален манастир в долината на р. Русенски Лом южно от с. Красен. Съгласно с изискванията на средновековното църковно строителство и религиозните обичаи обикновено образите на ктиторите, а често и техните семейства се изписвали в преддверието или на друго място в църквите. Ктиторът се представя в цял ръст и държи в ръцете си модел на църква. Ктиторски образи в църкви и манастири има и през следващите епохи у нас.[3] От голямо значение е да се открие църквата, част от скален мана-

[1] И. Снегаров, цит. съч., стр. 167.
[2] Пътуването на анкирския митрополит Христофор, екзарх на никейския патриарх Герман в Солун (8 март 1233 г.) и писмото му до Иван Асен II, срв. В. Златарски, История на българската държава, III, стр. 368.
[3] А. Василиев, Ктиторски образи, София, 1960.

стир, която е била изсечена в скалите от монаха Йоаким с подарените от Иван Асен II пари.

Това значително събитие за онова време — посещението на български цар при монах отшелник и подаряването на много пари — все още е било отразено по някакъв начин в манастиря на архистратиг Михаил. Образът на този български цар сигурно е бил нарисуван като ктитор в манастирската скална църква.

От многобройните скални църкви в долината на р. Русенски Лом между с. Красен и Червен само в една има по-добре запазени стенописи. Тази църква се намира при с. Иваново, Русенски окръг, и е известна под името „Църквата".[1] В нейното преддверие на лявата стена има твърде повреден образ на цар като ктитор. Църквата се намира на 1 км южно от с. Иваново на левия бряг на реката, на 30 м височина в отвесната скала. Тук реката прави остър завой, в който се образува скален нос, известен с името „Пролеза".

Никой от тези, които са проучвали стенописите в тази църква, не е обърнал внимание, че това не е една изолирана църква, а част от голям скален манастирски комплекс. Източно от „Църквата" на 2,5 м започват редица изкуствени пещери килии, разположени на два етажа (обр. 2 I–V). Две от килиите са на височината на църквата, а други три са издълбани в скалата над първите две. На 53 м източно от тези килии се намира най-голямата изкуствена пещера в цялата околност. Тя е широка 10 м, дълбока 12 м и висока 2,20 м (обр. 2VI). В стените близо до входа ѝ има издълбани плитки ниши. Тясна скална пътека свързва църквата с килиите и голямата пещера. Влизането в този манастирски комплекс е възможно само от изток, гдето тясната скална пътека се разширява в тераса, широка до 13 м. На изток тази тераса постепенно се слива с околния терен. За да бъде защитен от тази страна манастирят, в скалната тераса бил направен напречен прорез, издълбан в скалата. Този прорез се намира на най-тясното място на скалната тераса на разстояние 31 м източно от голямата изкуствена пещера. Прорезът е дълъг 12 м, широк 1,90 м и дълбок 2,30 м (обр. 2 VII). Върху него вероятно е имало подвижен мост.

Тук не ще се занимаваме с плана и описанието на „Църквата", нито ще разглеждаме запазените стенописи. Досегашните изследвачи са направили това твърде изчерпателно. Ще се спрем само на ктиторския образ в преддверието, който определя мястото на манастиря на архистратиг Михаил, направен от монаха Йоаким с подарените средства от Иван Асен II. Описанието на ктиторския образ ще направим според Асен Василиев.[2] Някои тълкувания на надписа и другите съседни образи са по лични наблюдения на самото място.

Изображението на северната стена на преддверието в сегашното им състояние започват с портрета на ктитора. Днес той е твърде повреден. Запазени са само отделни фрагменти от цялата рисунка. Най-горе личи част от нимб, следи от корона, висулки със скъпоценни камъни и части от прошарена брада. Тази брада според Н. Мавродинов и Асен Василиев е раздвоена, чаталеста. На самото място ние видяхме следи от брадата, които показват, че тя е била лопатеста. Лицето е напълно унищожено. На околния чер фон горе вляво от нимба се четат буквите ωANЬ (A и N в лигатура), а под тях ние видяхме двете букви CA и части от други две букви. Отпред горната част от буквата A и накрая наклонена чертичка, свързана с буквата A вероятно лигатура от A и N (обр. 3). Отгоре личи знак за съкращение. Надолу по тялото личат остатъци от облекло в светли тонове, с нагръдник, следи от червено обагрени ръкави. В дясната ръка държи висока сиво-зеленикава скала, на която са нарисувани схематично църква и параклис. От дясната страна на ктиторския образ е останала малка част от нимба на друга фигура, която е напълно унищожена. Би могло да се допусне, че това е била жената на ктитора. От лявата страна на ктиторския образ се виждат остатъци от трета фигура. От нея са останали до днес само части от нимба, части от дрехата и дясната ръка, която е вдигната нагоре. Вероятно това е бил образът на Богородица Оранта.

Короната, висулките със скъпоценни камъни, дрехата с нагръдник, а също и нимбът са без-

3 *Ктиторски образ в църквата при с. Иваново* △ *Figure de donateur de l'église près du vill. Ivanovo*

[1] К. Шкорпил, цит. съч., стр. 140; Н. Мавродинов, цит. съч., стр. 156—184; А. Василиев, Ивановските стенописи, София, 1952, стр. 25—41.

[2] А. Василиев, цит. съч., стр. 26.

спорни белези, че ктиторският портрет в тази скална църква е на цар. Запазените няколко букви от името на този цар спомагат за вероятното възстановяване на името на царя. Буквите на първия ред могат да бъдат само от името Iwanь. Н. Мавродинов твърди, че образът на ктитора е извънредно много повреден, че имало само няколко запазени букви (без да дава кои са тези букви), по които името могло да се реставрира. Приема образа за Иван Александър и търси повече иконографски доказателства, отколкото епиграфски.[1]

Не е безинтересно да видим какво казва френският учен Габриел Мийе за този ктиторски образ и за датирането на Ивановските стенописи.[2] Според него ктиторският образ не може да бъде на Иван Асен II, тъй като този владетел е преди създаването на фреските в Бояна. Ивановските стенописи са много по-свободни и по тази причина принадлежат на една по-напреднала епоха — епохата на Ив. Александър.

От запазените букви от надписа около главата на ктитора образът може да се тълкува и като Иван Асен II, и като Ив. Александър.

За датировката и ктиторския образ Асен Василиев възприема гледището на Мавродинов и Мийе.

Въз основа на останалите до днес букви около нимба на ктиторския образ възстановяването на името на Иван Александър не е много убедително.

Състоянието на ктиторския образ и надписа до него е такова, че създава известна несигурност при определяне името на ктитора. Необходими са други източници, които да помогнат за правилното възстановяване името на ктитора и за точното датиране на стенописите в тази скална църква. Житието на патриарх Йоаким I премахва донякъде тази несигурност. От съпоставянето на сведенията в житието с ктиторския портрет в „Църквата“ може да има само едно най-вероятно заключение: „Църквата“ при с. Иваново заедно със скалните килии и голямата изкуствена пещера представляват оня скален манастир, споменат в житието, направен със средствата, подарени от Иван Асен II. Ктиторският образ в преддверието на църквата следователно следва да бъде приписан на Иван Асен II.

Този скален манастир се намира само на 5 км по права линия южно от средновековното Красенско градище. Тази близост с красенското градище напълно отговаря на даденото в житието географско определение „надъ красномъ“. Друга значителна по своята големина и така добре стенописвана скална църква с царски ктиторски портрет в долината на р. Русенски Лом между Красен и Червен няма.

Иваново е също старо селище, макар да няма следи от градище около него. Името му под формата св. Йован се среща в редица турски документи, най-старият от които е от 1430 г.[3] Вероятно това село е получило името си от посещението на Иван Асен II и изграждането на манастиря с подарените от него пари. Във всеки случай това е още едно доказателство, което подкрепя мнението ни за мястото, гдето се бил оттеглил монахът Йоаким и гдето построил големия манастир на архистратиг Михаил.

Стенописите в „Църквата“ при с. Иваново показват изключително майсторство за времето. Не са известни други произведения в изкуството на Средновековието, които поне отчасти да се схождат с тях. Вероятно те са работени от най-добрия майстор художник, нает да изпише църквата, която е била направена със златото на царя. Може би и на това отчасти се дължи, че тези стенописи рязко се отличават от всички останали стенописи, запазени до днес в скалните църкви в долината на р. Русенски Лом. Не е изключена и възможността стенописите в църквата на този скален манастир да са били подновявани през XIV в. И днес в източната половина на църквата стенописите са напълно измити от водата, която е проникнала през скалата. Днес вода в църквата не прониква.

Житието на патриарх Йоаким I представлява исторически извор и за името на гр. Търново. Столицата на втората българска държава се споменава на два пъти:

„С радостню велиею възъвратисѧ цр҃ь въ свои гра҃ Трънов҃ь архиєрен же всѣ западныи патрнарха посадиш҃е на прѣстолѣ въ велиценъ патрнархии цра҃ гра҃ Трънова“.

С това житието дава нов принос за правилното възстановяване името на средновековната ни столица.

Житието на търновския патриарх Йоаким I се явява като особено ценен исторически извор. То ни поднася сведения за устройството на българската църква през Средновековието. То ни дава сигурни данни за един скален манастир и датирането на стенописите в него.

[1] Н. Мавродинов, цит. съч. стр. 156—157.
[2] Литературен глас, VII, 1935, бр. 257, стр. 3—4
[3] Р. Стойков, цит. съч., стр. 411.

Монетна находка от с. Свобода, Старозагорско

Димитър Николов

Село Свобода се намира на 3—4 км югоизточно от местността Сарлъка, гдето се предполага, че е била античната пътна станция Карасура.[1] През землището на селото минават два пътя, които се разклоняват при споменатата станция. Единият от тях слиза към Димитриево (античното Пизос) и води за Константинопол,[2] а другият през Августа Траяна и Кабиле води за Анхиало (сега Поморие).[3]

Монетната находка, за която става дума тук, е открита недалеч от Карасура, в местността Кичовски блок. Разпръснатите по повърхността монети са събрани от бригадата на Стефан Манев Филипов. В Старозагорския музей бяха предадени 640 монети от следните римски императори:

Каракала (211—217)

1. Лице: ANTONINUS PIUS AVG. GERM. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: P.M. T.R.P. XVIII COS. IIII P.P. Серапис прав на л., държи копие в л. ръка. Дясната вдигната нагоре. Cohen,[4] III, стр. 386, № 183. 1 бр. (обр. 1 и 2_1).

2. Лице: също като № 1. Опако: P. M. TR.P. XX COS IIII P. P. Серапис прав на л., държи класове и се подпира на копие. Cohen, III, стр. 391, № 226, 1 бр.

Елагабал (218—222)

3. Лице: IMP. CAES. M. AVR. ANTONINUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: FIDES EXERCITUS. Фидес седи на л., държи птичка и военно знаме. Пред нея друго знаме. Cohen, III, стр. 516, № 20, 1 бр. (обр. 1 и 2_4).

4. Лице: IMP. CAES. ANTONINUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: IOVI CONSERVATORI. Юпитер гол, прав на л., държи мълния и жезъл. В краката му орел. В дясно две военни знамена. Cohen, III, стр. 519, № 39. 1 бр. (обр. 1 и 2_5).

5. Лице. IMP. CAES. M. AVR. ANTONINUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: MARS VICTOR. Марс гол, с шлем в ход на д., носи копие и трофей. Cohen, III, стр. 522, № 61, 1 бр. (обр. 1 и 2_2).

6. Лице: IMP. CAES. M. AVR. ANTONINUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: P.M. TR.P. COS P.P. Рома с шлем седи на л., държи Виктория и скиптър. Зад нея щит. Cohen, III, стр. 523, № 66, 2 бр. (обр. 1 и 2_3).

7. Лице: IMP. CAES. ANTONINUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: VICTOR. ANTONINI AVG. Виктория тича на д., държи венец и палмово клонче. Cohen, III, стр. 532, № 143, 1 бр.

Юлия Меза (баба на Елагабал)

8. Лице: IULIA MAESA AVG. Бюст на д., с диадема и полумесец. Опако: PIETAS AVG. Пиетас права на л., държи тоалетна кутийка. Пред нея разпален жертвеник. Cohen, III, стр. 559, № 12, 1 бр. (обр. 1 и 2_6).

Максимин I (235—238)

9. Лице IMP. MAXIMINUS PIVS AVG. Бюст на д., с лавров венец. Опако: FIDES MILITUM. Фидес права на л., държи две военни знамена. Cohen, IV, стр. 89, № 6, 1 бр. (обр. 1 и 2_7).

10. Лице: Също като № 9. Опако: VICTORIA AVG. Виктория тича на д., държи венец и палмово клонче. Cohen, IV, стр. 92, № 37, 2 бр. (обр. 1 и 2_8).

Балбин (238)

11. Лице: IMP. CAES. D. CAEL. BALBINUS AVG. Бюст на д., лъчеста корона. Опако: PIETAS MUTUA AVG. G. Две ръце хванати една за друга. Cohen, IV, стр. 114, № 9, 1 бр. (обр. 1 и 2_9).

Пупиен (238)

12. Лице: IMP. CAES. PUPIEN. MAXIMUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако

[1] Извори за българската история, II, София, 1958, стр. 41.

[2] К. Иречек, Военният път от Белград за Константинопол, БИБ, 4, 1931, кн. 4., стр. 71—74; Бр. Шкорпил, Римският път от Пловдив до Одрин в: Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия, Пловдив, 1885, стр. 16—21; Д. П. Димитров, Антични паметници от Стара Загора и нейната околност, ИАИ, VII, 1932—1933, стр. 291—312.

[3] Д. П. Димитров, Пътуване на св. Александър Римски през Тракия, ИАИ, VIII, 1934, стр. 120—140; Д. Цончев, Римският път Carassura—Beroe, Изследвания в памет на Карел Шкорпил, София, 1961, стр. 271—278.

[4] H. Cohen, Description Historique des monaies romaines..., Paris, 1858—1862.

PATRES SENATUS. Две ръце хванати една за друга. Cohen, IV, стр. 120, № 13, 1 бр. (обр. 1 и 2$_{10}$).

Гордиан III (238—244)

13. Лице: IMP. GORDIANUS PIUS FEL. AVG. Бюст на д., с лавров венец. Опако: AEQVITAS AVG. Еквитас права на л., държи везни и рог на изобилието. Cohen, IV, стр. 126, № 9, 5 бр.

14. Лице: IMP. CAES. M. ANT. GORDIANUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: също като № 13. Cohen, IV, стр. 126, № 10, 5 бр.

15. Лице: IMP. GORDIANUS PIUS FEL. AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: AETERNITATI AVG. Сол прав на л., с лъчест венец и вдигната дясна ръка. В лявата държи кълбо. Cohen, IV, стр. 127, № 15, 12 бр.

16. Лице: IMP. CAES. M. ANT. GORDIANUS. AVG. Бюст на д.. с лъчеста корона. Опако: CONCORDIA AVG. Конкордия седи на л., държи патера и двоен рог на изобилието. Cohen, IV, стр. 127, № 18, 3 бр.

17. Лице: IMP. GORDIANUS PIUS FEL. AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: CONCORDIA MILIT. Конкордия седи на л., държи патера и двоен рог на изобилието. Cohen, IV, стр. 128, № 25, 2 бр.

18. Лице: Също като № 17. Опако: FELICITAS TEMPORUM. Фелицитас права на л., държи кадуцей и рог на изобилието. Cohen, IV, стр. 128, № 29, 1 бр.

19. Лице: Също като № 17. Опако: FELICIT. TEMP. Фелицитас в същата поза като в № 18. Cohen, IV, стр. 128, № 31, 5 бр.

20. Лице: IMP. CAES. M. ANT. GORDIANUS PIUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: FIDES MILITUM. Фидес права на л., държи военно знаме и жезъл. Cohen, IV, стр. 129, № 34, 1 бр.

21. Лице: IMP. GORDIANUS PIUS FEL. AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: FIDES MILITUM. Фидес права на л., държи две военни знамена, Cohen, IV, стр. 129, № 36, 2 бр.

22. Лице: Също като № 21. Опако: FORT. REDUX. Фортуна седи на л., държи кормило и рог на изобилието. Под трона ѝ колело. Cohen, IV, стр. 129, № 39, 10 бр.

23. Лице: Също като № 21. Опако: FORTUNA REDUX. Фортуна в същата поза като № 22. Cohen, IV, стр. 129. № 40, 3 бр.

24. Лице: IMP. CAES. M. ANT. GORDIANUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: IOVI CONSERVATORI. Юпитер прав на л., държи мълния и жезъл. Пред него Гордиан прав. Cohen, IV, стр. 130, № 44, 3 бр.

25. Лице: IMP. GORDIANUS PIUS FEL. AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: IOVI STATORI. Юпитер гол, прав, en face, гледа на д., държи жезъл и мълния. Cohen, IV, стр. 130, № 49, 13 бр. (обр. 1 и 2$_{11}$).

26. Лице: Също като № 25. Опако: LAETITIA AVG. N. Летиция права на л., държи котва и венец. Cohen, IV, стр. 131, № 53, 17 бр. (обр. 1 и 2$_{13}$).

27. Лице: IMP. CAES. M. ANT. GORDIANUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: LIBERALITAS AVG. II. Либералитас права на л., държи двоен рог на изобилието и tessera. Cohen, IV, стр. 131, № 57, 4 бр. (обр. 1 и 2$_{10}$).

28. Лице: IMP. GORDIANUS PIUS FEL. AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: LIBERALITAS AVG. III. Либералитас права на л., държи рог на изобилието и tessera. Cohen, IV, стр. 132, № 62, 4 бр.

29. Лице: Също като № 28. Опако: MARS PROPVG. Марс прав на д., с шлем, държащ копие и щит. Cohen, IV, стр. 132, № 64, 6 бр. (обр. 1 и 2$_{15}$).

30. Лице: Също като № 28. Опако: MARTEM PROPVGNATOREM. Марс в същата поза като при № 29. Cohen, IV, стр. 132, № 67, 1 бр.

31. Лице: Също като № 28. Опако MARTI PACIFERO. Марс прав на д., с шлем, държи в дясната ръка маслинено клонче, а в лявата щит и копие. Cohen, IV, стр. 132, № 68, 1 бр.

32. Лице: Също като № 28. Опако: ORIENS AVG. Сол прав на л., държи в лявата ръка кълбо. Дясната вдигната нагоре. Cohen, IV, стр. 132, № 69, 7 бр.

33. Лице: IMP. CAES. M. ANT. GORDIANUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: PAX AVGUSTI. Пакс прав на л., държи маслинено клонче и наведено копие. Cohen, IV, стр. 132, № 70, 3 бр.

34. Лице: IMP. GORDIANUS PIUS. FEL. AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: PAX AVGUSTI. Пакс тича на л., държи маслинено клонче и копие. Cohen, IV, стр. 133, № 72, 1 бр.

35. Лице: IMP. CAES. M. ANT. GORDIANUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: P. M. TR. P. II COS. P. P. Юпитер прав, гол, на л., държи жезъл и мълния. Пред него фигурката на Гордиан III. Cohen, IV, стр. 133, № 72, 1 бр.

36. Лице: Също като № 35. Опако P.M. TR.P. II COS. P.P. Виктория в ход на л. държи венец и палмово клонче. Cohen, IV, стр. 134, № 85, 1 бр.

37. Лице: Също като № 35. Опако: P. M. TR. P. II COS. P.P. Войнишката вяра (клетва) права, на л, държи знаме и копие. Cohen, IV, стр. 135, № 89, 1 бр.

38. Лице: Също като № 35. Опако: P. M. TR. P. II COS. P.P. Гордиан, забулен, прав на л., извършва жертвоприношение върху жертвеник и държи жезъл. Cohen, IV, стр. 135, № 91, 3 бр.

39. Лице: IMP. CAES. GORDIANUS PIUS AVG. Бюст. на д., с лъчеста корона. Опако: P. M. TR. P. II COS. P.P. Гордиан в същата поза като при № 38. Cohen, IV, стр. 135, № 92, 1 бр.

40. Лице: IMP. GORDIANUS PIUS FEL. AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: Също като № 39. Cohen, IV, стр. 135, № 93, 2 бр.

41. Лице: Също като № 41. Опако: P. M. TR.P. III COS. P.P. Гордиан прав на д., във

1, 5, 6, 3, 4,

8, 9, 10, 11, 12

25, 58, 26, 59, 29

27, 92, 89, 80, 95

101, 85, 108, 88, 67

64, 90, 91, 72, 93

90, 96, 107, 110, 112

1 *Римски сребърни монети от с. Свобода, Старозагорско*
Monnaies romaines d'argent du vill. Svoboda, arr. de Stara-Zagora

войнишко облекло, държи глобус и копие. Cohen, IV, стр. 136, № 101, 1 бр.

42: Лице IMP. GORDIANUS PIUS FEL. AVG. Бюст на д., с лавров венец. Опако: P. M. TR. P. III. COS. P. P. Гордиан язди кон на л. Дясната му ръка вдигната. В лявата копие. Cohen, IV, стр. 137, № 104, 1 бр.

43. Лице: IMP. CORDIANUS PIUS FEL. AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: P. M. TR. P. IIII COS. II P. P. Аполон, полугол седи на л., облакътен на лира и държи палмово клонче. Cohen, IV, стр. 137, № 107, 3 бр.

44. Лице: Също като № 43. Опако: P. M. TR. P. IIII COS. II P. P. Гордиан във войнишко облекло, прав на д., държи глобус и копие. Cohen, IV, стр. 137, 2 бр.

45. Лице: Също като № 43. Опако: P. M. TR. P. V COS. II. P. P. Аполон, полугол седи на л., облакътен на лира и държи палмово клонче. Cohen, IV, стр. 138, № 114, 6 бр.

46. Лице: Също като № 43. Опако: P. M. TR. P. V COS. II P. P. Гордиан във войнишко облекло, прав на д., държи копие и глобус. Cohen, IV, стр. 138, № 117, 8 бр.

47. Лице: Също като № 43. Опако: P. M. TR. P. VI COS. II P. P. Гордиан в същата поза. Cohen, IV, стр. 139, № 121, 1 бр.

48. Лице: Също като № 43. Опако. PROVID. AVG. Провиденция, права на л., посочва с пръчка стоящото до краката ѝ кълбо и се опира на жезъл. Cohen, IV, стр. 139, № 125, 4 бр.

49. Лице: Също като № 43. Опако: PRO-

VIDENTIA AVG. Провиденция като при № 48. Cohen, IV, стр. 139 № 126, 1 бр.

50. Лице: IMP. CAES. M. ANT. GORDIANUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: PROVIDENTIA AVG. Провиденция права на л., държи глобус и жезъл. Cohen, IV, стр. 139, № 128, 2 бр.

51. Лице: IMP. CAES. M. ANT. GORDIANUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: ROMAE AETERNAE. Рома с шлем, седи на л., върху щит и държи фигурката на Виктория и жезъл. Cohen, IV, стр. 140, № 136, 2 бр.

52. Лице: IMP. CAES. GORDIANUS PIUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: Също като № 51. Cohen, IV, стр. 140, № 137, 2 бр.

53. Лице: IMP. GORDIANUS PIUS, FEL. AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: Също като № 51. Cohen, IV, стр. 140, № 138. 1 бр.

54. Лице: Също като № 53. Опако: SAECULI FELICITAS. Гордиан във войнишко облекло, прав на д., държи глобус и копие. Cohen, IV, стр. 141, № 140, 3 бр.

55. Лице: Също като № 53. Опако: SECURIT. PERP. Секуритас права на л., с кръстосани крака, държи жезъл и се подпира на колона. Cohen. IV, стр. 141, № 143, 7 бр.

56. Лице: Също като № 53. Опако: SECURIT. PERPET. Секуритас в същата поза. Cohen, IV, стр. 141, № 144, 1 бр.

57. Лице: Също като № 53. Опако: SECURITAS PERPETVA. Секуритас в същата поза. Cohen, IV, стр. 141, № 145, 2 бр.

58. Лице: Също като № 53. Опако: VICTOR. AETER. Виктория права на л., държи палмово клонче и се опира на щит. Липсва у Cohen (обр. 1 и 2_{12}).

59. Лице: Също като № 53. Опако: VICTORIA AETERNA. Виктория в същата поза. Липсва у Cohen (обр. 1 и 2_{14}).

60. Лице: IMP. CAES. M. ANT. GORDIANUS AVG Бюст на д., с лъчеста корона: Опако: VICTORIA AVG. Виктория в ход на л., държи венец и палмово клонче. Cohen, IV, стр. 142. № 154, 3 бр.

61. Лице: Също като № 60. Опако: VIRTUS AVG. Виртус с шлем, права на л. Опира се на щит и държи обратно копие. Cohen, IV, стр. 143, № 160, 7 бр.

62. Лице: Също като № 60. Опако: VIRTUS AVG. Марс прав на л., държи копие и палмово клонче. В краката му щит. Cohen, IV, стр. 143, № 162, бр. 4.

63. Лице: IMP. GORDIANUS PIUS FEL. AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: VIRTUTI AVGUSTI. Херкулес гол, прав на д. Подпира се на кривака си на скала. Дясната ръка опряна на хълбока. Cohen, IV, стр. 143, № 164, 9 бр.

Филип Араб (244—249)

64. Лице: IMP M. IUL. PHILIPPUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: ADVENTUS AVGG. Филип с войнищко облекло язди кон на л. Дясната ръка вдигната, в лявата държи копие. Cohen, IV, стр. 175, № 6, 4 бр. (обр. 1 и 2_{26}).

65. Лице: Също като № 64. Опако: AEQVITAS AVGG. Еквитас права на л., държи везна и рог на изобилието. У Cohen липсва. 17 бр.

66. Лице: IMP. PHILIPPUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: Също като № 66. Cohen, IV, стр. 176, № 10, 3 бр.

67. Лице: Също като № 66. Опако: AETERNITAS AVGG. Слон на л., язден от водач, който държи копие и пръчка. Cohen, IV, стр. 176, № 11, 1 бр. (обр. 1 и 2_{25}).

68. Лице: IMP. M. IUL. PHILIPPUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: ANNONA AVGG. Абонданция права на л., държи класове и рог на изобилието. В краката ѝ modius, пълен с класове. Cohen, IV, стр. 176, № 14, 13 бр.

69. Лице: IMP. PHILIPPUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: ANNONA AVGG. Абонданция права на л., държи класове и рог на изобилието. В краката ѝ предната част на кораб. Cohen, IV, стр. 177, № 16, 2 бр.

70. Лице: IMP. M. IUL. PHILIPPUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: FELICITAS TEMP. Фелицитас права на л., държи кадуцей и рог на изобилието. Cohen, IV, стр. 177, № 20, 2 бр.

71. Лице: IMP. PHILIPPUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: FIDES EXERCITUS. Фидес права на л., държи флаг и военно знаме. Cohen, IV, стр. 177, № 21, 1 бр.

72. Лице: Също като № 71. Опако: FIDES EXERCITUS. Четири военни знамена. Върху едното орел. Cohen, IV, стр. 177, № 22, 6 бр. (обр. 1 и 2_{29}).

73. Лице: IMP. M. IUL. PHILIPPUS AVG. FIDES MILIT. Фидес права на л., държи две военни знамена. Cohen, IV, стр. 177, № 24, 1 бр.

74. Лице: IMP. PHILIPPUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: FORTUNA REDUX. Фортуна седи на л., държи кормило и рог на изобилието. Под трона колело. Cohen, IV, стр. 178, № 28, 1 бр.

75. Лице: IMP. M. IUL. PHILIPPUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: LAETITIA FUNDAT. Летиция права на л., държи венец и кормило. Cohen, IV, стр. 178, № 34, 4 бр.

76. Лице: Също като № 75. Опако: LIBERALITAS AVGG. II. Либералитас права на л., държи рог на изобилието и tessera. Cohen, IV, стр. 178, № 37, 5 бр.

77. Лице: IMP. PHILIPPUS. AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: NOBILITAS AVGG. Жена права на д., държи глобус и жезъл. В полето G. Cohen, IV, стр. 179, № 40, 1 бр.

78. Лице: IMP. M. IUL. PHILIPPUS. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: PAXAETERN. Пакс права на л., държи маслинено клонче и жезъл. Cohen. IV, стр. 179, № 42, 3 бр.

79. Лице: Също като № 78. Опако: PAXAETERN. Пакс в ход на д., държи маслинено клонче и жезъл. Cohen, IV, стр. 179, № 44, 2 бр.

1, 5, 6, 3, 4

9, 10, 11, 12

25, 58, 26, 59, 29

27, 92, 89, 80, 95

85, 108, 88, 67

64, 90, 91, 72, 93

90, 96, 107, 110, 112

2 *Римски сребърни монети от с. Свобода, Старозагорско*
Monnaies romaines d'argent du vill. Svoboda — arr. de Stara-Zagora

80. Лице: Също като № 78. Опако: P. M. TR. P. II COS. P.P. Филип седи върху курулски стол на л., държи жезъл и глобус. Cohen, IV, стр. 180, № 49, 5 бр. (обр. 1 и 2_{19}).

81. Лице: Също като № 78. Опако: M. P. TR. P. III COS. P.P. Фелицитас права на л., държи кадуцей и рог на изобилието. Cohen, IV, стр. 180, № 51, 7 бр.

82. Лице: IMP. M. IUL. PHILIPPUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: P. M. TR. P. IIII COS II P. P. Фелицитас в същата поза като № 81. Cohen, IV, стр. 181, № 58. 1 бр.

83. Лице: IMP. M. IUL. PHILIPPUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: Също като № 82. Cohen, IV, стр. 181, № 60, 5 бр.

84. Лице: IMP. PHILIPPUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: P. M. TR. P. V. COS. III P. P. Марс прав, с шлем, държи клонче и се опира на щит. Край левия му крак отвесно копие. В полето A. Cohen, IV, стр. 182, № 62, 1 бр.

85. Лице: Също като № 84. Опако: P. M. TR. P. V COS. III P. P. Марс в ход на л., държи клонче и се опира на щит. Край левия му крак отвесно копие. В полето A. У Cohen липсва 1 бр. (обр. 1 и 2_{22}).

86. Лице: IMP. M. IUL. PHILIPPUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: ROMAE AETERNAE. Рома, с шлем, седи на л., държи Виктория и жезъл. Под нея щит. Cohen, IV, стр. 183, № 72, 14 бр.

87. Лице: IMP. PHILIPPUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: ROMAE AETERNAE. Рома, с шлем на л., държи Вик-

тория и жезъл. Под нея щит. Пред нея жертвеник. Cohen, IV, стр. 183, № 74, 3 бр.

88. Лице: Също като № 87. Опако: SAECULARES AVGG. II. Вълчица на л., кърми Рем и Ромул. Cohen, IV, стр. 184, № 80, 1 бр. (обр. 1 и 2_{24}).

89. Лице: Също като № 87. Опако: SAECULARES AVGG. V. Елен на д. Cohen, IV, стр. 184, № 83, 1 бр. (обр. 1 и 2_{18}).

90. Лице: Също като № 87. Опако: SAECULARES AVGG. VI. Газела в ход на л., Cohen, IV, стр. 184, № 86, 6 бр. (обр. 1 и $2_{27,31}$).

91. Лице: Също като № 87. Опако: SAECULARES AVGG. Колона, върху която пише COS. III. Cohen, IV, стр. 185, № 88, 1 бр. (обр. 1 и 2_{28}).

92. Лице: Също като № 87. Опако: SAE CULUM NOVUM. Храм с шест колони. В средата статуята на Юпитер, седящ насреща. Горе една статуетка. Cohen, IV, стр. 185, № 89, 2 бр. (обр. 1 и 2_{17}).

93. Лице: IMP. M. IUL. PHILIPPUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: SALUS AVG. Салус права на л., храни змия, която пълзи около жертвеник. С другата ръка държи кормило. Cohen, IV, стр. 185, № 92, 2 бр. (обр. 1 и 2_{30}).

94. Лице: Също като № 93. Опако: SALUS AVG. Салус права на д., храни змия, която пълзи по ръцете ѝ. Cohen, IV, стр. 185, № 93, 2 бр.

95. Лице: Също като № 93. Опако: SECURITAS OBRIS. Секуритас седи на л., държи жезъл и подпира главата си с л. ръка. Cohen, IV, стр. 186, № 97, 5 бр. (обр. 1 и 2_{29}).

96. Лице: Също като № 93. Опако: SPES FELICITATIS ORBIS. Спес в ход на л., държи цвете и полите на дрехата си. Cohen, IV, стр. 186, № 98, 1 бр. (обр. 1 и 2_{32}).

97. Лице: Също като № 93. Опако: VICTORIA AVG. Виктория в ход на д., държи венец и палмово клонче. Cohen, IV, стр. 186, № 103, 1 бр.

98. Лице: Също като № 93. Опако: VICTORIA AVG. Виктория в ход на л., държи венец и палмово клонче. Cohen, IV, стр. 186, № 105, 2 бр.

99. Лице: IMP. M. IUL. PHILIPPUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: VIRTUS AVG. Атина Палада права на л., стъпила с д. крак върху шлем, държи жезъл и маслинено клонче. Cohen, IV, стр. 187, № 108, 1 бр.

100. Лице: Също като № 99. Опако: VIRTUS AVG. Виртус седи върху ризница на л., държи жезъл и маслинено клонче. Cohen, IV, стр. 187, № 109, 2 бр.

101. Лице: IMP. PHILIPPUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: VIRTUS AVGG. Филип и синът му галопират на д. повдигнали левите си ръце. В полето G. У Cohen липсва (обр. 1 и 2_{21}).

102. Лице: IMP. C. M. IUL. PHILIPPUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: VIRTUS EXERCITUS. Виртус права на д., с шлем, държи копие и се подпира на щит. Cohen, IV, стр. 187, № 112, 1 бр.

Филип син (244—249)

103. Лице: IMP. M. IUL. PHILIPPUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: AETERNITAS AVGG. Слон в ход на л. Върху него яздач държи копие и пръчка. Cohen, IV, стр. 217, 1 бр.

104. Лице: Също като № 103. Опако: AETERNIT. IMPER. Сол в ход на л., повдига д. ръка. В лявата държи факел. Cohen, IV, стр. 217, № 6, 3 бр.

105. Лице: IMP. PHILIPPUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: LIBERALITAS AVG. III. Филип баща седи на л. върху курулски стол, държи къс жезъл. До него синът му също на л. Cohen, стр. 218, № 12, (обр. 3 и $4_{1,2}$).

106. Лице: Също като № 105. Опако: PAX AETERNA. Пакс прав на л., държи маслинено клонче и наклонен жезъл. Cohen, IV, стр. 218, № 16, 5 бр. (обр. 3 и 4_3).

107. Лице: M. IUL. PHILIPPUS CAES. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: PIETAS AVGVSTOR. Кана между ръсилка и simpulum отляво и авгурски жезъл и нож за жертвоприношения отдясно. Cohen, IV, стр. 219, № 19, 1 бр. (обр. 1 и 2_{53}).

108. Лице. IMP. M. IUL. PHILIPPUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона: Опако: P. M. TR. P. VI COS. P. P. Филип прав, забулен на л., извършва жертвоприношения върху пламтящ жертвеник и държи жезъл. Cohen, IV, стр. 219, № 25, 1 бр. (обр. 1 и 2_{23}).

109. Лице: M. IUL. PHILIPPUS CAES. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: PRINCIPI IUVENT. Филип във военно облекло, прав на л., държи глобус и копие. Cohen, IV, стр. 220, № 30, 8 бр.

110. Лице: Също като № 109. Опако: PRINCIPI IUVENT. Филип в същата поза на д. Cohen, IV, стр. 220, № 33, 6 бр. (обр. 1 и 2_{34}).

111. Лице: Също като № 109. Опако: PRINCIPI IUVENT. Филип във военно облекло, прав на л., държи глобус и копие. В краката му седи военнопленник. Cohen, IV, стр. 220, № 34, 4 бр. (обр. 3 и 4_4).

112. Лице: Също като № 109. Опако: PRINCIPI IUVENT. Филип в същата поза като № 110. До него войник се подпира на копие. Cohen, IV, стр. 221, № 35, 1 бр. (обр. 1 и 2_{35}).

113. Лице: IMP. PHILIPPUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: SAECULARES AVGG. Коза в ход на л. В отреза III. Cohen, IV, стр. 221, № 43, 2 бр.

Отацилия (жена на Филип Араб)

114. Лице: M. OTACIL SEVERA AVG. Бюст на д., с диадема и полумесец. Опако: CONCORDIA AVGG. Конкордия седи на л. върху трон, държи патера и двоен рог на изобилието. Cohen, IV, стр, 207, № 3, 15 бр.

115. Лице: OTACIL SEVERA AVG. Бюст на д., с диадема и полумесец. Опако: CONCORDIA AVGG. Конкордия седи на л. върху

105, 105, 106, 111, 121

118, 121, 124, 126, 126

125, 128, 126, 130, 131

3 *Римски сребърни монети от с. Свобода, Старозагорско*
Monnaies romaines d'argent du vill. Svoboda — arr. de Stara-Zagora

трон, държи патера и рог на изобилието. Зад нея жертвеник. Cohen, IV, стр. 207, № 6, 1 бр.

116. Лице: M. OTACIL. SEVERA AVG. Бюст на д., с диадема и полумесец. Опако: CONCORDIA AVGG. Конкордия седи на л. върху трон, държи патера и рог на изобилието. Зад нея жертвеник. Cohen, IV, стр. 207, № 4, 3 бр.

117. Лице: Също като № 117. Опако: Юнона права, забулена, на л., държи патера и жезъл. Cohen, IV, стр. 207, № 9, 3 бр.

118. Лице: OTACIL SEVERA AVG. Бюст на д., с диадема и полумесец. Опако: PIETAS AVGG. Пиетас права на л., държи тоалетна кутийка. Пред нея пламтящ жертвеник. В полето △ . Cohen , IV, стр. 208, № 18, 1 бр. (обр. 3 и 4_6).

119. Лице: Също като № 118. Опако: PIETAS AVGUSTAE. Пиетас права на л. Дясната повдигната ръка държи тоалетната кутийка. Cohen IV, стр. 209, № 20, 6 бр.

120. Лице: MARCIA OTACIL. SEVERA AVG. Бюст на д., с диадема и полумесец. Опако: PUDICITIA AVG. Пудиция седи на л. върху трон, държи воала си и жезъл. Cohen, IV, стр. 209, № 25, 5 бр.

121. Лице: OTACIL. SEVERA AVG. Бюст на д., с диадема и полумесец. Опако: SAECULARES AVGG. Хипопотам на д. В отреза IIII. Cohen, IV, стр. 210, № 28, 3 бр. (обр. 3 и $4_{5,7}$).

Деций Траян (249—251)

122. Лице: IMP. C. M. Q. TRAIANUS DECIUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: ABUNDANTIA AVG. Абонданция права на д., изсипва своя рог. Cohen, IV, стр. 233, № 2, 40 бр.

123. Лице: Също като № 122. Опако: ADVENTUS AVG. Императорът на кон държи жезъл. Cohen, IV, стр. 233, № 5, 18 бр.

124. Лице: Също като № 122. Опако: DACIA. Дакия права на л., държи бастун, завършващ с магарешка глава. Cohen, IV, стр. 234, № 11, 22 бр. (обр. 3 и 4_8).

125. Лице: Също като 122. Опако: GENIUS EXERC. ILLYRICIANI. Гений полугол, прав на л., държи патера и рог на изобилието. В дясно — военно знаме. Cohen, IV, стр. 235, № 24, 38 бр. (обр. 3 и 4_{11}).

126. Лице: Също като № 122. Опако: PANNONIAE. Две жени прави, обърнати с гръб една към друга, държат военни знамена. Cohen, IV, стр. 237, № 39, 15 бр. (обр. 3 и $4_{9, 10, 13}$).

127. Лице: Също като № 122. Опако: UBERITAS AVG. Уберитас права на д., държи кесия и рог на изобилието. Cohen, IV, стр. 238, № 48, 8 бр.

128. Лице: IMP. TRAIANUS DECIUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: VIRTUS AVG. Виртус седи върху ризница на л., държи жезъл и клонче. Cohen, IV, стр. 239, № 55, 2 бр. (обр. 3 и 4_{12}).

129. Лице: IMP. C. M. Q. TRAIANUS DECIUS AVG. Бюст на д., с лъчеста корона. Опако: VICTORIA AVG. Виктория в ход на л., държи венец и палмово клонче. Cohen, IV, стр. 240, № 61, 29 бр.

Етрусцила (жена на Деций Траян)

130. Лице: HER. ETRUSCILIA AVG. Бюст на д., с диадема и полумесец. Опако: PUDICITIA AVG. Пудициция права на л., държи воала си и жезъл. Cohen, IV, стр. 249, № 10, 21 бр. (обр. 3 и 4_{14}).

105, 105, 106, 111, 121

118 121, 124, 126, 126

125, 128, 126, 130, 131

4 *Римски сребърни монети от с. Свобода, Старозагорско*
Monnaies romaines d'argent du vill. Svoboda — arr. de Stara-Zagora

131. Лице: Също като № 131. Опако: PUDICITIA AVG. Пудиция седи на л. върху трон, държи воала си и жезъл. Cohen, IV, стр. 249, № 12, 30 бр. (обр. 3 и 4$_{15}$).

Колективните монетни находки ни дават представа за имотното състояние на някои слоеве от населението, за търговията и стокооборота, за времето през което са били в обръщение монетите на един или друг владетел, за последователността на отделните монетни типове и т. н. Те ни дават косвена представа и за политическите събития и специално за военните стълкновения.

При всяка война имуществата на населението са били застрашени. Недвижимите собствености (къщи, ниви), добитъкът и др. често са ставали плячка на вражите или собствените войски. Поради това хората се стремели да укрият и запазят поне паричните си наличности. Сигурна закрила за тази цел те намирали в земята, където ги заравяли. Обикновено в колективните находки са представени монетите на много императори, защото те са запазвали своята платежна сила и след смъртта на владетелите, които са ги секли. Най-късните монети във всяка колективна находка са монетите на владетеля, през чието време е заровена находката.

Безспорно тази „банка" била използувана и в мирно време, но в тези случаи спестителят е можел сам да изрови спестяванията си и да ги използува или остави на наследниците си. Поради това монетните находки, които завършват с монети на владетели от мирновременни периоди, са редки. През време на война естествено заравянията са най-чести. От друга страна, голяма част от собствениците изгивали, а оцелелите им близки не са могли да изровят парите, тъй като не са знаели мястото на заравянето. Така тези богатства са останали в земята до наши дни, за да се открият случайно при оран или други изкопни работи. В повечето случаи колективните находки се откриват вън от тогавашните населени места. От това можем да заключим, че притежателите им не са се осмелявали да ги заравят в или около жилищата си, защото са се страхували, че могат да бъдат открити по-лесно. Затова са ги заравяли вън от селищата край ориентири, известни само на самите тях.

И тъй от публикуваната тук находка се вижда, че монетите на владетелите от края на втория и първата половина на III в. са имали платежна сила и са били в обръщение чак до средата на III в. Това се наблюдава във всички колективни находки от това време. При това монетите на по-ранните владетели са по-малко, а на тези, управлявали непосредствено преди заравянето, значително повече.

Коя е причината за заравянето на нашата находка? Отговорът на този въпрос ще търсим в политическата обстановка на нашите земи през времето на последния император, представен в находката — Деций Траян.

От историята знаем, че в края на царуването на този император започнала т. нар. готска война. Както ни съобщават древните автори,[1] готското нашествие от 250—251 г. представлява едно от най-големите бедствия за Римската империя и специално за балканските ѝ провинции Мизия и Тракия. Това нахлуване на готите отсам Дунав направило силно впечатление и предизвикало голяма уплаха, тъй като

[1] Get. Jordanes, 101—103. Вж.: Извори за старата история и география на Тракия, София, 1949. стр. 430.

от нахлуването на маркоманите през времето на Марк Аврелий (161—180) долнодунавската граница била сравнително спокойна. Готите преминали Дунав под ръководството на своя владетел Книва вероятно през пролетта на 250 г. Първоначално, както съобщава Йорданес, те се опитали да превземат Нове (при гр. Свищов). Отблъснати от римската войска под командуването на Требониан Гал, началник на граничната отбрана, те се отправили за Никопол на Росица (при с. Никюп, Търновски окръг). Тук срещу тях излязъл самият император Деций Траян. Готите снели обсадата и се оттеглили в Стара планина по пътя, който води за Тракия. Деций ги последвал. При Берое (Ст. Загора) обаче той бил изненадан от готите и разбит. Подир това сражение готите се отправили за Филипопол (Пловдив). След дълга обсада градът бил превзет. Натоварени с богата плячка, готите се отправили обратно. Деций през това време събирал войски в Мизия с намерение да не позволи на готите да се прехвърлят през Дунав с плячката. През юни 251 г. той ги пресрещнал при Абритус.[1] В завързалото се голямо сражение римляните били разбити, а сам Деций загинал.

Паниката, която обхванала Балканския п-в от готското нашествие, е документирана от множество колективни монетни находки. Досега от нашите земи са известни повече от 90.[2] Интересно е да се отбележи, че находките са разположени по цялата територия на Мизия и Тракия. От сигурно определените находки 56 са намерени в Северна и 38 в Южна и Югозападна България. Това показва колко голям е бил страхът и колко несигурно се е чувствувало селското население, главен притежател на заровените пари. Безспорно най-голямо количество находки са открити около пътя, по който са минали готите.

Нашата находка е намерена, както се изтъкна, близо до пътя, който свързва Берое с Филипопол. По този път готите са минали през 250 г., когато са отивали да обсадят Филипопол. Това се потвърждава и от последните типове монети, представени в находката. На опакото си те имат надпис DACIA (в каталога № 124, табл. II).

Публикуваната тук находка представлява интерес и от чисто нумизматично гледище. В нея са представени няколко редки типове и варианти, които липсват в каталога на Анри Коен, използуван от мен за определяне на монетите. Такива са номерата 58, 59, 65, 85 и 101.

Почти всички монети, съдържащи се в находката, са т. нар. антониани. Това са монети, въведени от римския император Каракала (196—217) и носят неговото име (Антонин). Те минават за сребърни, но съдържат много мед. Отличават се и външно от останалите монети. На тях владетелите са представени с лъчеста корона, а жените с диадема и полумесец, който обхваща бюста отдолу. В добрите сребърни монети императорите са представени с лавров венец (вж. в каталога № 9, 13, 42).

В нашата находка има и един екземпляр от т. нар. фолиси (в каталога № 4, табл. I). Това са изцяло медни монети, на които само повърхността е посребрена. Те са известни сред народа под името „калаисани монети". Смята се, че тези официални фалшиви пари са въведени след Деций и Галиен (253—268).[3] Монетата от нашата находка показва, че централната власт е пристъпвала към такива подправки на парите много по-рано. Подправяйки сребърните монети с по-евтин метал, императорите са се опитвали да заздравят разклатените финанси на държавата. С това обаче те задълбочавали още повече кризата, защото населението, усещайки фалшификацията, укривало пълноценните монети и ги превръщало в метал.

[1] Доскоро този град се търсеше в Южна Добруджа при с. Абтаат (сега Абрит). Спасителните разкопки, които се наложиха при построяването на Пенициллиновия завод край Разград, изкараха на бял свят истинския Абритус. За Абритус вж. Т. Иванов, Два надписа от античния град при Разград, ИАИ, XIX, 1955, стр. 167 и посочената там литература.

[2] Вж. рубриката: Колективни монетни находки у ИАД и ИАИ, водена от Н. Мушмов и Т. Герасимов.

[3] R. Cagnat et V. Chapot, Manuel d'Archéologie romain, 1920, II, стр. 273.

Могилни погребения от Видинско

Димитрина Джонова

През 1951 г. бяха проучени две надгробни могили във Видински окръг. Едната от тях се намира на 2 км северозападно от гр. Видин, в двора на Държавното земеделско стопанство, а другата — в землището на с. Неговановци, на 12 км северно от Видин и на 10 км североизточно от първата могила.

Могилата в ДЗС във Видин е в непосредствено съседство със строежите на стопанството. Нейната първоначална височина вероятно не е била много голяма и от дълги години тя се обработва изцяло. Вследствие на това пръстта на могилния насип е свлечена и силно примесена с останалата пръст, придобила е нейния цвят и сега тук се очертава само като едно леко възвишение, високо не повече от 0,80 — 1 м. Това е причината за оголването на погребението и то е открито случайно на съвсем малка дълбочина.[1] Това обезличаване на могилата наложи и на нас известни ограничения и ние се заехме с проучването на един малък сектор над погребението. Останалата част от могилата беше разкопана от работници при стопанството под наш контрол.

В разкопаната пръст на определения сектор, с размери 5×4 м, намерихме един счупен балсамарий и няколко тухли, извадени при откриването на гробницата. Само на дълбочина 0,30 м се разкри голям каменен блок (2,10×1×0,40 м), пропукан през средата. От северната страна на блока има тухлен зид (обр. 1). След изваждането на цялата пръст се установи, че този зид с височина 0,40 м е част от оградна стена. Изграден е от пет реда тухли с различна големина (0,40×0,28×0,065 м и 0,28×0,28×0,06 м), споени с кална мазилка, примесена с плевели. Той е обграждал правоъгълна тухлена подова настилка, направена от три вида тухли (0,40×0,28×0,065 м, 0,28×0,28×0,065 м и 0,19×0,19×0,07 м), и е построен върху нея така, че застъпва краищата ѝ. Част от подо-

[1] При разкопаване за зеленчукова градина в двора на стопанството работниците попадат на погребението на могилата и своевременно уведомяват местния музей.

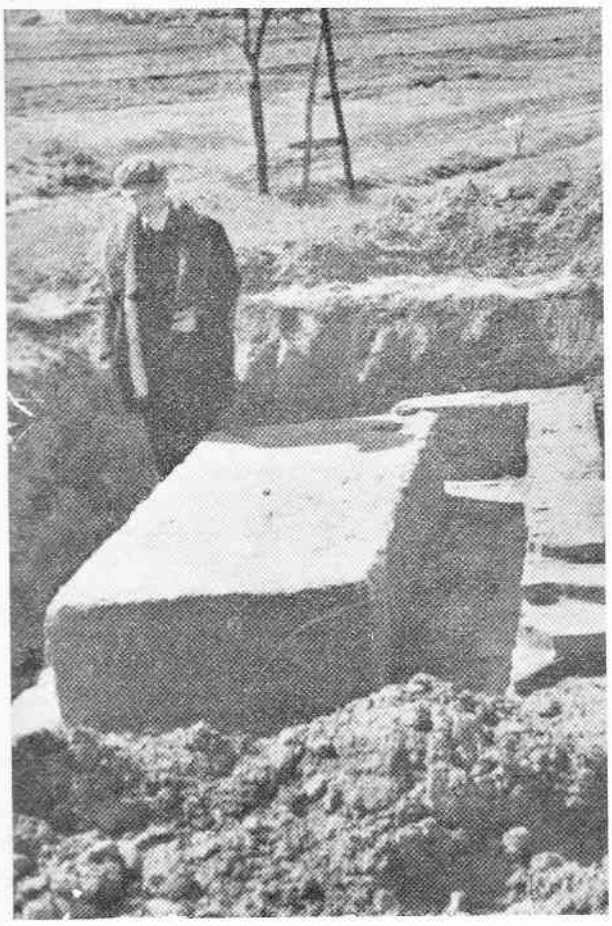

1 *Общ вид на гробницата при ДЗС във Видин*
Aspect général de la tombe près de l'Exploitation agricole d'Etat de Vidin

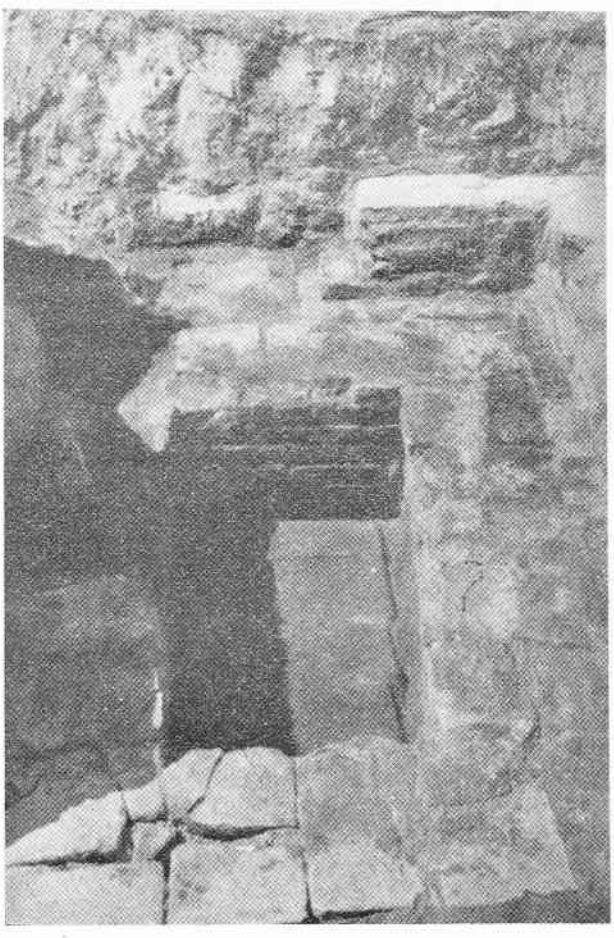

2 *Гробницата при ДЗС във Видин след изваждането на инвентара*
La tombe près de cette exploitation sans l'inventaire funéraire

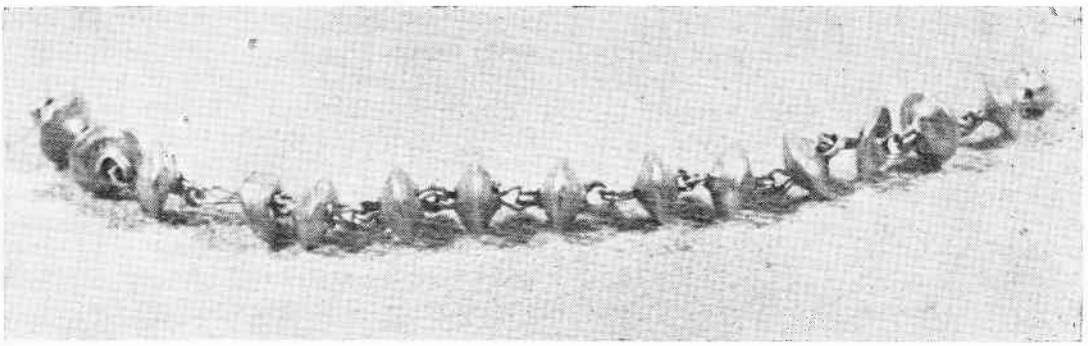

3 *Златна огърлица от гробницата при ДЗС във Видин* △ *Collier en or provenant de la tombe près de l'Exploitation agricole d'Etat de Vidin*

вата настилка от юг и изток, както и част от източната и западната и цялата южна стена, са разрушени отдавна. При това състояние е трудно да се определят точните размери на гробницата и като приблизителна дължина на подовата настилка ще приемем 3,05 м и ширина 2,20 м. Късите страни са ориентирани изток — запад. По подовата настилка и по зида личат следи от силно горене. Пръстта от могилния насип непосредствено до зида е силно изпечена до червено и на около десетина сантиметра след постепенно потъмняване се прелива с цвета на останалата пръст. В средата на това помещение е поставен голям каменен блок. Между него и оградната стена в дебелия пласт от пепел, въглени и горели кости намерихме следния инвентар:

1. Фрагмент от плитък глинен съд, намерен в североизточния ъгъл на подовата настилка. Диаметър на дъното му е 10 см, а на отвора — 13 см. Отворът е обграден от лентеста, канелирана периферия, перпендикулярна на стените на съда, широка 2,5 см. Съдът има жълто-зелен цвят. Височината на стените му е 3,5 см. В него се намериха въглени, един орех и няколко орехови черупки и железен четириръбест гвоздей (6,5×0,2×0,5 см), със завит под прав ъгъл край.

2. Фрагмент от конусовиден капак от недобре пречистена глина, намерен от източната страна на каменния блок. На върха си има ниска цилиндрична дръжка. Диаметърът му е 13 см, а височината — 4,5 см.

3. Фрагмент от съд с широко отворено устие, подчертано с релефен ръб. На най-издадената част на съда е изрязана линия, върху която са налепени релефни пъпки. Съдът е счупен вероятно при самото погребение.

4. Част от дървен предмет, обкован със златна пластинка, намерен при разрушената западна стена. В сегашното му състояние е трудно да се изясни предназначението му. Той представя дървена пръчка, дебела от 2 до 1,5 см, дълга 20 см, със заострен, сложно профилиран край. Златната пластинка, която го обвива, е украсена с изчукан пъпчест орнамент.

След отместването на каменният блок се откри същинският гроб, с размери 1,49×0,60 м. Стените му са успоредни на външния зид. Целият гроб беше пълен с рохка пръст, влязла през пукнатината на каменния блок. Той е изграден от тухли (0,19×0,19×0,07 м), наредени в седем реда и споени със същата кална мазилка. И тук стените са иззидани върху подсвата настилка, която е направена от тухли с големина 0,40×0,28×0,065 м (обр. 2). Дълбочината на гроба е 0,60 м. Западната половина на южната стена е разрушена. След изваждането на пръстта достигнахме до дебел пласт пепел, въглени и кости, а между тях — следните предмети:

1. Част от златна огърлица (обр. 3), намерена до южната стена. Тя е направена от 15 кухи, биконусовидни маниста, с диам. 0,04 см, нанизани на златна верижка така, че скачването на отделните халкички от верижката остава между манистата.

2. Малко златно зрънце, с диам. 0,1 см, намерено на западната страна.

3. Дребни фрагменти от златен накит, представляващи милиметрови правоъгълни пластинки, свързани с медна тел.

4. Стопени медни късчета и силно начупени железни фрагменти.

5. Два фрагмента от костни игли. Единият, с конусовидно заострен връх, под който е пробита правоъгълна дупка, е дълъг 3,5 см и дебел 0,4 см, а другият, надебелен в единия край, е дълъг 5 см и дебел между 0,4 и 0,6 см.

6. Две начупени стомнички, от които липсват много части.

7. Част от капаче на глинена лампа.

8. Фрагмент от съд с черен фирнис. Долната част на съда е сферична. Периферията е отделена от раменете посредством разширение навън и завършва с овален ръб, издаден също навън.

9. Малък фрагмент от terra sigillata.

10. Железен гвоздей, дълъг 8,5 см.

11. Много орехи и орехови черупки.

Това е само част от гробния инвентар. Разрушенията на гробницата и състоянието, в което се намира нейният инвентар, свидетелствуват за нейното ограбване. То е станало чрез подкопаване на каменния блок и разрушаване на стената от юг, така че до вътрешността се е сти-

гало през един малък отвор. При ограбването вероятно е начупена керамиката и са пръснати отделни части от различните съдчета, а от златните накити е останало само това, което се е

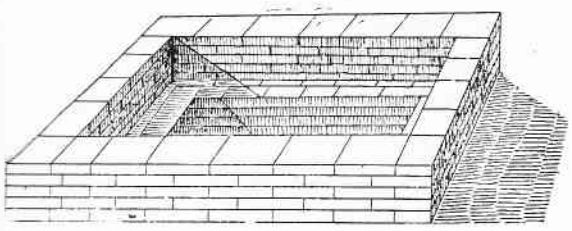

4 *Графическа реставрация на гробницата при ДЗС във Видин △ Reconstitution graphique de la tombe près de l'Exploitation agricole d'Etat de Vidin*

откъснало при измъкването им. Това ни доведе до голямо затруднение при възстановяването на гробния инвентар, особено при златните предмети.

Не по-малко затруднение срещаме и при проследяването на погребалния обред. Обработването на могилата не ни позволи да проследим нейния профил и строеж, а отварянето на гробницата ни попречи да разкрием начина на поставянето на култовите предмети при извършването на самото погребение.

Цялата могила съдържа едно погребение в южните си склонове. Нивото на червено изпечената пръст, непосредствено до оградната стена на гробницата, говори, че погребението е станало в окончателно слегнал могилен насип и че могилата е построена много преди построяването на гробницата. Фактът, че в могилата няма друго погребение — първично, оставя неизяснен въпроса както за построяването на могилата, така и въпроса относно връзката ѝ с наличната гробница.

Самото погребение е станало чрез изгарянето на трупа в гроба. За целта е приготвен голям правоъгълен изкоп (3,05×2,20 м, дълбок 0,40 м). В средата има друг, по-малък изкоп (1,40×0,66 м, с дълбочина 0,60 м). Целият комплекс е постлан и изграден с тухли (обр. 4). Тук се е нареждала кладата и е изгарян трупът. Част от останките на кладата вероятно е прибирана в малкото помещение. Към тях след това е прибавен и гробният инвентар, след което това помещение се е затваряло с тежък каменен блок. При така проведеното погребение можем да третираме малкото помещение като гробница, а голямото — като място, предназначено за построяване на кладата и изгаряне на трупа.

Градежът на гробницата и гробният инвентар датират погребението към края на III и началото на IV в. от н. е.

Могилата в с. Неговановци поради дългогодишното обработване на земята отдавна е изгубила правилната си конусовидна форма. От подкопаването на склоновете ѝ от изток и запад са се образували две стъпала. Някога тя е била разделена по средата от двама собственика и ясно са се очертали две половини — източна, по-ниска, и западна — по-висока.

Неговановската могила е използувана два пъти като некропол — през римската епоха и през Средновековието. От наблюденията върху могилния насип личи, че построяването на могилата не е свързано с нито едно от откритите погребения. Първата пръст, която е поставена при насипването на могилата, не съдържа нищо (обр. 5). Впоследствие по повърхността ѝ са извършени 86 християнски погребения от XIV в.[1] и 7 — от римската епоха. Две от последните са съвсем унищожени и затова ще се спрем по-подробно само на останалите пет.

Погребение № 1 (обр. 8$_1$). В югоизточните склонове на могилата само на 0,50 м дълбочина и приблизително на такава височина от основата на могилата е извършено погребение чрез изгаряне. Кладата е натрупана в голяма яма (1,90×1,50 м), ориентирана с късите си страни на север — юг. Поради плиткостта за точната ѝ дълбочина не можем да говорим, но тя едва ли е надминавала 0,50 м. В сегашното си състояние тя е дълбока само 0,25 м. В средата на тази яма, успоредно на стените ѝ, е изкопана друга, по-малка, коритообразна, с размери 1,20×0,50 м за горната основа и 1×0,42 м за долната основа. Дълбочината ѝ е 0,34 м. Стените

[1] Средновековният некропол ще бъде разгледан отделно.

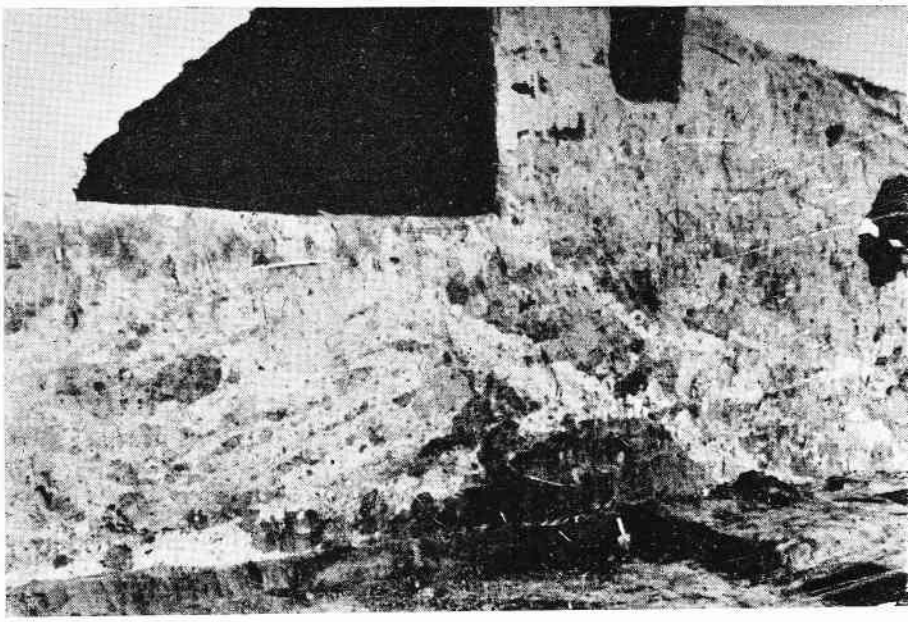

5 *Профил на Неговановската могила Profil du tumulus près du vill. Negovan*

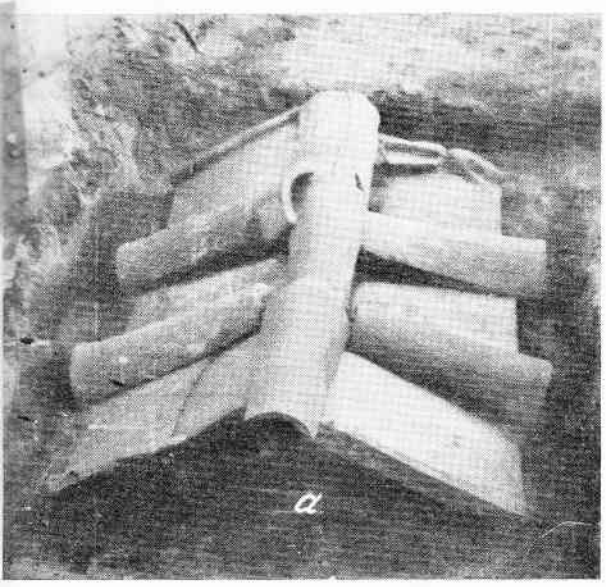

6 *а) Погребение № 1, б) погребение № 1 (отворено)*
a) Sépulture № 1, b) sépulture № 1 (ouverte)

ѝ са измазани със сива глина. Вследствие високата температура стените на голямата яма са изпечени до зачервяване и на десетина см се преливат с цвета на останалата пръст. След изгарянето на трупа останките от кладата са прибрани в малката коритообразна яма и са затворени с пирамидално наредени керемиди — шест tegulae, свързани със седем imbrices (обр. 6 *а*). При това подреждане на керемидите отстрани се явяват отвори и пръстта от заравянето на погребението е влязла и под тях. След изваждането на тази пръст се разкри дебел пласт пепел, въглени, обгорели кости и следните предмети, събрани и подредени на северната стена на малката яма (обр. 6 *б*):

1. Две червени стомнички с една дръжка (обр. 17 *а, б*). Едната от тях е с високо дъно. Диаметрите на устието, тялото и дъното ѝ са съответно 3,5 см, 10,5 см и 4,5 см, а височината — 13 см. Второто съдче е високо 13,8 см, с максимална ширина на тялото — 12 см, на дъното — 5,5 см и на устието — 2 см. Горната част на тази стомничка е боядисана с червена боя.

2. Еднофитилна лампа, намерена между двете стомнички (обр. 6 *б*). Капакът е украсен с релефен ръб, който обгражда фитилника и отдушника. От външната му страна има две недоразвити дръжки. Диаметърът на дъното е 3,7 см. То е обградено с два жлеба, а средата му е заета от печат. Първите две букви са изтрити, но той може да се попълни и прочете като SEXTI. Дължината на печата е 2,2 см, а височината на буквите 0,6 см. Лампата е направена от добре омесена глина със светлокафяв цвят.

3. Халка от меден тел с елипсовидно сечение, дебела 0,7 см.

4. Фрагмент от тънка медна апликация, покрита със зелена патина. Прикрепването на апликацията е ставало посредством пет четириръбести гвоздейчета с дължина 1,7 см. Всичките гвоздейчета са превити под прав ъгъл на 1,5 см от главата.

5. Железен четириръбест гвоздей с голяма глава, дълъг 7 см.

6. Малка част от желязна пластинка, към която е прикрепена желязна халка с елипсовидна форма, широка 2 см.

В пепелта имаше много стопено стъкло.

Погребение № 2 (обр. 8_2). То се намира на около 4 м източно от първото погребение. Ориентирано е с късите си страни на изток — запад. То е още по-плитко и затова е много разрушено. И тук има същият начин на погребение — в голяма правоъгълна яма, с размери 2,10×1,20×0,10 м, е изкопана по-малка, коритообразна яма, с основи 1,40×0,40 м и 1,60×0,50 м. И тук нейните стени са измазани със сива глина, а стените на голямата яма са силно изпечени. Вероятно и това погребение е било покрито с керемиди, но поради плиткостта те са разчупени и ги намерихме на парчета из пръстта над гроба. В малкото гробище имаше дебел пласт пепел, въглени и горели кости, а между тях следният инвентар, събран на едно място:

1. Глинена лампа с един фитил от добре приготвена светложълта глина. Релефен ръб обгражда фитилника и отдушника, а отвън към него са прикрепени три недоразвити дръжки. Диаметърът на дъното е 4,6 см. Височината на лампата е 3 см, дължината — 9,3 см, а ширината — 6,5 см.

2. Медна тока, покрита със зелена патина. Към правоъгълната рамка на токата е прикрепена елипсовидна халка и желязно езиче. Токата е дълга 2,5 см.

3. Медна тръбичка, дълга 2 см, свита от тънка пластинка. Диаметърът ѝ е 0,6 см.

4. Бронзова монета — дипондий от император Хадриан (117—138).

Погребение № 3 (обр. 8_3). На 3,5 м северно от погребение № 1 се разкри друго погребение, извънредно много разрушено. То е извършено високо в склоновете на могилата — на 1,70 м

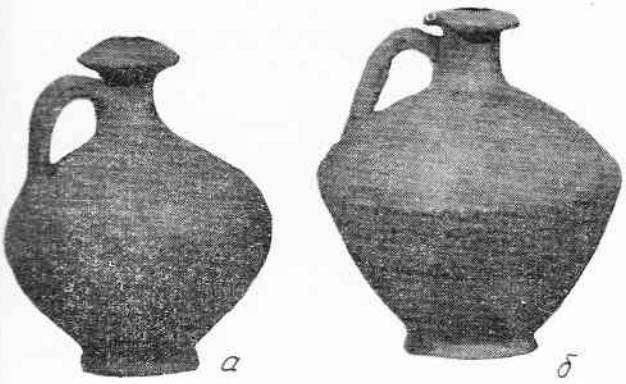

7 *Инвентар от погребение № 1*
Inventaire funéraire de la sépulture № 1

от основата ѝ. Вероятно погребалният принцип е напълно аналогичен на гореразглежданите. Но по-късните погребения и обработването на земята така са засегнали това погребение, че от него са останали само двете дълги стени на малкия коритообразен гроб с посока север — юг. До западната стена бяха наредени следните материали:

1. Строен глинен съд с високо гърло и една отчупена дръжка (обр. 9 *а*). Дъното му е високо, кухо, с диаметър 5,5 см. Максималната ширина на плещите е 9,5 см, а височината — 24 см.

2. Глинена стомничка с една дръжка и силно издадено тяло от добре изпечена глина. Гърлото ѝ е отчупено (обр. 9 *б*). Сегашната височина е 13,5 см, а диаметърът при стомаха — 9,5 см.

3. Глинена лампа от жълто-кафява пръст с един филтър. Отдушникът и фитилникът са обградени от релефен ръб, а отвън към него са прикрепени три недоразвити дръжки. Дъното е обградено от два концентрични ръба и заето от печат FORTIS. Височината на буквите е 0,7 см, а самият печат е дълъг 2,7 см. Лампата е висока 3,5 см, широка — 6,5 см и дълга — 9,5 см.

4. Желязна пръчка, дъговидно извита, силно разядена от ръжда. Намерена е върху глинените стомнички.

5. Малка медна плочка, покрита със светлозелена патина. В четирите ѝ ъгла е имало железни гвоздеи, сега силно разядени. На единия ѝ край е изрязан провоъгълен отвор (1,5×0,5 см), а в средата отвор за ключ (1,5×1,8 см).

6. Две малки патинирани халки с диаметър 2,1 см, намерени в съседство с плочката.

7. Четири четириръбести железни гвоздея с големи глави и много силно начупени железни фрагменти.

8. Бронзова монета — дипондий от император Хадриан (117—138)

Погребение № 4 (обр. 8_4). Погребение № 3 лежи върху северната половина на погребение № 4, напълно запазено поради своята дълбочина. Последното погребение е извършено чрез изгаряне в самия гроб. Голямата правоъгълна яма е дълбока 1 м, широка 1,5 м и дълга 2,40 м. Ориентирана е с късите страни на север — юг. В средата ѝ успоредно на нея е изкопан коритообразен гроб, измазан със сива глина. Размерите на горната му основа са 1,50×0,80 м, а на долната — 1,20×0,60 м. Големият изкоп е с характерните, изпечени до червено стени. Ясно е, че тук е била наредена кладата и тук е бил изгорен трупът. При това погребение обаче не са проявени никакви грижи за останките от кладата и те са оставени така, както са паднали при горенето. След това към тях в северната част на големия изкоп са поставени следните култови предмети:

1. Три глинени стомнички с по една дръжка, направени от добре приготвена глина. Едната от тях беше счупена на много парчета. По всяка вероятност тя е сложена преди окончателното изстиване на кладата. Височината на тази стомничка е 19,2 см, а диаметрите на дъното, тялото и устието — 0,6 см, 15 см и 0,3 см. Цветът ѝ е тъмночервен. Втората стомничка е висока 18 см. Диаметърът на кухото ѝ и високо дъно е 5 см, а на тялото и устието — 15 см и 3,5 см. Останалата стомничка е боядисана с червена боя. Нейната височина е 16,5 см, а диаметрите на дъното, тялото и периферията — 5,5 см, 13 см и 3,5 см.

2. Стъклен балсамарий, поставен между гореописаните три съда. Той е висок 13,3 см, а диаметърът на дъното му е 7 см. Долната му част е конусовидна и дъното е силно вдадено навътре.

3. Два големи четириръбести гвоздея с големи глави. Единият е дълъг 7,5 см. Главата му е широка 1,5 см. Вторият гвоздей е свит под прав ъгъл. Дължината му е 17 см, а диаметърът на главата — 2,7 см.

4. Фрагмент от медна пластинка, покрита със зелена патина. Горният ѝ край е разширен, конкавно заоблен и леко извит навън.

5. Глинена лампа от недобре омесена и пречистена глина, кафява на цвят, с един фитил. Фитилникът е отчупен. В това си състояние лампата е дълга 10 см, висока 2,5 см и широка — 7 см.

6. Бронзова монета—дипондий от император Хадриан (117—138).

Погребение № 5 (обр. 8_5). То е извършено върху югоизточните склонове на могилата на височина 1,40 м. И тук трупът е изгорен в правоъгълна яма, дълбока 0,90 м, дълга 2,40 м и широка 1,60 м, ориентирана с късите си страни на север — юг. Погребалният принцип е отчасти повторен, но в дадения случай липсва малкият коритообразен гроб. Останките от кладата са прибрани в североизточния ъгъл, като към тях е прибавен следният инвентар:

1. Три глинени стомнички. Едната от тях е направена от светлокафява глина и е висока 20 см, а диаметрите ѝ са 6,5 см, 13 см и 4,2 см. Дръжката е отчупена още при самото погребение и не се намери в гроба (обр. 10 *в*). Втората стомничка е висока 16 см. Дъното ѝ има диаметър 6,5 см, стомахът — 13 см, а устата — 4 см (обр. 10 *б*). Останалата стомничка е висока 14 см, а максималните ширини на дъното, тялото и устата са 4,6 см, 10 см и 4 см (обр. 10 *а*). Тази стомничка е сложена вероятно в още топлата пепел на кладата и при изваждането се разпадна на много парчета.

2. Бронзова, полусферична главичка от гвоздей, високо пречупен и намерен в една от стомничките.

3. Бронзов предмет, вероятно медицински инструмент, намерен при стомничките. Направен от бронзов тел с надебелен долен край, извит под прав ъгъл и оформен в плоска, кръгла пластинка с диаметър 0,5 см. Дължината му е 11,4 см.

4. Бронзова апликация, силно патинирана, намерена в югоизточната част на изкопа. Тя е била прикрепена към някакъв предмет посредством големи гвоздеи с конусовидни главички, високи 1 см при диаметър 1,7 см. От тях е запазен само един. Апликацията е имала правоъгълна форма с размери 11×7 см. В средата си има дупка от друг гвоздей.

5. Бронзова апликация с правоъгълна форма, прегъната по средата на две. В ъглите си има четири дупки от гвоздеи, с които е била прикрепена. Размерите ѝ са 11×8 см.

6. Желязна апликация с четириъгълна форма 8,8×7,5 см, намерена в югоизточната част на изкопа. В ъглите ѝ стоят гвоздеите, с които е била прикрепена, свити на 2,5 см от пластинката под прав ъгъл. В средата е изрязан отвор вероятно за ключ.

7. Глинена лампа от светлокафява глина с един фитил, ограден заедно с отдушника с релефен ръб. От външната страна на ръба са прикрепени три недоразвити дръжки. Дъното е подчертано от три ръба и зето от печат ARMENI. Височината на буквите е 0,7 см, а дължината на целия печат — 2,5 см. Лампата е висока 2,5 см, дълга 8,5 см и широка 5 см.

Всички останки от кладата бяха натрупани в североизточния ъгъл. Тук в пепелта се намериха два големи железни гвоздея с четиристранно ръбести стени и големи глави, желязна четиристранно ръбеста кука, две железни халки, свързани помежду си, направени от ръбест тел и раздвоени към краищата си за по-лесно прикрепване към съответния предмет, масивен железен ключ и много бронзови и медни слитъци, както и малък фрагмент от стъклен лакримарий.

При това погребение, както личи и от останките на кладата, заедно с трупа е бил изгорен и някакъв по-голям предмет, при направата на който е употребено много желязо.

От разглеждането на тези погребения е ясно, че те имат много общо в погребалния ритуал. При всичките погребението е извършено чрез изгаряне на трупа, като за целта в могилния насип е изкопавана голяма яма. Тук се е натрупвала кладата и тук е ставало изгарянето. В повечето случаи върху кладата е слаган само трупът с лични вещи — накити и разни принадлежности към облеклото, които намираме като метални и стъклени слитъци. Изключение прави само погребение № 5, при което върху кладата е бил изгорен и друг голям предмет. Ако хвърлим поглед към по-нататъшното развитие на обреда и към гробния инвентар, ще видим, че и там няма съществена разлика. Характерните предмети — стомничка, лампа и тоалетна кутия — са поставяни навсякъде след изгарянето на трупа. Явява се известна разновидност при застъпването на балсамария и монетата. Докато в едни случаи те са поставяни след изгарянето и са достигнали до нас, в други — или трябва да приемем, че въобще не са употребени, или да допуснем, че са слагани на кладата, както при погребение № 5, и да ги видим в стъкле-

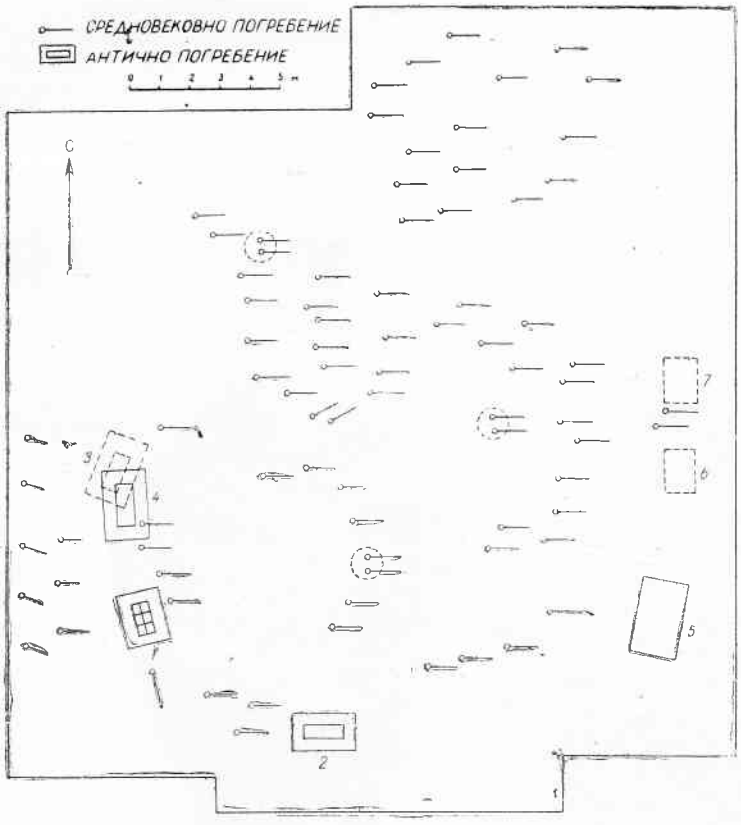

8 *План на античния и средновековен некропол в Негованската могила △ Plan de la nécropole antique et du Moyen Age du tumulus près du vill. Negovan*

9 *Инвентар от погребение № 3*
Inventaire funéraire de la sépulture № 3

ните и металните слитъци. Разбира се, това различие съвсем не говори за някакво културно или материално различие. И петте погребения принадлежат на една и съща племенна група, на един и същ средно състоятелен слой от населението и според намерените в тях монети датират от първата половина на II в. на н. е.

Но ако проследим по-подробно подготовката и плана на гробните ями, както и останките от кладата и гробния инвентар, ще установим следните различия при погребенията от Негованската могила:

1. Погребения, при които е изкопана само една дълбока яма, където е изгарян трупът. След изгарянето останките от кладата са прибрани в един ъгъл и към тях е прибавен гробният инвентар (обр.11 *г*).

2. Погребения, при които в средата на голямата яма е изкопан малък коритообразен гроб, измазан със сива глина, предназначен да съхранява част от останките на кладата и част от гробния инвентар (обр. 11 *в*).

3. Погребения, при които дълбочината на гробната яма е чувствително по-малка. Тук грижите към останките от кладата са по-големи и в малкото гробче са прибрани както те, така и целият гробен инвентар, подредени са старателно на едно място и са затворени с керемиди (обр. 11 *б*).

Ако сравним погребението в ДЗС във Видин с погребението от Негованци, ще видим, че при първото погребение е застъпен третият погребален обред. Ограбването на гробницата ни попречи да проследим в подробности целия начин на погребение, но това, което е запазено, ни дава достатъчно данни за неговия общ характер. И тук то е извършено в склоновете на могилата, трупът е изгорен в специално приготвен за кладата изкоп, а останките от нея и гробният инвентар вероятно са били прибрани и затворени в малкото гробче. Планът на гробните съоръжения се различава от плана на негованските погребения само по отвесните си стени, но това е наложено изключително от строителния материал (обр. 11 *а*). Погребението в ДЗС във Видин е чувствително по-богато. Тук цялата могила принадлежи на един гроб, той е изграден и постлан с тухли, а в гробния инвентар има и злато. Явно е, че в случая имаме погребение на по-богат. Но докато материалното неравенство е засегнало качеството и стойността на гробния инвентар и строежа на гробните съоръжения (помещения), погребалният

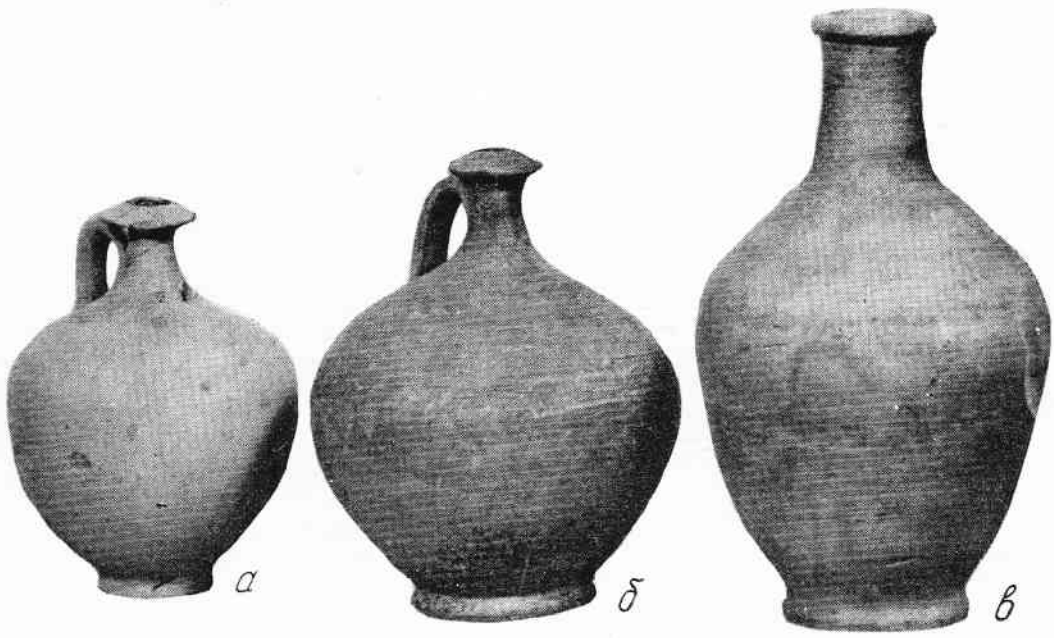

10 *Инвентар от погребение № 5*
Inventaire funéraire de la sépulture № 5

обред е съвсем еднакъв и за двата слоя, представени ни от средно богатия жител на II в. в района на днешното с. Негованци и от богатия представител на античната Бонония от III—IV в. на н. е. Те са от една и съща племенна група и, макар и попаднали в различни слоеве на робовладелското общество, запазват своя стар начин на погребение.

Погребения чрез изгаряне на трупа в самия гроб са отдавна познати в нашата археологическа наука.[1] За пръв път този начин на погребение срещаме при елинистическите гробове на некропола край Дуванлий.[2] В могила № 13 от Дуванлийската курия трупът заедно с целия гробен инвентар е изгорен в самия гроб, като материалите от кладата са останали така, както са паднали при горенето.[3]

Погребален обред, аналогичен на първия вид от Негованската могила, се среща най-често през римската епоха и датира от II—III в. При всички погребения от Дуванлийския некропол, датиращи от това време,[4] трупът е изгорен в голям изкоп, където е станало и неговото погребение. Така е извършено и погребението в голямата могила при с. Белозем.[5]

В погребението на могилата от с. Кирил-Методиево виждаме най-близка успоредица на втория вид от негованските погребения. Тук успоредно на големия изкоп е направен малък коритообразен гроб. Над него е станало изгарянето на трупа, като гробният инвентар е оставен така, както е хвърлен при погребението.[6]

Погребенията от Сливенския некропол по всяка вероятност са най-близки до разглежданията обред. За съжаление за тях имаме само обща представа. И там в насипа на една и съща могила са извършени по няколко погребения чрез изгаряне в самия гроб, като и при тях в някои случаи гробовете са покрити с керемиди.[7] Но как точно са изглеждали тези гробове, дали и при тях е имало малки коритообразни вдълбавания, как са били подредени керемидите и как изобщо е бил затворен гробът не е отбелязано. Независимо от всичко това ясно е, че и при Сливенския некропол насипването на могилата предшествува извършените в нея погребения, че и тук няма централно погребение, и че кладите са натрупани в големи изкопи в могилния насип, където става изгарянето и погребението — основните елементи на негованския обред.

Всички гореразгледани аналогии се приписват на траките и с изключение на могила № 13 от Дуванлийската курия датират от II—III в. на н. е. На старите траки принадлежат и разгледаните две могили от Източна Горна Мизия и датират от II—IV в. на н. е. Основният принцип на застъпения при тях погребален обред — изгаряне на трупа в самия гроб — има дълъг живот. Съвсем естествено е през този дълъг период той да претърпи известни промени и те най-ясно се чувствуват при погребенията от Негованската могила.

Неразрешен остана въпросът за насипването на могилите. Не само при Негованци и Видин, но и при Сливенския могилен некропол погребенията са извършени в могилен насип и могилите съдържат по няколко погребения на лица от един и същ обществен слой, при което трудно можем да отделим едно погребение като централно, а останалите като вторични.

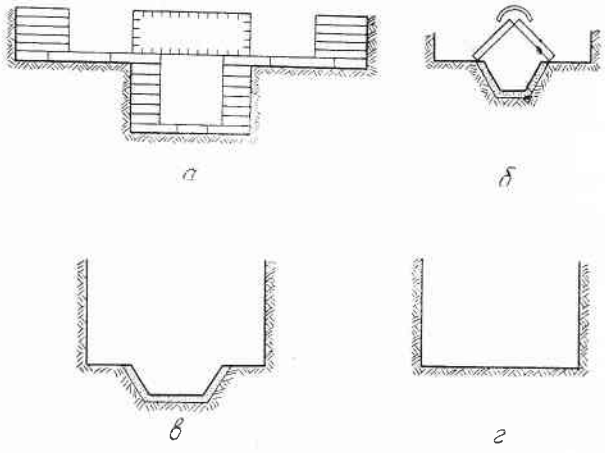

11 *Графично представяне на гробните съоръжения при могилни погребения в Горна Мизия*
Représentation graphique du mobilier funéraire des tombes tumulaires de Haute Mésie

[1] Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско София, 1936, стр. 273; А. Пеев, Разкопките на „Голямата могила" при с. Белозем, ГПНМ, 1926, стр. 65 и сл.; Х. и К. Шкорпил, Могили, Пловдив, 1898, стр. 135 и сл.; Т. Герасимов, Разкопки на могилата при с. Св. Кирилово, ИАИ, XV, 1946, стр. 180 и сл.

[2] Пак там, стр. 239.

[3] Пак там, стр. 147.

[4] Пак там, стр. 144, 239.

[5] А. Пеев, цит. съч., стр. 69 и сл.

[6] Т. Герасимов, цит. съч., стр. 183.

[7] Х. и К. Шкорпил, цит. съч., стр. 139.

Две новооткрити бронзови хидрии от Несебър

Жана Чимбулева

През м. ноември на 1960 г. при изравняване терена на крайбрежния парк срещу почивната станция на трудещите се селяни в Несебър беше открита една гробница, направена от четири плочи от бял варовик. Плочите са високи 60 см, а имат ширина двете 48 см и другите две 58 см. Вътрешната страна на плочите е изгладена, докато външните страни са оставени неизработени. Гробницата бе покрита от каменен блок с дължина 90 см и ширина 70 см, изгладен само от долната страна.

В камерата се намериха бронзова хидрия, алабастрон, остатъци от два венеца и фрагменти от глинен съд.

В хидрията, покрита с похлупак, бяха открити изгорени кости на възрастен човек и малко пепел.[1] Следователно тя е служела за погребална урна.

Гробницата, такава каквато е описана, напомня откритата през 1911 г. гробница в некропола на античната Месамбрия.[2] Интересно е, че в тази гробница, както и в нашата, е била намерена бронзова хидрия, която също е служела за погребална урна и напомня по форма и украса на новонамерената. Сега хидрията от 1911 г. се пази в Археологическия музей на БАН в София (обр. 1).

1 *Бронзова хидрия от Несебър в Археологическия музей в София △ Hydrie en bronze de Messembria, actuellement au Musée archéologique de Sofia*

Описание на предметите от гробницата:

1. Бронзова хидрия напълно запазена, висока 50 см, има устие с диаметър 16 см, тялото в най-издутата част с диам. 30,9 см и дъно с диам. 14 см. Отгоре устието е покрито с кръгъл бронзов похлупак (обр. 2) с диам. 15 см, снабден от горната страна в центъра с халкичка за хващане, а от долната страна има оловна полусферична тежест.

Устието на хидрията, както устията на повечето подобни бронзови съдове, е с перваз, украсен с перлов и яйцевиден орнамент. Дъното е поставено на масивно столче, към което е припоено. Столчето е лято и украсено с лесбийска кима. Също така отделно от съда са били изработени трите дръжки: едната от тях е вертикална, а другите две хоризонтални. Вертикалната дръжка съединява шията на съда с горната част на тялото. Тя е покрита с отвесни канелюри. Горният и долният край на дръжката са разширени в елипсовидни плочки, които лягат върху хидрията. Лицевата страна на плочките е украсена с акантови листа, полупалмети и помежду им малки розети. Страничните дръжки на хидрията не са били прилепени направо към тялото ѝ, а всеки край на всяка една от дръжките е лягал върху една кръгла плочка с диам. 5,7 см, заета от една голяма розета. Между листата на розетата е представена по една трилистна цветна чашка. Плочките са били припоени към корема на хидрията, сега отлепени. Върху тези плочки са били припоени дръжките, украсени също по дължината си с канелюри.

Под отвесната дръжка е била припоена бронзова апликация с изображение на сцена от две фигури (обр. 3). Тя е висока 15,5 см, широка 10,5 см и представлява брадат мъж, който има над раменете си позлатени крила. Крилата са съставени от пера, горе къси и

[1] Този тип бронзови хидрии се ползуват обикновено като погребални урни. Пикар мисли, че тези хидрии трябва да се наричат kadoi — вж. Ch. Picard, Trois urnes cinéraires sculptées du Musée Condé à Chantilly, Monuments Piot, XXXVII, 1940, стр. 78, заб. 1. Новата библиография за тези хидрии цитират: Ch. Picard, цит. съч.; G. Richter, A fourth-century bronze Hydria in New York, American Journal of Archaeology, 1946, стр. 361; D. von Bothmer, Bronze Hydriai, Bull. of the Metropolitan Museum, 1955, стр. 193.

[2] G. Kazarow, Grabfund bei Messembria, AM, XXXVI 1911, стр. 308—316 и Находка в Месемврия, ИАД, I, 1911 стр. 264.

кръгли, украсени с врязана рибена кост, а долу продълговати и остри, украсени с полегати линии. Облечен е в дълга мантия, закопчана на гърдите му с кръгла аграфа, която се развява

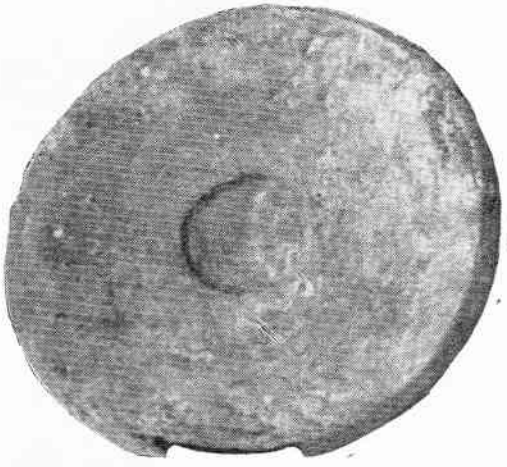

2 *Похлупак на новооткритата бронзова хидрия № 1 от Несебър / Couvercle d'une hydrie en bronze de Messembria découverte récemment*

зад него. Долната част на тялото му е закрита от фигура на жена, която той е хванал през кръста. Виждат се краката му, обути в островърхи обувки, отпред отворени и превързани с кръстосани връзки. Кожата на горния им край е обърната и завършва с големи триъгълници. Фигурата на жената е представена с отпусната назад глава. Тя пребира с едната си ръка дългата си къдрава коса, докато другата е отпусната надолу. Облечена е в дълъг хитон и обута в остри обувки.

Сцената, представена върху нашата хидрия, повтаря сцената, изобразена върху първата хидрия от Месамбрия (обр. 4), за която вече споменахме. Тя е обяснена от Кацаров като грабването на Орейтия от Северния вятър Бореяс. Този сюжет се намира още върху една апликация на хидрия от колекцията на Леб в Мюнхен[1] и една апликация от подобна хидрия в Британския музей.[2] Сюжетът е много популярен в Атина, защото чрез този брак Бореяс става родственик на атиняните. Орейтия била дъщеря на атински митически цар.[3]

2. До хидрията беше поставена ваза от алабастър, продълговата, цилиндрична, със закръглено дъно и тясно гърло. Висока е 22 см, диам. на диска 5 см. Запазена е само половината ѝ част. Лежащата ѝ върху земята част е унищожена. Подобни алабастрони има намерени в некрополите и на други гръцки колонии.[4]

3. В гробницата около хидрията бяха намерени части от два венеца. Листата на венците са от тънки бронзови пластинки, а плодовете от печена глина, сухо позлатени. Плодовете имат форма на малки топчета и конусчета с дупчици за прикрепване към оловна лента, дебела 0,1 см, широка 0,8 см. Същата е поставена върху дървена лента, широка 1,5 см и дебела 0,2 см. Подобни венци има от некропола на Месамбрия[5] и Аполония.[6]

4. Фрагменти от глинен съд с кафяво-жълтеникав цвят — местно производство.

При изкопна работа в двора на Христо Чимбулев (квартала на Несебър) случайно бе намерена втора бронзова хидрия (юли 1961 г.). Според сведението на намерилите я в нея не е имало кости и други предмети.

Хидрията е зле запазена. Устието е отчупено и отделено от тялото, което е наполовина запазено, дръжките и дъното отлепени. Височината на хидрията е 50 см, диам. на устието 17 см, на дъното 14,5 см. За капак на хидрията е било използувано бронзово блюдо със столче — диам. на блюдото 16 см, на стол-

[1] Sieveking, Die Bronzen der Sammlung Loeb, 1913, стр. 78, табл. 36, 37.

[2] H. Walters, Catalogue of Bronzes in the British Museum, стр. 46, № 310.

[3] Ch. Picard, цит. съч., стр. 100.

[4] К. Шкорпил, Археологически бележки от Черноморското крайбрежие, ИАИ, VI, 1930—1931, стр. 76, обр. 58.

[5] Неиздадени още материали от гробници в некропола на Месамбрия, открити през 1959 г. в двора на почивната станция „Горубсо".

[6] И. Венедиков, Разкопките в некропола на Аполония през 1946 г., РП, II, 1948, стр. 12, обр. 9.

3 *Бронзова апликация на хидрия № 1 / Applique en bronze de l'hydrie du Musée d'Archéologie de Sofia*

4 *Бронзова апликация на хидрията от Археологическия музей в София*
Applique en bronze de l'hydrie de Sofia

чето 7 см. Столчето е направено отделно и прилепено към блюдото.

Хидрията по форма и украса прилича на намерените две месамбрийски хидрии. Тя е снабдена също така с три дръжки и украсена с плочка, върху която са представени две фигури. Устието е украсено по същия начин с перлов и яйцевиден орнамент. Дъното е подсилено с кръгла бронзова пластинка, която е била припоена към масивно лято столче, украсено с лесбийска кима. Трите дръжки са изработени отделно — украсени с канелюри и същите орнаменти. Страничните дръжки на хидрията са прилепени към тялото чрез кръгли плочки със същата украса.

Бронзовата апликация е с изображение на две фигури: красив млад мъж с нежно женствено лице, с обърната надясно глава, покрита с къдрави дълги коси, по средата разделени. Косите са стилизирани като сноп от няколко кичура и падат на раменете му. Дясната ръка, свита в лакътя, е вдигната нагоре, през нея и зад голото му тяло е спусната дреха. Той е обут във високи обувки, които достигат до колената. Обувките са островърхи, отворени отпред и завързани с кръстосани върви. На горния край кожата им е обърната и пада върху малки триъгълничета. С лявата си ръка е прегърнал втора фигура: гол мъж в анфас, с къдрава брада и мустаци, с широк плосък нос и големи устни. На главата му бръшлянов венец. С лявата си ръка държи тояга, опряна на рамото му и върху ръката е преметнал кожа на пантера. Обут също във високи обуща, имащи форма на къс ботуш.

Очевидно между двете прегърнати фигури ние трябва да разпознаем младия Дионис и стария Силен, представени твърде често в каменните паметници.[1] Дионисовите сюжети се срещат и при такива бронзови хидрии,[2] но точна аналогия на нашата хидрия, достъпна на нас, няма.

Датировката на тези две хидрии е ясна. Те принадлежат към групата, която Пикар отнася към началото на втората половина на IV в. пр. н. е.[3] По-сложен въпрос е тяхното произхождение. Хидрията от Месамбрия, която се намира в Со-

[1] Г. Тончева, Неиздадени култови паметници във Варненския музей, ИВАД, XI, 1960, стр. 76 и сл.
[2] C. Picard, цит. съч., стр. 90—102.
[3] C. Picard, цит. съч., стр. 95—97.

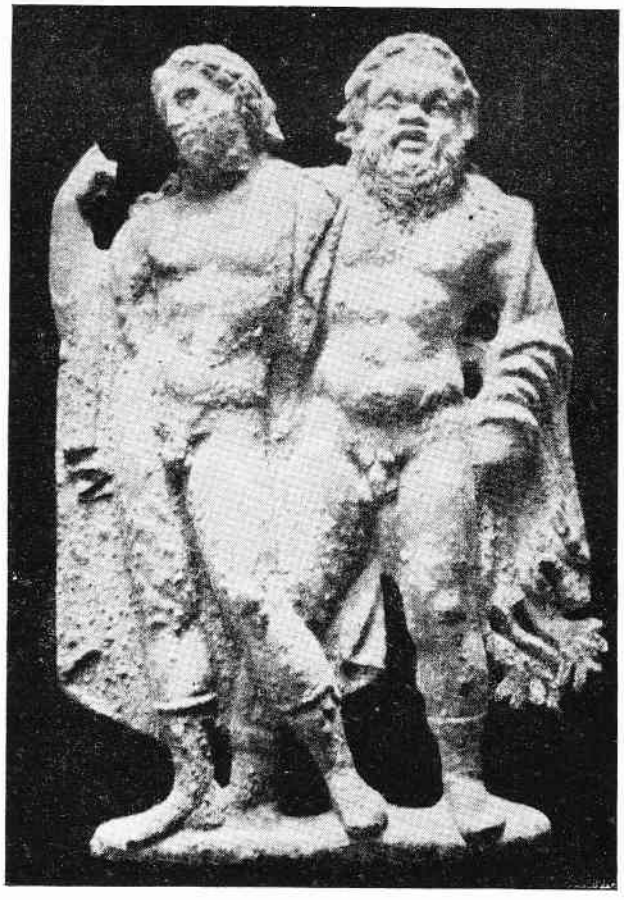

5 *Бронзова апликация на хидрия № 2 от Несебър* △ *Applique en bronze de l'hydrie № 2 de Messembria*

6 *Украсените дръжки на хидрия № 1 и № 2*
Anses décorées des hydries nº 1 et 2

фия, се счита от Кацаров внесена от Коринт.[1] Но по-голяма част от хидриите, публикувани от Пикар, произхождат от Мала Азия. Това обстоятелство не може да не ни накара да се замислим дали и нашите хидрии нямат същия произход, още повече като се имат пред вид връзките на Месамбрия с нейната метрополия Калхедон.

При анализа на изработката на нашите три хидрии прави впечатление, че софийската хидрия и тази с Дионисовия сюжет са по-добре изработени, отколкото новооткритата хидрия с грабването на Орейтия. Разликата се чувствува особено много в декоративната работа. Перлите, яйцевидният орнамент, лесбийската кима, акантовите листа и розетите са направени на новата хидрия с Орейтия по-грубовато (обр. 6). Условно предаденият терен под краката на фигурите при новата хидрия е още повече схематизиран. Третирането на фигурите е по-схематично, сюжетът не е така богат, а линията на тялото на хидрията не е така елегантна, както на другите две.

Затова аз считам, че е напълно възможно новата хидрия с Орейтия да е местно производство. Известно е, че в Месамбрия в античността е имало обработване на метал[3] и работилници за изработване на шлемове.[4]

Новите две хидрии са не само красиви паметници на гръцкото изкуство, но също така и важно свидетелство за стопанския живот на Месамбрия в далечното минало.

[1] Вж. заб. 2 на стр. 1.
[2] Ch. Picard, цит. съч., стр. 91—95
[3] L. Ognenova, Les fouilles de Mesambria, BCH, LXXXIV, 1960, стр. 226.
[4] И. Гълъбов, Несебър и неговите паметници, София, 1959, стр. 13.

Нови данни за въоръжението у нас през латенската епоха

Людмил Гетов

През пролетта на 1961 г. Казанлъшкият музей се сдоби с една интересна находка, състояща се от железен меч и бронзов шлем, открити случайно при изкопни работи от сондьорска бригада северно от Казанлък, близо до Опитната станция за маслено-етерични култури. На около 70 м северно от това място има надгробна могила.

Обстоятелствата, при които е открита находката, са следните: в изкоп с размери 4×4 м, предназначен за сондата от дълбочина около 1,4 м работниците извадили прегънат на две места железен меч и сплеснат бронзов шлем. По сведения на намервачите липсвали други предмети и човешки кости.

В следващите редове даваме описание на находката.

1. Железен меч (обр. 1), прегънат на две места по средата. Дължина заедно с дръжката 87 см, максимална ширина на листа 4,5 см, дължина само на дръжката 10 см. През средата на листа от дръжката до върха минава профилуван ръб. Върхът е слабо заострен. В горния си край при основата на дръжка-

1 *Железен меч*
Epée de fer

та листът има форма на звънец, обърнат с отвора надолу. Също такава форма има и подвижният прешлен на дръжката, предназначението на който е било да прикрепя обковката ѝ. Тя е била направена от нетраен материал вероятно дърво или кост, който впоследствие е изгнил. Обковката се е крепяла върху четириръбеста ос.

Най-близки аналогии на новооткрития железен меч представляват мечовете, открити у нас при селата Дере, Поповско,[1] Попица, Белослатинско,[2] Добралево, Оряховско,[3] Баховица, Ловчанско,[4] Палатица, Исперихско[5] и Лесичери, Търновско.[6] Всички те имат в долния край на дръжката си прешлен във форма на звънец, който при тези от Дере, Палатица и Лесичери е подвижен. Те спадат към една отделна група, известни като „келтийски тип" мечове, характерни за средно и късно-латенската епоха — III—I в. пр. н. е. Характерните им белези са: един или два профилувани ръба по средата на острието, което в горния си край има форма на звънец, подвижен или неподвижен прешлен върху дръжката със същата форма и четириръбеста ос на дръжката понякога с топче на върха.[7]

Върхът на мечовете през латенската епоха не е останал неизменен. През първия период на латена той е правен силно заострен, през втория е слабо заострен, докато към края на латенската епоха мечовете имат съвсем заоблен връх и са предназначени предимно за сеч.[8] Следователно мечът от Казанлък следва да отнесем към среднолатенската епоха — 250—100 г. пр. н. е.

През латенската епоха у нас често се срещат като гробни или случайни находки надиплени мечове и изкривени върхове за копия.[9] Всички те се отнасят към времето след идването на келтите на Балканския п-в. В Западна Европа — територията на Средна и Северна Германия, Австрия, Швейцария и Северна Италия — прегънати оръжия (мечове и върхове за копия) са често явление в келтски погребения.[10] Този обичай е засвидетелстван още в края на халщадската епоха.[11] Той става всеобщ обаче през латенската епоха и особено през средния и късния латен.[12]

2. Бронзов шлем (обр. 2 и 3). Лят, с форма, колебаеща се между конусовидна и камбановидна. Открит е сплеснат със следи от удари от метален предмет по повърхността. Има следните размери: височина 28 см, ширина при основата около 26 см, дебелина на листа 2 мм. Върхът му завършва с малък цилиндричен отвор, в който вероятно е била закрепена апликация. В долния си преден край има слабо изразен сенник, отделен от останалата част чрез изпъкнал ръб, започващ отстрани откъм ушите. На това място са прикрепени шарнири за набузниците. Набузниците липсват. От шарнирите е запазен само левият. От двете страни, на мястото където са били прикрепени набуз-

[1] Р. Попов, Материали за проучване на халщадската и латенска култури в България и Македония, ГНМ, 1921, стр. 164, обр. 154.

[2] Пак там, стр. 171, обр. 169.

[3] Пак там, стр. 176, обр. 83.

[4] Р. Попов, Новооткрити паметници от желязната епоха в България, ИАИ, V, 1928—1929, стр. 283, обр. 145.

[5] Р. Попов, Новооткрити предисторически старини, ИАИ, VII, 1932/1933, стр. 349 и 353, обр. 97.

[6] С. Стефанов, Гробна находка от Лесичери, Търновско, Археологически вести, ИАИ, XIII, стр. 320, обр. 343.

[7] J. Dechelette, Manuel d'archéologie prehistorique celtique et gallo-romaine, Paris, 1914, II, стр. 1115.

[8] Р. Попов, Материали за проучване на халщадската и латенска култури, ГНМ, II, 1921, стр. 165 и 166, обр. 158.

[9] И. Велков, Находки от античното и средновековно селище при с. Букьовци, Оряховско, ИАИ, XXI, 1957, стр. 313, обр. 5; Р. Попов, Новооткрити предисторически старини, ИАИ, VII, 1932/1933, стр. 379 и 353, обр. 97; Археологически вести, ИАИ, XIV, 1940/1942, стр. 275, обр. 377.

[10] J. Dechelette, цит. съч., стр. 919, обр. 387; стр. 922, обр. 388; стр. 1075, обр. 443; стр. 1076, обр. 444; стр. 1099, обр. 453; стр. 1127, обр. 467; стр. 1128, обр. 468.

[11] J. Dechelette, цит. съч., стр. 730.

[12] J. Dechelette, цит. съч., стр. 1131; M. Violier, RA, 1911, I, стр. 132 (цитирано по Dechelette).

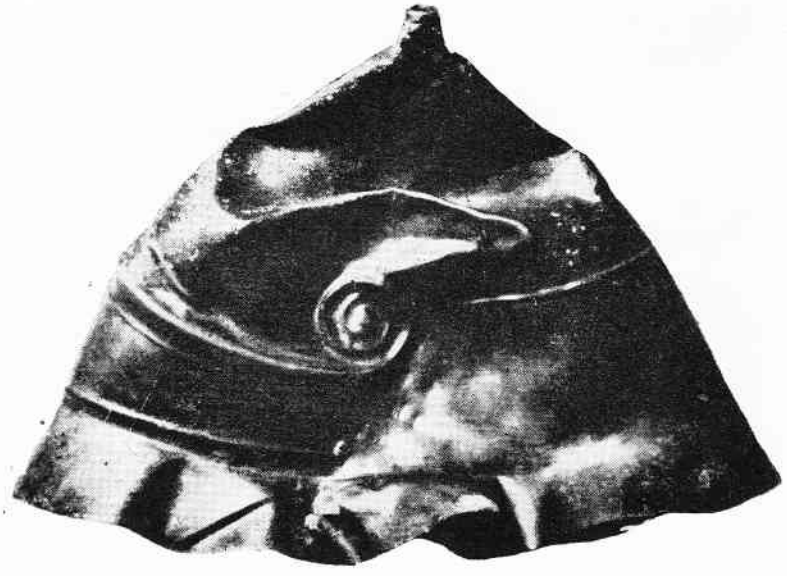

2 *Бронзов шлем*
Casque de bronze

3 *Бронзов шлем*
Casque de bronze

ниците, шлемът е вълнообразно нагънат. По линията, която отделя челната от теменната част, минават три изпъкнали ребра, съединяващи се над челото под остър ъгъл. В краищата си над слепите очи те завършват с волути, съединени откъм тила с ръб.

Както се вижда от описанието, шлемът от Казанлък не наподобява на никой от откритите досега у нас шлемове.[1] Той се различава много и от известните ни шлемове тракийски тип, които имат връх с тъпо мехоподобно закръгляване напред.[2]

Новооткритият шлем е уникална по характер находка. Поради това не могат да се посочат сигурни и точни паралели и е невъзможно да се определи с абсолютна сигурност неговата етническа принадлежност. Въз основа на изтъкнатите по-горе белези на меча цялата находка следва да се датира към 250—100 г. пр. н. е. Би могло да има известна разлика в годините на изработка на шлема и меча, но тя не е в състояние да промени съществено датировката ни.

Обстоятелството, че шлемът е открит заедно с надиплен на три части железен меч „келтийски тип" само по себе си е твърде важно. При положение, че липсват близки аналогии за шлема, то ни дава все пак основание да предположим, че цялата находка има келтски произход. Поради изолирания й характер обаче не биха могли да се правят по-пълни и по-сигурни заключения и изводи.

[1] За откритите досега у нас антични шлемове вж.: И. Велков, Новооткрити старини, ИАИ, XII, 1938, стр. 441, обр. 232; И. Велков, Нови могилни находки, ИАИ, V, 1928 1929, стр. 41, обр. 58 и стр. 43, обр. 60.

[2] За шлемовете тракийски тип вж.: Т. Иванов, Предпазно въоръжение на тракиец от Асеновград, РП, I, 1948 и посочената там литература; Д. Дончев, Антични паметници от България, ИАИ, XVII, стр. 235, обр. 168.

Рисуваният орнамент през неолита в Софийското поле и близките му околности

Неделчо Петков

Археология, IV, 1962, кн. 3.

Разкопките и проучванията през последните години в някои праисторически селища у нас спомогнаха да се изяснят редица въпроси, свързани с развитието и разпространението на неолитната керамика. При стратиграфските наблюдения при Долни Лозен,[1] Слатина[2] и другаде имах възможност да проследя и проуча последователните етапи в развитието на рисувания с черна, червена, кестенява и бяла боя орнамент върху съдовете от същото време. Разглеждан по-специално рисуваният орнамент върху глинените съдове от неолита при Долни Лозен и Слатина позволява да се установи възрастта на орнамента не само в досега открите праисторически селища в Софийското поле при Милковица, Бухово, Кремиковци, Курило, Реброво,[3] Яна,[4] Долни Лозен и Слатина, но и в останалите открити и пещерни селища от двете страни на Балкана (обр. 1).

Върху един глинесто-пясъчен нанос с дебелина между 0,50 и 0,90 м в културния пласт от ранния неолит, дебел до 2 м, в праисторическото селище при с. Слатина се установи, че в долните хоризонти е застъпен само черният или червеният орнамент, а в горните хоризонти съдовете са орнаментирани с бяла боя. На някои места, особено в каналните изкопи в

[1] Н. Петков, Принос към проучванията за праисторията на Софийското поле, сп. Археология, II, 1960, кн. 4, стр. 44, 45, 53.

[2] Н. Петков, Неолитно селище при с. Слатина, сп. Археология, I, 1959, кн. 1—2, стр. 100—105; Нови данни за неолитната култура край София, сп. Археология, III, 1961, кн. 3, стр. 64—73.

[3] Н. Петков, Предисторическа боядисана керамика от Софийската котловина, ГНБМПл, 1928—1929, стр. 185—198.

[4] J. H. Gaul, The Neolithic Period in Bulgaria, American School of Prehistoric research, Bulletin, 16, 1948, стр. 30.

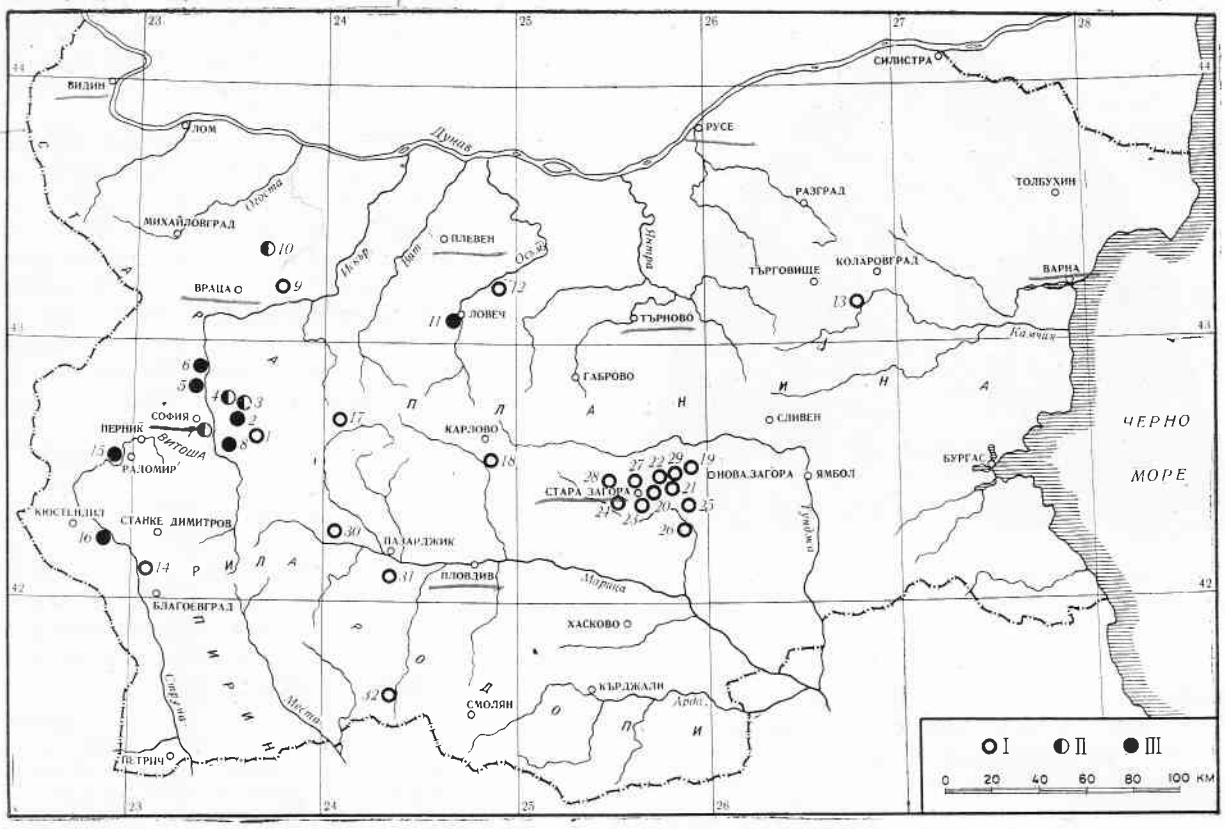

Карта на разпространението на средния неолит: 1) Милковица, 2) Яна, 3) Бухово, 4) Кремиковци, 5) Курило, 6) Реброво, 7) Слатина (София), 8) Долни Лозен, 9) Горна Бешовица, 10) Баница, 11) Табашка пещера, 12) Деветашка пещера, 13) Преслав, 14) Мурсалево, 15) Прибой, 16) Невестино (Кадин мост), 17) Челопеч, 18) Баня, 19) Караново, 20) Азмашка могила, 21) Плоска могила, 22) Дълбоки, 23) Берекетска могила, 24) Кирил-Методиево, 25) Сърнево, 26) Ковач, 27) Стара Загора (болницата), 28) Старозагорски минерални бани, 29) Братя Кунчеви (Черково), 30) Ветрен, 31) Капитан Димитриево, 32) Имамова дупка. I — Керамика с бял орнамент, II — Керамика с бял, черен и червен орнамент, III — Керамика с черен и червен орнамент

Carte des sites de Néolithique moyen en Bulgarie: 1) Milkovitza, 2) Jana, 3) Bouhovo, 4) Krémikovtzi, 5) Kourilo, 6) Rébrovo, 7) Slatina, 8) Dolni Lozen, 9) Gorna Béchovitza, 10) Banitza, 11) Tabachkà peštéra, 12) Dévétachka peštera, 13) Préslav, 14) Moursalévo, 15) Priboi, 16) Névestino (Kadin most), 17) Čelopeč, 18) Banja, 19) Karanovo, 20) Azmachka moghila, 21) Ploska moghila, 22) Dalboki, 23) Bérékétska moghila, 24) Kirilmétodievo, 25) Sarnévo, 26) Kovač, 27) Stara Zagora (L'hôpital), 28) Stara Zagora (bains minéraux), 29) Bratia Kunčëvi (Čerkovo), 30) Vétren, 31) Kapitan Dimitriévo, et 32) Imamova dupka, I — Céraminque peinte dornement blanc, II — Céramique peinte à ornements blanc, noir et rouge, III — Céramique peinte à ornementés noir et rouge

1

местността Градини на същото селище, се констатира само тъмен (черен или червен), а на други места само белият орнамент, като тъмният орнамент винаги се откриваше в изкопите при една сравнително по-голяма дълбочина, отколкото белия такъв. Това особено положение в дълбочините на различните по цвят орнаменти ни позволи да приемем, че през неолита в праисторическото селище при с. Слатина първоначално за украса на глинените съдове е бил употребяван само черният или червеният по цвят орнамент, а по-късно е бил заменен изключително само с белия орнамент. Това положение констатирах и в праисторическите селища при с. Кремиковци и с. Бухово, където се среща черният (тъмният) и белият орнамент (обр. 1), което може да си обясним с ранната употреба на тъмния орнамент, проникнал от юг по долините на р. Вардар (Зелениково) и Брегалница (Сушица)[1] и по долините на р. Струма и р. Искър се разпростира само в западната част на страната ни с краен предел — на север Табашката пещера при Ловеч[2] и на изток Гинова могила при с. Челопеч, Пирдопско.[3] В останалите селища от същото време в източната част на страната ни главно в басейна на р. Марица тъмният орнамент почти не се среща.

Следователно в Софийското поле през неолита глинените съдове първоначално са били украсявани само с тъмен (черен или червен) орнамент. Освен получените резултати от разкопките при Слатина[4] може да ни послужи и

[1] M. V. Garašanin, Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien, 1958, стр. 111.

[2] По сведения от Николай Джамбазов, ръководител на разкопките.

[3] Н. Петков, Селищната Гинова могила до с. Челопеч, ГНАМПл, I, 1948, стр. 160, обр. 3.

[4] Н. Петков, Нови данни за неолитната култура край София, Археология, III, 1961, кн. 3, стр. 67.

2 *Рисунки на орнамента върху неолитна керамика от Софийско: а, г, е) Слатина, б, в) Кремиковци и ж) Курило — Dessins du décor de la céramique néolithique mise au jour dans l'arr. de Sofia: а, г, е) Slatina, б, в) Krémikovtzi, ж) Kourilo*

бихромният орнамент от други селища из Софийското поле. Всички праисторически селища в България, където през неолита съдовете са били украсени само с бял орнамент, бихромният такъв не се среща. Върху един фрагмент от глинен съд от селището до с. Курило, гдето се среща само тъмният, намерихме бихромния орнамент (обр. 2 *ж*). Върху червената основа на съда са теглени черни успоредни линии, оградени с бели по-тесни линии, а от с. Слатина върху къс от устието на глинен съд, украсен отвън с бихромен орнамент — върху червена основа черни полукръгове, оградени с бели линии. Обратната му страна е украсена с черни полукръгове. Няма случаи, когато един глинен съд, украсен отвън с бял, да е украсен от вътрешната си част с тъмен орнамент. Следователно бихромният орнамент, който намираме върху съдовете с тъмен орнамент от Курило, е проникнал в югозападната част на страната ни заедно с по-старата, украсена с черен или червен орнамент, керамика.

Проучванията в каналните изкопи в неолитното селище при с. Слатина установиха, че най-старият рисуван с боя върху съдовете от ранния неолит от Софийското поле, открит в селищата при с. Долни Лозен, Слатина, Яна-Чойна, Бухово, Кремиковци, Курило и Реброво,[1] е тъмният орнамент. Върху червената и в редки случаи върху сивата полъскана основа на глинения съд са изведени с черна или червена боя геометрични фигури, като едни от най-старите орнаменти са широките отвесни, коси, или хоризонтални линии и едрият мрежест орнамент, изобразен върху цялата външна и горната вътрешна част на дебелостенните съдове с плоски дъна (обр. 3). Същият мотив на украса намираме и върху съдовете от Долни Лозен, Курило и Реброво, където върху съдовете има изключително тъмен орнамент. Постепенно виждаме едно усъвършенстване във формите на тъмния орнамент: появява се пречупеният зигзагообразен елемент, самостоятелен или между отвесни успоредни линии (обр. 4). Едрият мрежест орнамент все още е в успоредни линии (обр. 4 *б*)[2]. Появява се като украса и меандърът (обр. 4 *в*), а устията на някои съдове отвън са украсени с малки триъгълници или околоврътстни змиовидни линии. Линиите в орнамента са широки, съдовете все още са дебелостенни с плоски дъна.[3]

Меандърът постепенно се оформя в плътно затворена спирала, изведена или в горната част на съдовете (обр. 4 *а*), или в средната им издута част, а от Кремиковци и върху едно кухо дъно. Подобна затворена спирала ни е позната и от Челопеч, Пирдопско, където орнаментът върху съдовете е с черна боя.[4] Едрият мрежест орнамент освен между успоредни линии (обр. 3) започва да се среща изпълнен и в триъгълници (обр. 2 *в*)[5].

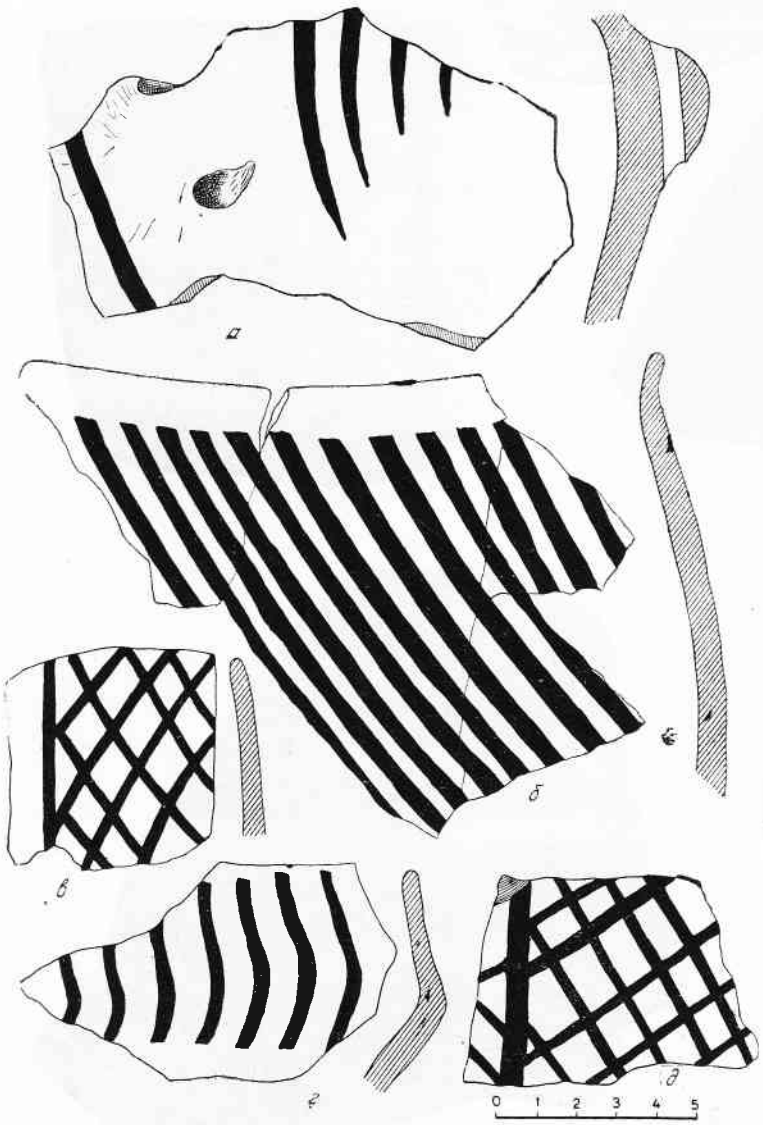

3 *Керамика: а—г) късове от глинени съдове с черен орнамент и д) винен орнамент върху червена основа от селището при Слатина. Céramique: а—г) fragments de vases en argile à décor noir; д) lie-de-vin sur fond rouge du site près de Slatina*

[1] Н. Петков, Предисторическа боядисана керамика от Софийската котловина, стр. 185—198.

[2] Подобен орнамент с отвесни линии — черно върху червено, ни е познат от Сескло (Вж. Х. *ΤΣΟΥΝΤΑ, ΑΙΜΙΝΟΥ ΚΑΙ ΣΕΣΚΛΟΥ*, 1908, табл. 8, 2, също и от Старчево (Вж. D. Garašanin, Starčevacka kultura, табл. XVI, 4.

[3] Н. Петков, Принос към проучванията за праисторията на Софийското поле, сп. Археология, II, 1960, кн. 4, стр. 44—45, обр. 2, стр. 45, обр. 5_{1-5}, стр. 53, обр. $8_{3,5}$; Неолитно селище . . , обр. 101—102.

[4] Н. Петков, Селищната Гинова могила до Челопеч, ГНАМПл, I, 1948, стр. 16, обр. 3.

[5] Н. Петков, Предисторическа боядисана керамика от Софийската котловина, стр. 195, обр. 19 в, (от Кремиковци).

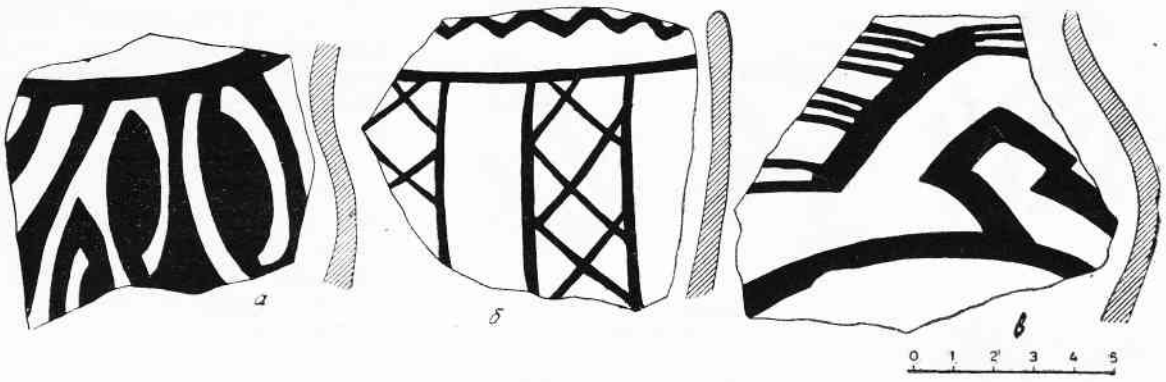

4 *Керамика: късове от глинени съдове, украсени с: а) червен, б) черен и в) винен орнамент от с. Слатина / Céramique: fragments de vases en argile: а) rouge, б) à décor noire, в) lie-de-vin, du site près de Slatina*

Една от последните фази на развитието на спиралата в керамиката с тъмен орнамент е очертаването ѝ с две полукръгли линии, като в много случаи пространството, затворено в спиралите, е изпълнено с едър мрежест орнамент (обр. 2 *в*). Скачената безконечна спирала се намери върху един фрагмент от средна част на дебелостенен съд от Слатина.[1]

Спиралата в нейния прототип и постепенното ѝ оформяване през неолита се среща у нас само в Софийското поле, и то в керамиката с тъмно боядисан орнамент. Само при два случая върху дъната на два съда от Капитан Димитриево, Пещерско, украсени с бял орнамент, се среща слятата спирала,[2] подобна на тази, изобразена върху едно кухо дъно от Кремиковци. От Старчево и Сескло, където се среща и тъмният орнамент, този начин на изобразяване на спиралата не ни е познат.

В селищата, където глинените съдове са украсени само с тъмен, се среща и бихромният орнамент. Обикновено върху външната червена полъскана основа на съда са изобразени една или повече успоредни, широки, полукръгли линии от черна боя, оградени с тесни ивици от бяла боя. У нас, както споменахме по-горе, засега бихромният орнамент ни е познат само в Софийското поле от Слатина, Кремиковци и Курило. От Старчево бихромният орнамент е известен само върху един фрагмент.[3] Там където глинените съдове са украсени само с бял орнамент, бихромният не се среща.

Като изключим спиралата, която се явява характерен белег за тъмната украса на глиненените съдове от Софийското поле през средния неолит, останалият в тъмен цвят геометричен орнамент се отличава от този от Македония и Старчево по своето разнообразие на форми. Докато в Старчево,[4] Зелениково, Сушица, Връшник и други преобладаващият тъмен орнамент са правите геометрични линии,[5] в Софийското поле тъмният орнамент през неолита е в комбинации на прави, зигзагообразни и криви линии с мрежи, меандри и спирали (обр. 2—4). Изобщо тъмният орнамент в Софийското поле е по-разнообразен по форми, отколкото белият не само в Софийското поле, но изобщо и от този в останалите от същото време селища в страната ни.

Освен върху полъсканата червена, винена или сива основа на глинените съдове, тъмният орнамент се среща и върху глинени съдове, ангобата на които е червена с повече или помалко бяла провлака из нея, какъвто основен полъскан цвят имат някои съдове от Слатина[6] и Кремиковци.[7]

Белият орнамент като украса на глинените съдове от неолита в Софийското поле е застъпен в селищата при с. Милковица, Слатина, Бухово и Кремиковци (обр. 1), като в селището при Милковица е само бял, а в останалите три селища се среща върху глинените съдове с тъмен орнамент. В много изкопи при земните работи при с. Слатина горният пласт на неолита, дебел от 0,60 до 0,80 м, със съдове с бял орнамент е отделен от долния такъв, дебел от 1 м до 1,20 м със съдове с тъмен орнамент с една сивопепелява прослойка, дебела от 5 до 10 см.[8]

Съдовете, украсени с бял орамент, са тънкостенни и имат почти еднаква купообразна форма, снабдени в много случаи с две срещуположни въжести дръжки (обр. 6). Появяват се ниските, кухи, изрязани с три полукръга дъна, които се явяват като изключителен белег за съдовете от Софийското поле, украсени с бял орнамент. В много случаи тези кухи дъна отвън са украсени с една или две бели

[1] Н. Петков, Неолитно селище при село Слатина сп. Археология, 1959, кн. 1—2, обр. 101. Принос... обр. 5,5.

[2] Н. Детев, Селищната могила Баята при Капитан Димитриево, ГНАМПл, II, 1950, стр. 4,5 обр. 8,9.

[3] D. Garašanin, Starcevacka ku'tura, табл. XV, 5.

[4] D. Garašanin, цит. съч., табл. XIV—XVI.

[5] Пак там, стр. 184. M. V. Garašanin, Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien, стр. 111—113, обр. 23.

[6] Н. Петков, Нови данни за неолитната култура край София, стр. 73.

[7] Н. Петков, Предисторическа боядисана керамика от Софийската котловина, стр. 188, обр. 14.

[8] Н. Петков, Нови данни за неолитната култура край София, стр. 66, обр. 2; Н. Петков, Неолитно селище..., обр. 100.

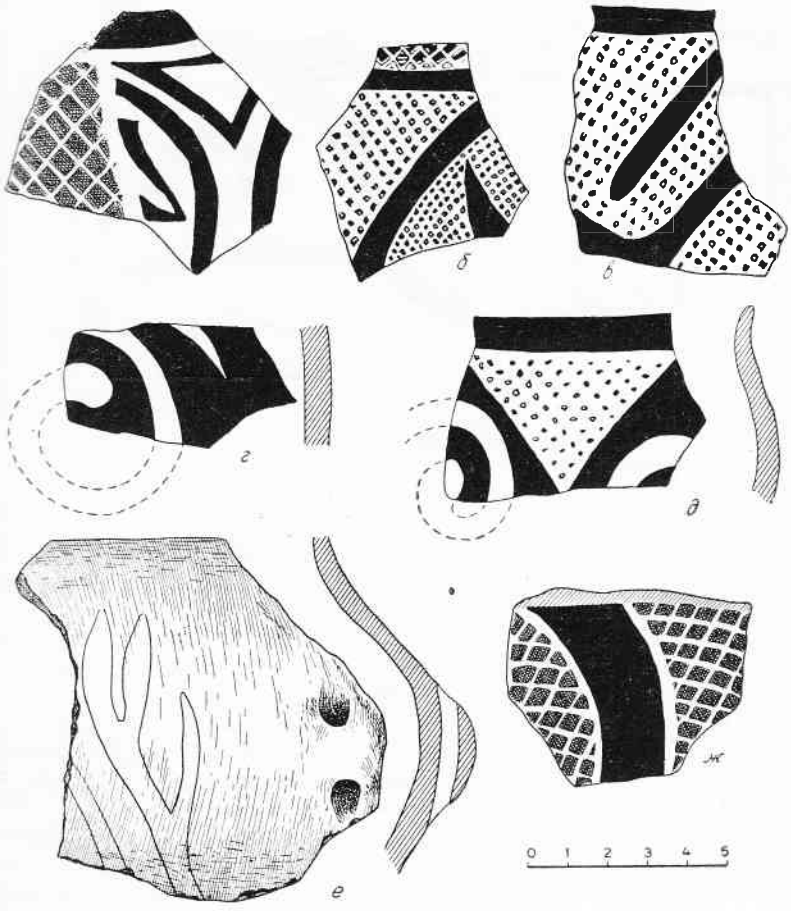

5 *Керамика: съсове от глинени съдове, украсени с бял орнамент; а—в, е—ж) Слатина, г) Кремиковци и д) Бухово △ Fragments de vases de céramique à décor blanc : а—в, е—ж) Slatina, г) Krémikovtzi, д) Bouhovo*

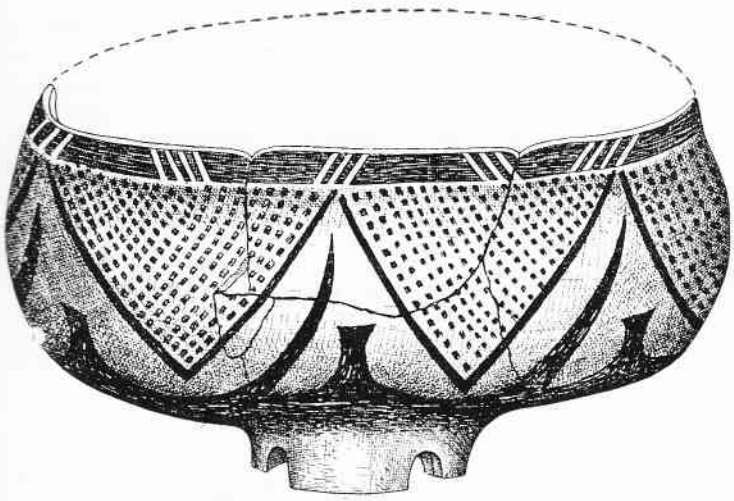

6 *Глинен съд с бял орнамент от Кремиковци Vase en argile à décor blanc de Krémikovtzi*

околовръстни линии. Орнаментът обхваща цялата външна част на съдовете и в много редки случаи го срещаме и върху вътрешната им горна част. Основният цвят на съдовете е червен, тъмновинен, кафяв, сив, а от Кремиковци и Слатина върху основния чернолъскав цвят на някои съдове орнаментът е бели успоредни линии, мрежест и в един случай от Слатина растителен орнамент (обр. 5 *е*).

Преобладаващият орнамент върху съдовете от ранния неолит от Софийското поле с бяла украса са мрежестите мотиви (обр. 4—6). Правите и начупени геометрични орнаменти, които срещаме в голямо разнообразие върху съдовете с тъмен орнамент, липсват, като в замяна на това се явяват линии със закръглени форми, точки, кръгове и спирали. При белия орнамент виждаме едно особено положение при нанасяне бялата боя върху основния полъскан цвят на съдовете. Мрежестият и другите геометрични фигури с бял орнамент ограждат триъгълници и други фигури, така че се получават два различни по форма орнамента: първият, получен от нанасянето на бялата боя върху основния червен цвят на съда и вторият, получен от заградената от бяла боя основа на съда.

Спиралата се явява в своя завършен вид (обр. 5 *г—д*), обаче не в безконечна форма, каквато ни е позната от Мурсалево,[1] Старчево[2] и Сескло.[3]

Докато при тъмния орнамент имаме най-различни комбинации с прави, начупени и криви линии, мрежи, полукръгове и спирали в нейните различни форми (обр. 2—4), при белия орнамент формите се изчерпват само с мрежести триъгълници, полукръгове и спирали. Липсва последователност в развитието на украсата, както това видяхме при разглеждане развитието на тъмния орнамент.

От разкопките и проучванията в еднослойни и многослойни селища се установява, че в културния пласт на неолита не се оказва

[1] В. Миков, Материали от предисторическата епоха в България, ИАИ, VII, 1932—1933, стр. 362, 363, обр. 113.

[2] M. Vladimir, South Eastern Elements in the prehistoric Civilisation of Serbia. The Annuel of the British School at Athens, XLV, 1949, стр. 236, обр 13.

[3] *Х. ΤΣΟΥΝΤΑ.* цит. съч., табл. 16, 2.

друга по-стара от него праисторическа култура и че в същия слой заедно с грубата керамика се откриват и богато украсените с тъмен или бял орнамент глинени съдове. Както през развитието на тъмния орнамент, така и на този с бяла боя, формите на съдовете и тяхната украса са поразително еднакви през цялото време на ранния неолит не само в Софийското поле и страната ни, но изобщо и в другите места, където е открита тази култура. Нещо повече, в Караново[1] и Слатина[2] в средно неолитичния слой на селищата, отговарящ на (Караново I Б) (Караново II), по-голямата част от глинените съдове запазват формите си, както тези от слой I, само че вместо с боя орнаментът е изведен с канелюри. Ако имахме проникване през същото време на друга култура, щяхме да имаме рязко изменение както във формите, така и в орнамента на съдовете. Този факт и разпространението на рисувания с боя орнамент през ранния неолит е рязко изчерпване на две отделни групи: една от тъмния, а друга за белия орнамент (обр. 1) и рязкото отдалечаване на белия орнамент на изток от р. Искър, Деветашката пещера,[3] Ловешките пещери,[4] като се разпростира само в южната част на страната ни, може да приемем само с проникването на нов елемент в украсата на съдовете, дошъл по пътя на стария такъв, иначе не може да си обясним еднаквите по форма съдове, украсени първоначално с тъмен, а по-късно само с бял орнамент, като през втората му фаза носителят на боядисаната с бяла боя керамика, вместо да продължи проникването си през Искърския пролом в северната част на земите ни, предпочита по-удобната и по-топла Тракийска низина, защото едва ли е имало друга причина, която би му попречила да продължи проникването си на север от Балкана.

[1] Г. Георгиев, Главни периоди в развитието на културата през неолита и медната епоха в България в светлината на най-новите археологически проучвания, Swiatowit, XXIII, 1960, стр. 314, обр. 2, 3; В. Миков, Култура неолита, енеолита и бронзы в Болгарии, СА, I, 1958, стр. 54, 55.

[2] Н. Петков, Неолитно селище при с. Слатина, стр. 72—73.

[3] В. Миков и Н. Джамбазов, Деветашката пещера, София, 1960 стр. 41—45.

[4] По сведения на Н. Джамбазов, ръководител на разкопките.

Разкопки на могилното селище при с. Леново, Пловдивско

Петър Детев

На територията на днешната Тракийска низина има множество и разновидни праисторически селища. От халщадската (ранножелязна) епоха са крепостите, некрополите при Мезек,[1] Хасковско, Небеттепе в Пловдив,[2] при с. Леново, Пловдивско, и другаде. В близко съседство са разкрити и селища, но в нито едно от тях не са направени изследвания, за да се установят и по-ранните епохи, когато за пръв път е възникнал животът на техните обитатели. Това последно обстоятелство даде повод да направиме сондажни разкопки на могилното селище при с. Леново.

Селището е разположено в местността Тепето на 1 км южно от селото и заема височината, до 60 м, тераса, образувана от водите на Чардакдере, Раичкото дере и Новаковската река. Над склоновете на Тепето, обраснали с рядка дъбова гора, културните напластявания достигат до 4 м. Селището има овална форма с размери: дължина 50 м и ширина 30 м (обр. 1).

Разкопките проведохме на 40 кв. м площ, като първия сондаж с посока запад—изток проникохме на 14 м при ширина 2 м. При втория изкоп, който е като продължение на първия, ориентирахме север—юг и достигнахме дължина 8 м при същата ширина, така че двата изкопа образуват форма на буква Г (обр. 2). И двата сектора позволиха да се разграничат три културни пласта.

В долния пласт, дебел 2 м, се разкриха три жилищни хоризонта, разположени един върху друг непосредствено над стерилната глинена подложка на платото на Тепето.

От първия жилищен хоризонт, който достига 40 см, произхождат две каменни теслички, едно длето копач с калъпеста форма (обр. 3), глинени прешлени за вретено, бойни топки и огромен керамичен материал (цели и счупени глинени съдове). Последните имат цилиндрична форма с плоски дъна, снабдени с цилиндрични крачета и високи цилиндрични дръжки с израстъци за улавяне.

[1] И. Велков, Разкопки около Мезек и гара Свиленград, ИАИ XI, 1937, стр. 120 и сл., обр. 112.

[2] Д. Цончев, Приноси към старата история на Пловдив, 1938, стр. 12 и сл., обр. 16—30 и обр. 42—45 и 54.

[3] П. Детев, Праисторически селища в басейна на р. Мечка, ГМПл III, 1960, стр. 57, обр. 18—22.

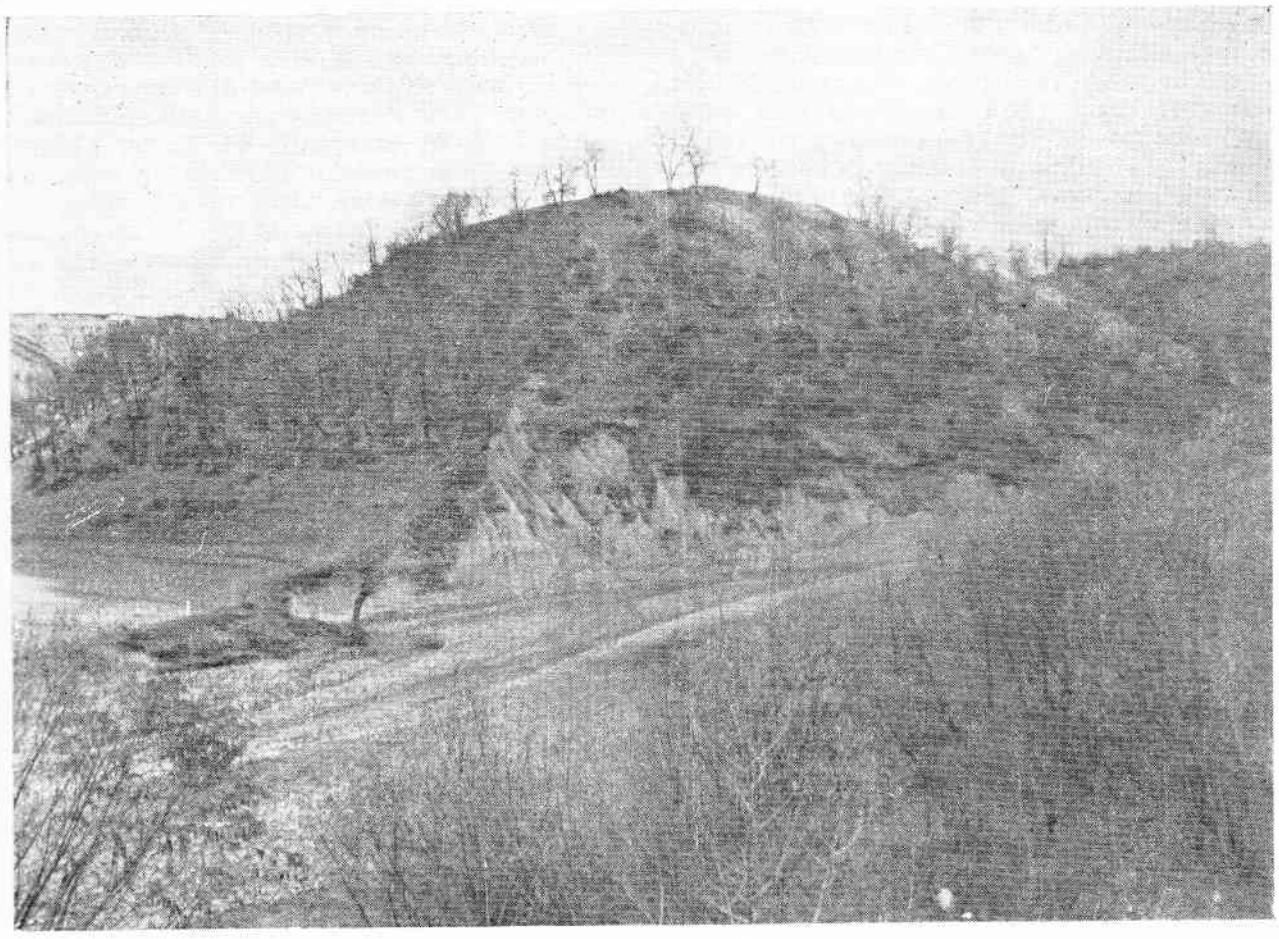

1 *Общ изглед на селищната могила при с. Леково, Пловдивско*
Aspect général du tell préhistorique de Lénovo, dep. Plovdiv

Вторият неолитен хоризонт, дебел 0,07 м, даде почти същия керамичен материал (разлати паници, кани с цилиндрична форма и пр.). Намериха се длета от кост, една дръжка от костена лъжичка, шило и други предмети.

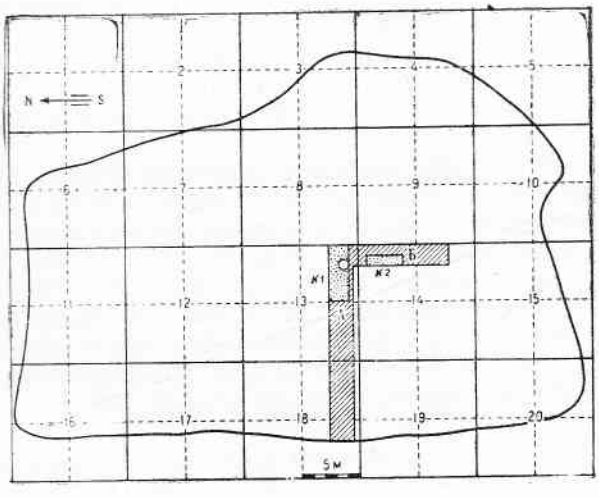

2 *План на могилата с разрез на разкопките 1—2) жилища △ Plan du tumulus et coupe des fouilles. 1—2 Habitations*

Третият хоризонт е доста разбъркан, както това наблюдавахме в съответния жилищен хоризонт в Азмашката селищна могила при с. Хрищене, Старозагорски окръг.

В трите късноеолитни хоризонта се попадна на значителен брой от животински кости, черупки от речни и морски миди, охлюви и други останки от живота на човека през това време.

Вторият културен пласт, дебел 1,50 м, има пепелявочервеникав цвят. Състои се от три разделени един от друг хоризонти с размери 0,47, 0,25 и 0,78 м. Глинените съдове (късове от съдове) са с врязани орнаменти, инкрустирани с бяла охра и рисувани с червена охра, графит, характерен белег за керамиката от каменно-медната епоха.

Наред с тях се намериха следните битови предмети: едно съдче с чучурче (обр. 4 *в*). Един плосък костен предмет със странични израстъци, каквито срещаме във фигуралната пластика от същата епоха. Две части от глинена потичка със запазени следи от медна руда, полепнала по вътрешните стени на съдчето. Откри се и част от чиста обработена мед, попаднала в глинените наслаги и застинала. Този и други факти показват, че в селището е обработвана

мед за производство на оръдия и оръжия, накити и други предмети.

Намерено е и медно четириръбесто острие, дълго 0,07 м, работено в самото селище. Острието произхожда от жилище № 1, непосредствено до огнището (обр. 6 *б*).

В кв. Б ар. 14 открихме част от основи на постройка (обр. 2). Тя се очерта в профила на изкопа с ширина 3 м, а от дължината ѝ се проследи само на 1 метър. На пода на жилището се намериха два цели глинени съда и два похлупака. Единият съд е направен от фино пречистена глина с червен цвят, придобит след изпичането на съда. Той е с доста разширено тяло (търбух), хоризонтално устие и плоско дъно. Има добре загладена

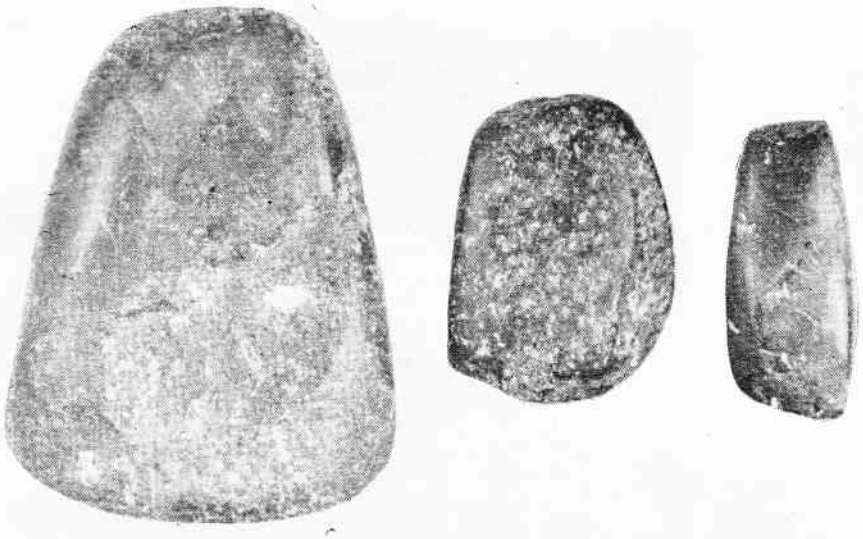

3 *Каменни брадвички*
Hachettes en pierre

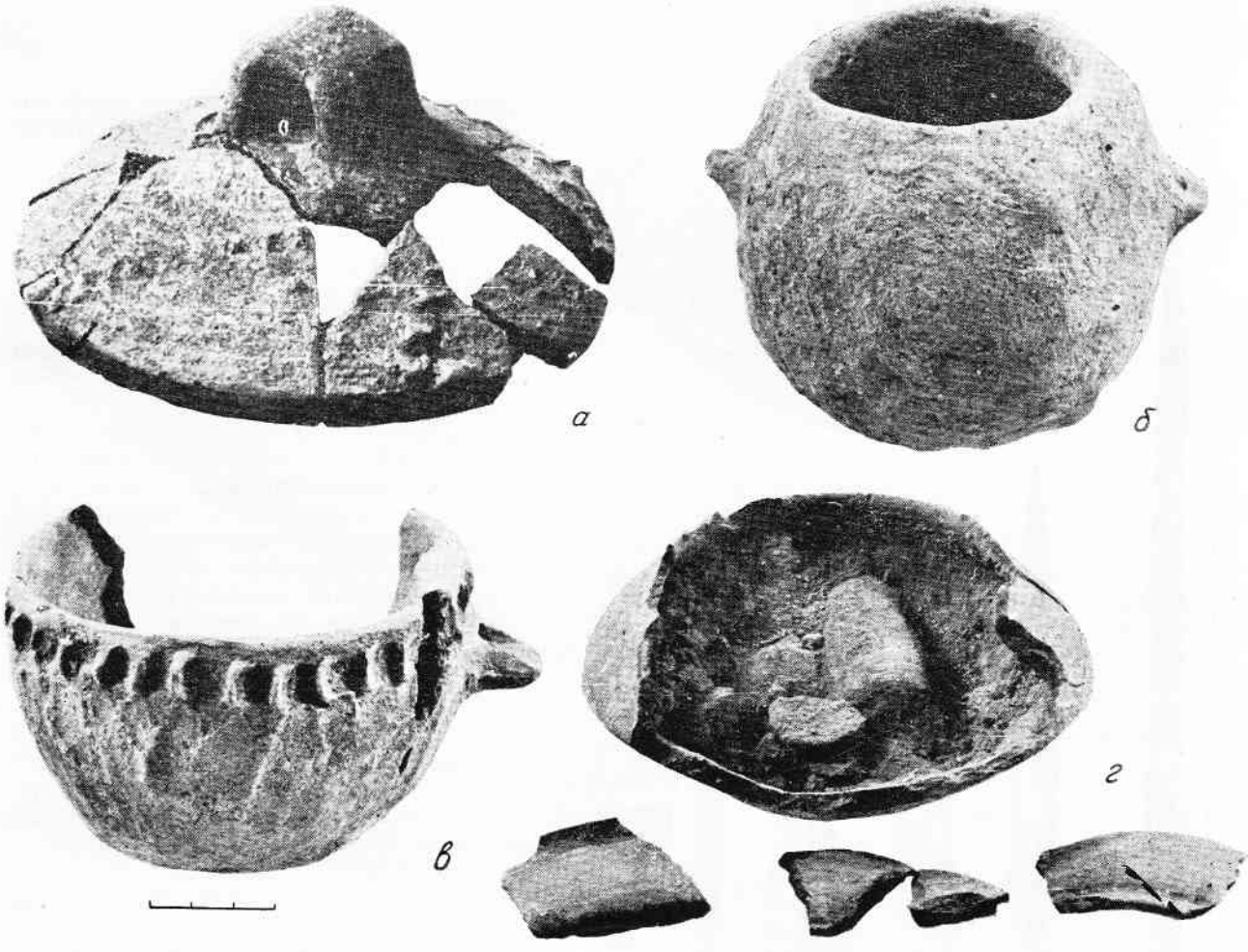

4 *Керамика: а) похлупак, б—в) съдчета, г) съдче с охра*
Céramique: а) couvercle; б—в) petits vases en argile et г) vase en argile avec de l'ocre

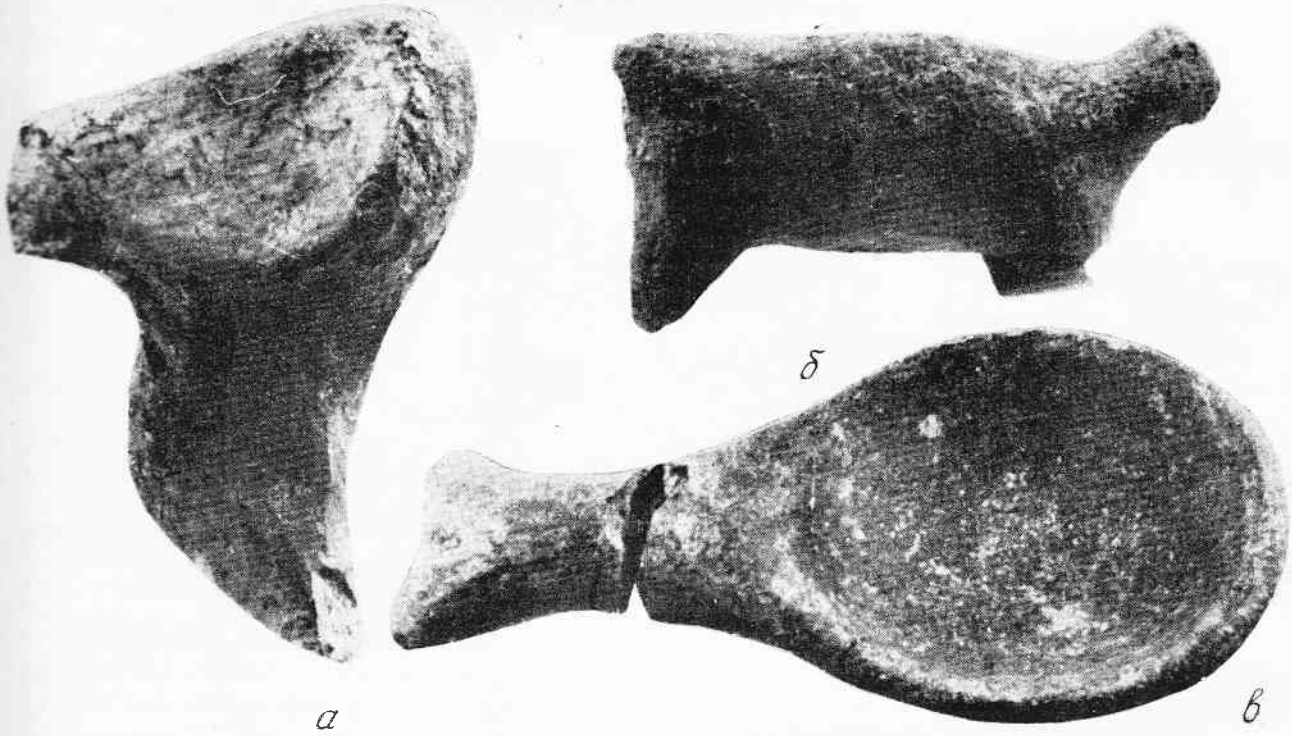

5 *а, в) глинени лъжички и б) зооморфна фигурка*
а, в) cuillère en argile et б) figurine zoomorphique

6 *а) модел на обувка, б) медна игла, в) костени остриета и г) фигура △ а) model du soulier en argile, б) épingle en cuivre, в) pointes en os et г) figurine*

външна повърхност, украсена с графитни линии от волути и други геометрични мотиви. В него се намериха топки от червена охра (обр. 4 *г*).

Другото съдче има кълбовидна форма. Снабдено е с две псевдодръжки от израстъци, пробити отвесно с цел за привързване и носене, удобство каквото наблюдаваме при по-малките глинени съдчета от същата епоха в други могилни селища из Тракия и отвъд Балкана (обр. 4 *б*).

Единият от похлупаците има гъбовидна форма и червен цвят (обр. 4 *а*). Откъм горната страна се виждат остатъци от дръжката с кръгло, напречно сечение. Другият похлупак е с тъмносив цвят и полусферична форма. Горната повърхност, добре загладена, е украсена с барботинен орнамент,[1] а дръжката има форма на жилище, с размери при основата 0,035 × 0,03 м и височина 0,025 м. Двускатният покрив, който те очертават, се пресича под прав ъгъл и един четвъртит стълб (обр. 4 *а*). От

[1] Д. Костов, Предисторическата могила до Русе, ГНМ, 1926, стр. 64, обр. 117 а.

този модел на жилище се вижда приблизителната форма, каквато са имали жилищата в селището през това време. Подобни дръжки на похлупаци на глинени съдове са намерени от могилното селище до гр. Русе,[1] Tangâru и Petru[2] и другаде.

Наред с керамиката заслужава внимание една глинена лъжица с антропоморфна дръжка, човешка глинена фигурка, животинска фигурка и пр., свързани с развитието на идолната пластика (обр. 5).

Намерена е и част от глинен предмет във формата на обувка, която по-скоро прилича на цървул (обр. 6 *а*). Дали това е калъп, на който приготовлявали обувките, или само модел засега е трудно да се отговори с положителност.

Глинената фигурка с човешко изображение е твърде схематична. Лицевата страна е силно изтончена и по-скоро прилича на животинска муцуна. Шията и горната част на гърдите са извити назад. Има бледорозов цвят. Висока е 0,05 м при диаметър 0,025 м. Очите са очертани от две вдлъбнатинки, а носът — релефна пъпка. Животинската фигурка наподобява овца. Има опушеночервен цвят. Двата предни и левият заден крак са счупени. Дължина 0,07 м (обр. 5 *б*).

От третия културен пласт произхождат късове от глинени съдове с щамповани орнаменти. Обаче като се има пред вид, че повърхността на селището е била използувана за нива, при обработката на почвата не може да се очакват повече и добре запазени халщадски материали. Въпреки това от сондажните разкопки се установи, че на същото място животът на човека е продължил почти без прекъсване от късния неолит до халщадската епоха.

Каква е връзката на отделните култури, застъпени в последователните напластявания на Тепето, ще покажат бъдещите разкопки. Изследването на такива селища безсъмнено има важно научно значение.

За забелязване е и фактът, че на някои места у нас повече от селищата възникват през неолита или енеолита и следващите епохи, но селището при с. Леново има за основа късния неолит, както това се наблюдава при Ясътепе до Пловдив и другаде из страната. Освен богатата и разнообразна керамика, оръдия от камък, кремък, кост, животински кости и пр. трябва да се проучи един друг въпрос — каква е връзката на неолита с енеолита и кои са носителите на културата, когато могилното селище е изоставено, за да се запази в тоя вид, какъвто има селището над Тепето.

[1] D. Berciu, Contributii la problémele neoliticului in Romania noilor cercetări, YARPR, 1961, стр. 465, обр. 244, I, faza Gumelniţa IIa, с орнамент Barbotină.

[2] П. Детев, цит. съч., стр. 57, обр. 18—22.

Разкопки на палеолитното находище при с. Белослав, Варненско

Николай Джамбазов

Изследванията на мезолитната култура край Побитите камъни в землищата на с. Белослав, Страшимирово, Слънчево, Баново и Марково, Варненско, спомогнаха да се открият разнообразни палеолитни останки.[1] На места, като например при Слънчевската група, върху плешивия хълм зад Харманкая, се попадна на къснопалеолитни кремъчни оръдия заедно с железни конкреции, изровени на повърхността на подвижните пясъци.

Благодарение на войнишки изкопи около извора Сулуджите, до коларския път на левия бряг на Дикилиташкия дол, през лятото на 1958 г., се намериха мустерски тип стъргалки и ножове, въз основа на които може да се предположи, че тук трябва да се очаква многослойно палеолитно находище.

От досегашните проучвания, особено през последните години, у нас в много пещери[2] бе открит богат материал от мустерската и къснопалеолитната култура. Някои находки в края на палеолита обаче се оказаха недостатъчни за уясняване на отделните етапи или периоди на развитие. Липсваше и селище по терасите, което от геохронологическа гледна точка може да служи за уясняване характера на природната обстановка, обкръжаваща човека през това време. Необходими бяха допълнителни данни от началото на появата на палеолита и неговата връзка с мезолита.

Наложи се да се направят разкопки, и то на южния склон на хълма, между Сулуджите и Централната група Побити камъни. Спряхме се на този обект и по следните по-важни съобра-

[1] Н. Джамбазов и А. Маргос, Принос към проучването на палеолитната култура в района на Побитите камъни (Дикилиташ), ИАИ, XXIII, 1960, стр. 269—295; J. Petrbok a J. Skutil, Otevřena sidliste aurignacke na Pobitich Kamenach u Varnu v Bulgarsku, Sborník Národnihe musea v Praze, IV, 1950.

[2] Н. Джамбазов, Нови данни за палеолита в България, ИЧД, 1958, стр. 349—364.

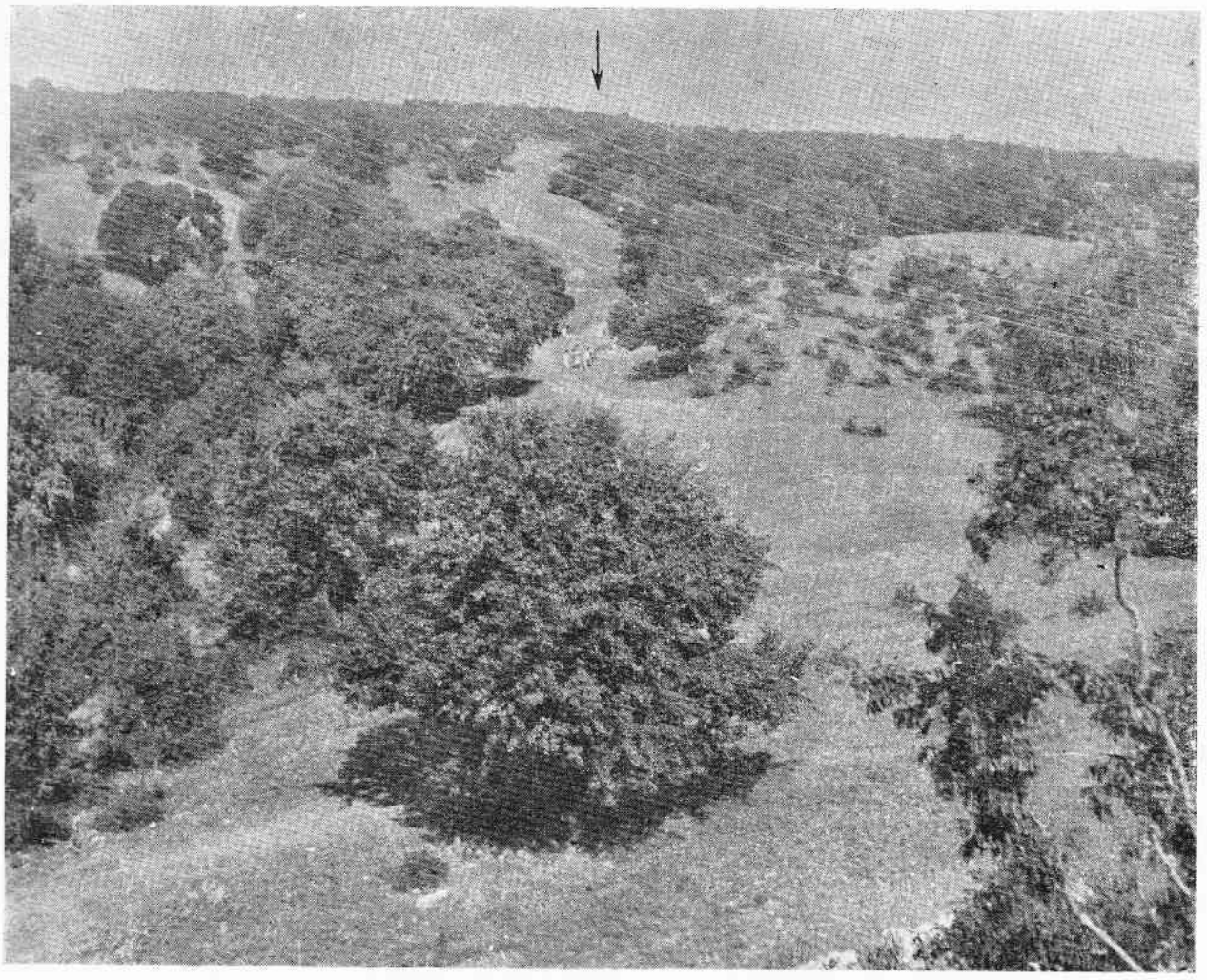

1 *Изглед на палеолитното находище. Мястото, където са направени разкопките, е посочено със стрелка. Вдясно централната група Побити камъни*
Vue du site paléolithique. L'endroit des fouilles est indiqué d'une flèche. A droite, le groupe central „Pobiti Kamani"

жения: 1) дебелите пясъчни наслаги щяха да очертаят една по-пълна стратиграфия с разнообразни културни останки и 2) огромната площ, която заема хълма, щеше да разкрие за пръв път у нас селище от подобен род.

За разкопките определихме 30 кв. м площ, разделена на два сектора. Първият сектор от 6 кв. м площ, непосредствено на дясната страна на първия войнишки изкоп, отстои на около 30 м източно от извора Сулуджите. Разкопан е на 5,5 м дълбочина със следния стратиграфски профил:

1. Съвременен пласт от пясък, с дебелина средно 1 м. В горния слой пластът е обагрен по-тъмно от присъствието на хумусни вещества. Дебелина 50 см. Долните хоризонти са светли следствие на желязото, което допира до културния пласт с рязка горна граница от червеникави прослойки. Дебелина на слоя 20—25 см. Срещат се кости от плайстоценова бозайна фауна и съвсем рядко кремъчни пластинки от късния палеолит (обр. 2_{IV}).

2. Пласт от тъмнокафява песъчлива глина, богата на аморфен $CaCO_3$; надолу карбонатите намаляват и алтернират с железни охри, петна, прослойки от пухкава песъчлива глина. Дебелина 1—1,50 м. Касен палеолит (обр. 2_{III}).

3. Светлосив песъчлив пласт, дебел 0,70—1 м. В долния хоризонт пластът е прошарен с червенокафява ивица (5—6 см), по-тъмна в долния хоризонт. Културни останки — от началото на късния палеолит (обр. 2_{II}).

4. Пласт от глинесто-песъчлив нанос с тъмнокафяв цвят (обр. 2_I). Пластът горе е зает с аморфен $CaCO_3$, по-богат и по-твърд; надолу калциевият карбонат намалява и алтернира с железни охри във вид на очи, петна, яйцевидни и други форми. Такива конкреции са образувани самостоятелно или около карбонатните конкреции, или обвиват някои случайно попаднали парчета. Откриха се удебелени ремъчни късове от ранния период на мустерската епоха. Животински кости изобилствуват. Дебелина 1,60 м.

5. В основата се разкри стерилен пласт от пухкав пясък с белезникав цвят. Разкопан е на дълбочина до 0,30 м.

Вторият сектор от 24 кв. м площ е силно калциниран и през 1960 г. се разкопа до 4 м дълбочина. Дебелината на пластовете е в зависимост от общия наклон, доста стръмен към коритото в началото на Дикилиташкия дол (Сулуджите). Изобилствуват кремъчни оръдия, пластинки, отпаднали при обработката на кремъка.

В двата сектора наслагите показват много общи черти, поради което профилът на пластовете няма да бъде разглеждан отделно. Макар и накратко, ще се спрем на културните останки от трите лежащи един над друг пласта. Както в единия, така и в другия сектор, които отстоят на 20 м, целият комплекс от находки очертава три последователни етапа или периода на развитие. Тази разлика може да се види от стратиграфското положение, състава и техниката на обработката на кремъка.

В първия, или долния пласт, оръдията са направени от сив, пъстър и по-рядко восъчен кремък. Почти всички кремъчни отломъци имат случайна форма. Те са твърде широки, със силно подчертан булбус в долния край откъм вътрешната страна на пластинката, гдето ретушът е нанесен по надлъжните ръбове. Размерите на пластинките се движат от 5 до 8 см, ширина средно 5 см и дебелина, мерена при булбуса, 1—1,5 см.

След оръдията най-разпространени са стъргалките. Правени са от удължени кремъчни късове, с ширина много по-голяма от дължината. Срещат се кремъчни стъргалки без ретуш, но с явни следи от употреба при работа с тях. Такива са остриетата, представени на обр. 3 *а — б*. Първата от тях е изобразена на обр. 5 *л*.

От същия пласт произхождат няколко кремъчни отломъци с тъмносив и черен цвят.[1] В същност това са най-примитивните кремъчни остриета, познати досега у нас, и са близки по форма с подобни андезитни отломъци без ретуш и леко нащърбени ръбове от долните пластове на пещерата Бачо Киро при Дряновския манастир.[2] Те приличат на кремъчните остриета от Румъния[3] (Valea Lupului, Baia de Fier, Boresteni, Cheia и др.) и следва да се отнесат към същото време.

Наред с кремъчните оръдия, доста разнообразни по форма и размери, се откриха цели и счупени животински кости. От остеологичния материал, който запазихме, определихме следните видове: див кон (Equus caballus), говедо (Bos sp.), елен (Cervus elaphus), коза или козирог (Capra или Rupicapra) и други по-дребни животни.

Културните останки от втория, или средния пласт, са повече и по-разнообразни. Оръдията са правени от сравнително по-тънки и с правилна геометрична форма кремъчни пластинки, оцветени пепеляво, черно и по-рядко восъчно. Ретуширани са надлъжните ръбове от едната или двете страни на удължените листовидни пластинки. Съвсем малко на брой са остриетата без ретуш, но със значителен напредък в техниката при отцепване от кремъчните нуклеуси или част от тях. Следователно основното, което характеризира формата на оръдията и оръжията в този културен пласт, е съвършенството на тяхната обработка.

В горния слой на този пласт се намериха остриета с двустранен ретуш, по който те си приличат и показват успоредици с формата на подобни кремъчни оръдия от пещерата Самуилица I и Самуилица II до Кунино, Врачанско,[4] с някои остриета селетски тип, известни в много пещери в Румъния[5] (Ripiceni-Izvor, Ohaba-Ponor),

[1] При Харманкая също са намерени кремъчни отломъци с черен цвят. Много често от черен кремък са правени оръдията и оръжията от наколните селища (Вж. Г. Тончева и А. Маргос, Праисторическото наколно селище при с. Езеро, Варненско, сп. Археология, кн. 1—2, 1959, стр. 96—99 и цитираната литература.

[2] D. Carrod, Excavation in the Cave of Bacho Kiro, North-East Bulgaria, American School of Prehistoric Research. Bulletin, 15, 1939, стр. 70—71, обр. 47—49.

[3] C. Nicolaescu-Plopşor, Le peléolithique dans la République populaire Roumaine à la lumière des dérniers recherches, Dacia, I, 1957, стр. 44, обр. 2.

[4] Н. Джамбазов, Разкопки в пещерата Самуилица II, сп. Археология, I, 1959, кн. 1—2, стр. 50, обр. 31 г, е.

[5] C. S. Nicolaescu-Plopşor, цит. съч., стр. 48, обр. 3 и стр. 46, табл. I, 7.

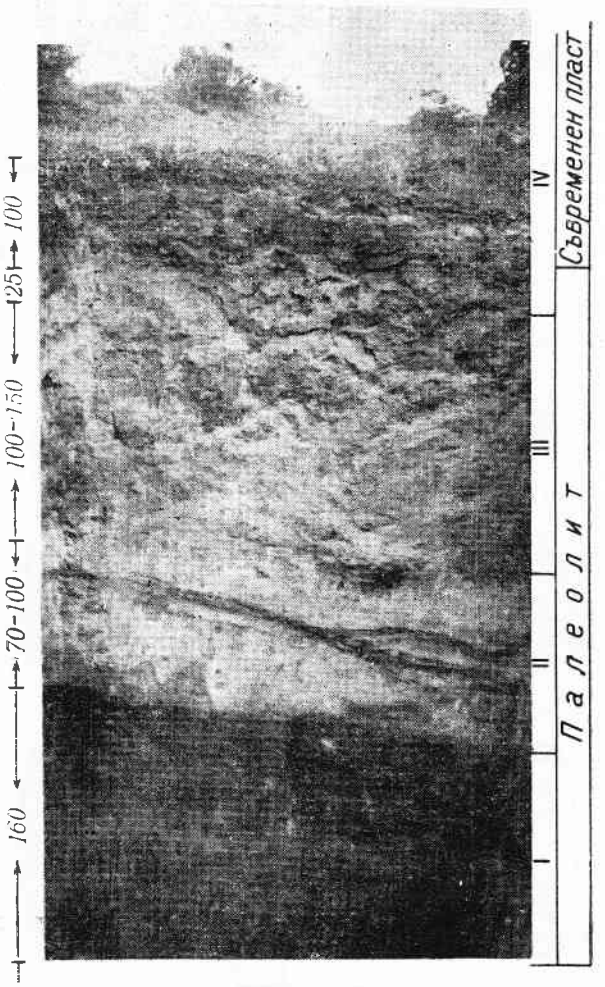

2 *Профил на пластовете: I — долен, II — среден и III—горен културен пласт, IV—съвременен пласт*
Profil des couches archéoloqiques: I — inférieure, II — moyenne, III — supérieure, IV — actuelle

Чехия[1] (Dzerava Skala, Ivanovce Skala и пр.), Унгария[2] (Szeleta) и пр.

От средния пласт произхождат значително количество отломъци, факт, който сочи, че обработката на кремъка е ставала на самото място.

Във втория по-голям сектор се намериха три мустерски тип стъргалки. Една от тях (обр. 5 *а*) е направена от кремъчен, твърде удебелен отломък с черен цвят. Същата на обр. *6 д*. Единият прав ръб откъм лицевата страна е ретуширан. Коремната страна е равна и силно е подчертан булбусът.

Другите стъргалки имат полусферична форма и двустранно ретуширано острие (обр. 6 *е*). И върху двете странични плоскости едрият ретуш обхваща значително пространство. Стъргалката е от черен кремък, изпъстрен с бели капковидни включения. Дължината на острието е 4,5 см.

Много по-старателно са правени симетричните, листовидни остриета (обр. 5 *к—и*). Десният надлъжен ръб е очукан с цел острието да бъде пригодено за рязане. Пластинката има триъгълно сечение. Черен цвят, който от белите капковидни включения е обагрен по-светло.

Кремъчният нож на обр. 5 *и* е от удължена, сега счупена, с триъгълно сечение пластинка. Страничните ръбове са с ретуш. Има и леки нащърбвания от употреба. Същият на обр. 4 *г*.

Сравнително по-тънка и удължена е кремъчната пластинка, от която е направен ножът на обр. 4 *в*. Той има черен цвят. Ретуширани са двата надлъжни ръба откъм лицевата страна на пластинката.

Остриетата с асиметрична форма са по-малко Те са направени от удължени пластинки, на които единият дъговиден ръб е ретуширан, като е оформено изпъкнало режещо острие откъм дясната и по-рядко откъм лявата страна на пластинката (обр. 4 *а, д*). Противоположният край е грубо очукан и пригоден за хващане при работа. По-характерни образци от този тип са следните ножове и ножовидни остриета:

На кремъчния нож от удебелена пластинка с черен цвят (обр. 5 *з*) десният надлъжен ръб е очукан и притъпен за поставяне на палеца, а левият е ретуширан, на места нащърбен от употреба.

Почти същите отличителни белези имат кремъчните ножове на обр. 6 *в*. Десният надлъжен ръб е очукан, левият — дъговидно изпъкнал — е ретуширан. Върхът счупен от употреба. Кремъчното острие е направено от удължена пластинка с трапецовидно сечение, с едър ретуш на режещия ръб.

Такива асиметрични остриета имаме от пещерата Бачо Киро,[3] Деветашката пещера,[4] Самуилиците,[5] Темната дупка,[6] Пещ,[7] от много пещери в Крим, Черноморското крайбрежие на Кавказ[8] и др.

От оръдията един малък процент се пада на кремъчните върхове, направени от недебели и доста удължени пластинки във формата на равнобедрен триъгълник (обр. 4 *б*). Ретуширани са двата надлъжни ръба, като част от ретуша преминава по страничните плоскости на пластинката. Коремната страна е равна.

Вторият връх, представен на обр. 6 *б*, е от кремъчна пластинка с пепеляв цвят, изпъстрен със светли капковидни включения. Трапецовидно сечение на пластинката. Левият надлъжен ръб е ретуширан, а десният — грубо очукан и притъпен за поставяне на палеца при работа.

Тези и много други мустерски тип кремъчни остриета имат най-близки аналогии с подобни оръдия от Деветашката пещера,[9] пещерата Бачо Киро[10] и други пещерни и открити находища из Югоизточна Европа,[11] датирани към същото време.

Костеният материал позволи да се определят следните видове бозайни животни: кон (Equus caballus), говедо (Bos sp.) елен (Cervus elaphus), козирог или коза (Capra или Rupicapra) и други по-дребни животни.

Горният културен пласт, който лежи под тревясалите хумусни прослойки, даде незначително количество кремъчни пластинки с восъ-

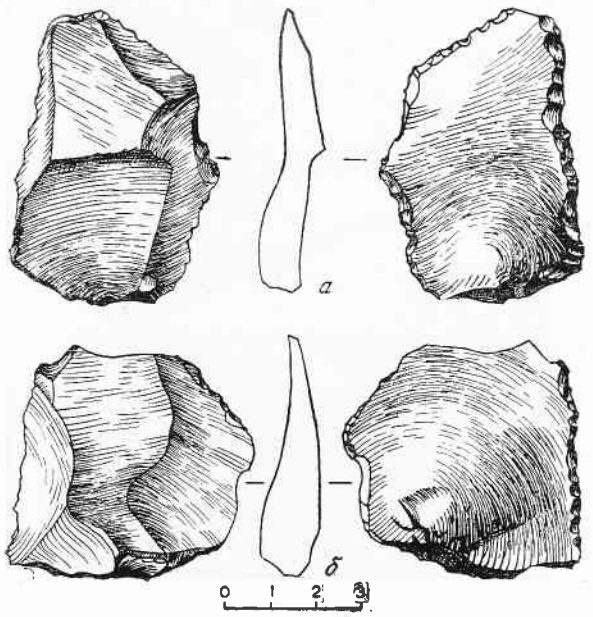

3 *Кремъчни оръдия от долния пласт*
Outils de silex de la couche inférieure

[1] F. Prošek, Szeletien na Slovensku Slovenská archeologia, I, 1953, стр. 133—164, табл. IV и VII.
[2] Пак там, табл. XII.
[3] D. Garrod, цит. съч., стр. 68,21—23.
[4] В. Миков и Н. Джамбазов, Деветашката пещера, София, 1960, обр. 16 с.
[5] Пак там, обр. 32, 3-К.
[6] Р. Попов, Пещерата Темната дупка, София, 1931, стр. 33, обр. 23 7 и 9.
[7] Н. Джамбазов, Пещерата Пещ до Старо село, Врачанско, ИАИ XXI, 1957, стр. 11 обр. 7 и.
[8] А. А. Формозов, Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите, МИА СССР, 71, 1958, стр. 48, обр. 8.
[9] Миков и Джамбазов, цит. съч., стр. 18—24.
[10] D. Garrod, цит. съч., стр. 70, 33.
[11] П. Ефименко, Первобитное общество, 1953, стр. 216 и сл. С. Бибиков, Некоторые вопросы заселения восточной Европы в епоху палеолита, СА, 1959, кн. 4, стр. 24—25.

чен и по-рядко сив и черен цвят (обр. 7). За разлика от долните два пласта оръдията са от сравнително по-тънки и удължени кремъчни пластинки без ретуш или вторична обработка. Имат трапецовидно или триъгълно сечение на пластинката и почти равна коремна страна. Тяхната форма и първоначална големина се определят от размерите на отцепената от нуклеуса пластинка. Съвсем малко на брой са кремъчните остриета, страничните ръбове на които са ретуширани или очукани с цел острието да бъде изправено и пригодено за работа. Някои от продължителна употреба, както се вижда от драските върху страничните плоскости, са имали двояко предназначение. Такива комбинирани кремъчни остриета са ни познати и от други пещери и открити находища у нас и в съседните страни.

Освен кремъчните оръдия се намериха и значителен брой отломъци и суров още необработен материал. Кремъчните нуклеуси или части от тях, каквито са намерени в мезолитните находища, тук не бяха открити, факт, който сочи, че повечето от оръдията са правени от предварително приготвени за целта пластинки или отломъци. Размерите на кремъчните пластинки се движат от 4—6 см, дължина 2—3,5 см, ширина и дебелина средно 0,5 см.

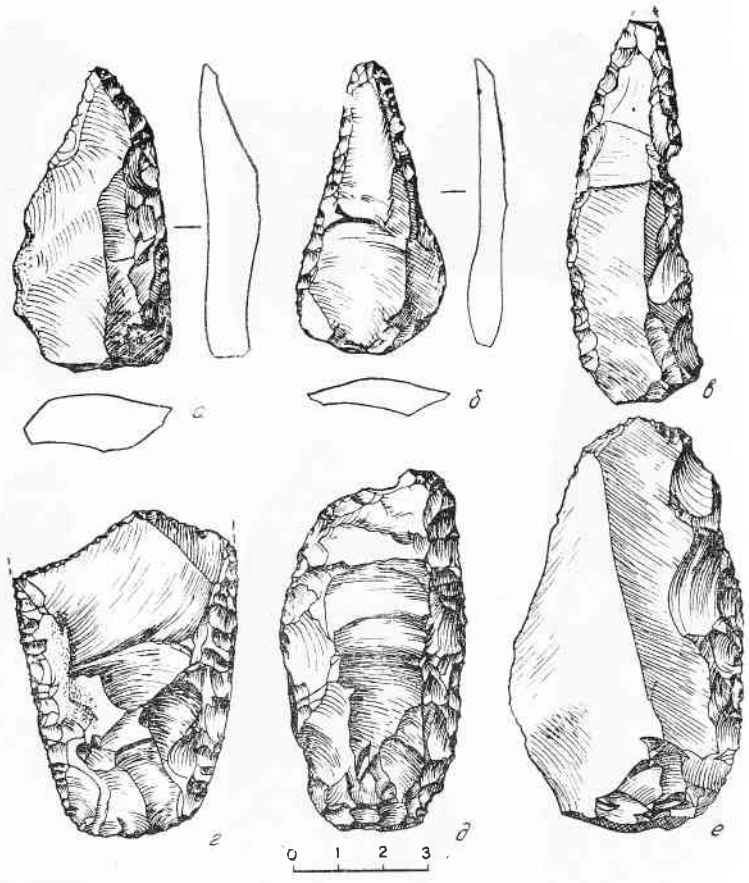

4 *Кремъчни остриета от средния пласт*
Pointes de silex de la couche inférieure

Изобщо кремъчният материал по форма и техника на обработката от горния пласт може да се сравни с този от Темната дупка,[1] Деветашката пещера,[2] Табашката пещера до Ловеч,[3] пещерата Очилата при с. Ъглен,[4] Ловешко, пещерата Пещ при Старо село,[5] Врачанско, и пр.

От стратиграфските данни и характера на културните останки се разкрива интересна картина край Сулуджите. Въз основа на целия комплекс на сравнително малко пространство могат да се проследят редица етапи от почти непрекъснатото развитие на палеолитната култура през втората половина на плайстоцена. Основен белег, който характеризира всеки етап, е техниката и формата на оръдията.

Първият, или началният период, се свързва с доста грубо обработени неправилни остриета, които по форма, размери и до известна степен по състава на кремъка показват поголямо разнообразие. Някои са със запазена силикатна или варовита кора от първоначалната обвивка на кремъчната конкреция, имат случаен характер и са ретуширани откъм коремната страна на пластинката. Те са със силно подчертан булбус, определен от примитивната още неразвита техника в историята на първобитната култура, позната под името клактониен. В същност това са най-старите находки от първото по рода си у нас палеолитно селище.

Разкопките показаха, че селището се е разпростряло доста широко върху заравненото вероятно естествено възвишение непосредствено до Побитите камъни, място, което е било удобно за заселване и поради обстоятелството, че близката околност и просторните пасбища са благоприятствували и поддържали живота на човека през тази епоха.

През началните етапи от възникването на най-ранното селище теренът е бил сравнително по-сух и запазен от водите на Сулуджите, които са се разливали доста нашироко, преди да се образува Дикилиташкия дол. Само силно ерозираната повърхност е била най-удобното място, гдето е ставал и ловът на едър дивеч.

Малко са типовете от примитивни оръдия, каквито са андезитните късове от долните пластове на пещерата Бачо Киро. Този факт ни навежда и на мисълта, че тук, изглежда, е било временното жилище, използувано обикновено през топлите годишни сезони. Останалото време

[1] Р. Попов, цит. съч., обр. 20.
[2] Н. Джамбазов, Деветашката пещера, обр. 18 *а—е*.
[3] Н. Джамбазов, Нови данни за палеолита в България, ИЧД, 1958, стр. 360.
[4] Н. Джамбазов, Ново палеолитно находище по долината на р. Вит, Археология, 1960, кн. 1, стр. 39, обр 42.
[5] Н. Джамбазов, Пещерата Пещ. . ., стр. 17, обр. 10.

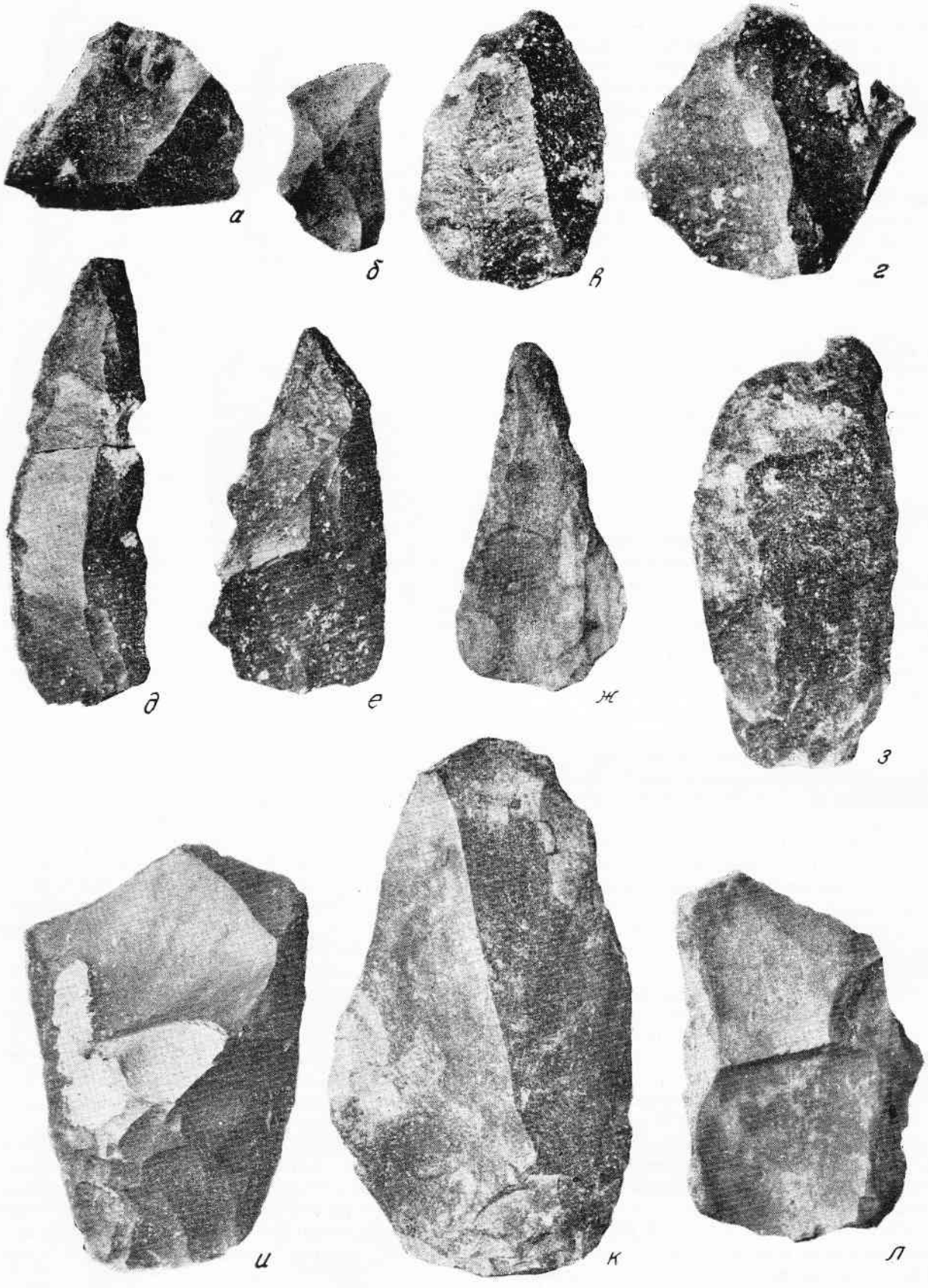

5 *Кремъчни оръдия от трите пласта: а) стъргалка, б—л) ножове и ножовидни остриета. Разкопки 1960 г.*
Outils de silex des trois couches: а) grattoir et б—л) pointes. Campagne de fouilles 1960

животът е протекъл край скалните навеси и пещерите, дали подслон и убежище при суровия още влажен климат, господствувал в нашата страна.

Изобщо както в пещерите, така и тук, кремъчният материал, от който са правени оръдията, бил доста непригоден и безсъмнено има местен произход. Засега обаче е трудно да се определи мястото, отгдето той е вземан и пренесен.

В горния хоризонт на долния пласт се откриха сравнително по-добре оформени кремъчни оръдия, но се срещат и стари форми, присъщи на примитивната за тогава техника. А това последно обстоятелство показва, че към началните епохи от живота на палеолитния човек в нашата страна са изработвани повече случайни, отколкото оръдия с определени за времето си форми и размери.

В средния културен пласт оръдията са правени от по-доброкачествен кремък. Значителният напредък, достигнат при отцепване на пластинки от нуклеусите, може да се види още от пълния и широк ретуш, който преминава от двете страни по лицевите плоскости на листовидните кремъчни остриета. Те са правени от тънки, удължени пластинки с черен или тъмнокафяв цвят. Правилните геометрични очертания, формата и размерите на оръдията на този пласт стоят в тясна връзка с развитието на мустерските типове, каквито у нас са открити в пещерите. Въпреки че числото на готовите оръдия е по-малко в сравнение с отломъците от обработката на кремъка, през този етап е настъпила по-голяма диференциация на формите, свързани с тяхното предназначение.

Друга важна особеност на кремъчните оръдия, които имат за основа мустерските типове, е двустранният ретуш, който по начина на оформяне на остриетата е добил широко разпространение в пещерата Самуилица (среден пласт). Те от своя страна позволяват да се направи и изводът за непосредствената приемственост в техниката в началото на късния палеолит. Подобно явление, макар и с локалните си изменения, се наблюдава върху някои оръдия от средните пластове на Деветашката пещера, пещерата Бачо Киро и другаде. Те са достатъчни да се постави една по-правилна хронология за развитието на къснопалеолитната култура.

При усъвършенстването на мустерските типове през втората половина на късния палеолит както край Сулуджите, така и в други пещерни находища у нас, не са намерени солютрейски кремъчни оръдия. Много от формите и размерите на оръдията от този пласт напълно се синхронизират с тия от пещерата Самуилица, където за пръв път у нас се наблюдава известна приемственост в развитието на мустерските ножове и бифациални остриета.

Третият тип, или последният период на развитие, съвпада с натрупването на пясъчните наслаги в горния културен пласт, който по стратиграфското си положение и състава на

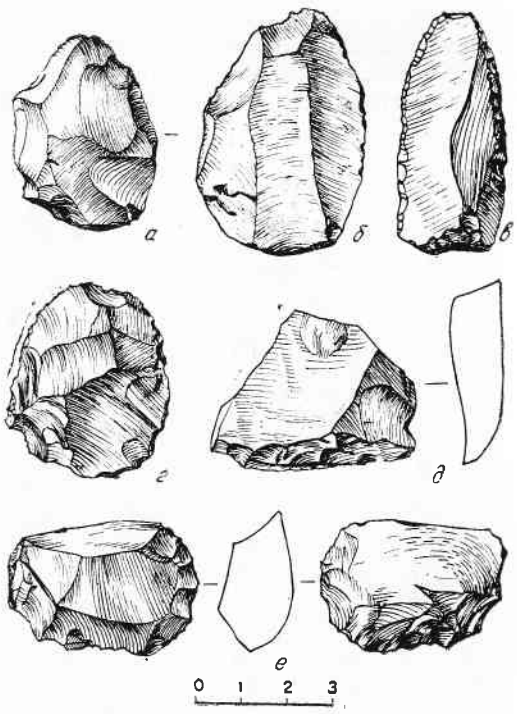

6 *Ножовидни остриета и стъргалки от средния пласт △ Pointes en forme de couteaux et grattoires de la couche moyenne*

находките трябва да се отнесе към края на палеолита. Характерни за него са тънките и правилно отцепени разноцветни кремъчни пластинки, без обаче те да показват белезите, които притежават оръдията от мадленската епоха. Повечето от оръдията имат сив, пъстър или восъчен цвят и са подобни на оръдията от горния пласт в Деветашката пещера, Табашката пещера, пещерите при с. Ъглен и другаде, където в края на палеолита настъпва тенденция към микролитизация на формата на оръдията.

Ако в долните наслаги на този пласт се откриха кремъчни остриета, от които може да се установи тясна връзка и известна приемственост с къснопалеолитните находки, то поради ограничения брой на остриетата от горния хоризонт само от сондажните разкопки е трудно да се установи генетическата връзка на палеолита с мезолита. Наистина усъвършенстването на техниката и микролитизацията на кремъчните оръдия е станала през следващия бореален период, когато край Побитите камъни е била в разцвета си мезолитната култура. Много от едрите животни тогава са изчезнали или напуснали пределите на страната. Топлият климат е променил и начина на живота на обитателите край Сулуджите.

По време на изследванията тук бяха направени някои предварителни наблюдения върху отделните хоризонти и пластове, въз основа на които са възможни известни обобщения за еволюцията на културата, от една страна, и геологическата възраст, от друга.

От стратиграфската последователност и закономерност в развитието на палеолитната култура

в това многослойно находище може да се направи относително по-точна геологическа датировка на разкритите пясъчни отложения. Това може

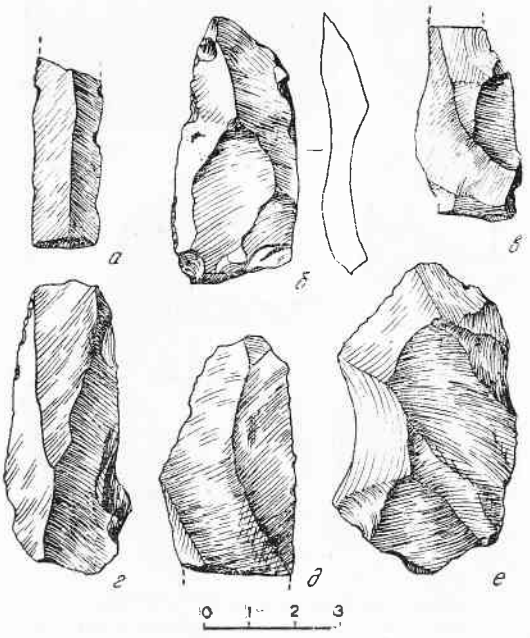

7 *Кремъчни остриета от горния пласт. Късен палеолит △ Pointes de silex de la couche supérieure. Paléolithique récent*

да се установи при едно съпоставяне на наслагите в пещерите и терасите, каквито са в случая пясъчните отложения от този край. Благодарение на разкопките и допълнителния сондаж в основата на стерилните пясъчни отложения, разкопани на дълбочина до 6 м, се изясни и геологическата основа, която може да се отнесе към Рис-Вюрмския междуледников период, а може би и по-рано. Вероятно тогава са се заселили и първите обитатели на Сулуджите. През втората фаза на Вюрма, към който се отнасят светлите наслаги от средния пласт, са правени сравнително по-разнообразните кремъчни оръдия със средно палеолитен облик. Много повече готови оръдия и отломъци се откриха във втория по-голям сектор, предпазен от северните ветрове, особено през ранните, по-студени годишни сезони.

Втората интерглациална фаза на Вюрма би следвало да се отнесе към долните хоризонти от горния културен пласт, гдето са намерени, макар и малко, остриета, присъщи на граветската култура. Такива оръдия от кремък, застъпени в Деветашката пещера, Табашката пещера, пещерата Пещ до Старо село и другаде, принадлежат към ранните етапи от настъпването на бореалния период. От напредналата вече микролитизация във формата на оръдията се достига до сегментите, трапеца, кръглите стъргалки, микропластинките и други остриета, добили широко разпространение през мезолита, установен в района на Побитите камъни. Интересни изводи могат да се направят и въз основа на фауната. За съжаление незначителният обсег на разкопките не позволи да се събере голям брой костен материал за по-пълната характеристика на фауната, от една страна, и характера на природната обстановка, от друга. Остеологичният материал, който запазихме от трите пласта, показва, че повечето от животните са тревопасни, присъщи на един лесостепен ландшафт. Въпреки фосилните останки от пещерна мечка, пещерна хиена и други хищници, открити в пещерата Темната дупка при Белослав, не може да се състави един по-пълен списък на видовете бозайни животни, определени само въз основа на отделни зъби, челюсти, ходилни и други ситно натрошени кости. Не е безинтересно да се отбележи, че както в пещерите, така и тук се наблюдава една спокойна геологическа деятелност през мустерската епоха и късния палеолит. Поради което и природната обстановка през първите две фази на Вюрма ни дсказва такива изменения, засвидетелствувани на север от земите на Балкано-Дунавската област.

Следователно своеобразният характер на находките ни затруднява да установим една по-тясна генетическа връзка с палеолитната култура у нас с тая на съседните, особено по-далечни страни. Все пак направените наблюдения от този род спомагат да се проследи една по-конкретна история в развитието на палеолитната култура през един огромен период, който започва от мустерската епоха и продължава до неолита. На отделни места са установени и следващи епохи, когато в този район е кипял живот почти без прекъсване. Безсъмнено огромна роля в живота на човека е играла природната обстановка. Бъдещите разкопки ще спомогнат да се изяснят много страни из живота през палеолита и по-късните епохи в района на Побитите камъни.

Паметници на материалната култура в нашите земи от турско време

Петър Миятев

Измежду всички балкански земи, които са били завладяни от турците, България е изживяла най-дългото и най-непоносимото чуждо иго, което е било придружено с дълбоки промени в икономическия, политическия, духовния и материалнокултурния живот на нейния народ. Обяснимо е при това, защо и до днес у нас следите на турското владичество са още така многобройни и спомените за това злочесто минало са така пресни. Естествено е и обстоятелството, че и паметниците от материалната култура на завоевателите у нас са все още така много, въпреки значителното им унищожаване през годините след Освобождението, та дори и до наши дни. По време на своите завоевателни походи из нашите земи наред с масовото избиване и отвличане на населението турците опустошавали и творенията на материалната култура на Средновековна България: крепости и крепостни стени, дворци, обществени и частни сгради, църкви и др., за които днес са ни запазени спомени само по писмени извори или предания.

Тоя разрушителен процес обаче траял само до окончателното завоевание на нашите земи. Скоро след това започнало административното и материалното устройство на новите господари заедно с пренасяне и на елементи от тяхната култура в новозавоюваните страни.

Заселнали здраво в завладяната земя, турците започнали възстановителна работа и ново строителство. В тия мероприятия, разбира се, като работна ръка участвувало главно местното население, а и строителният материал бил доставян на място. Първите строежи на завоевателите са били главно от култов характер, както се вижда от запазените и до днес техни паметници. Така най-старата джамия из балкански земи в Серес, построена от турците, според надписа ѝ произхожда от 787 = 1385 г.[1] Хасковската Ески джамия пак според арабския ѝ надпис е построена още на другата година след падането на Търново в 797 = 1394 г.[2] Към най-старите турски културни сгради у нас можем да причислим още пловдивската джами-и-кебир (голяма джамия) Мурадие, или както е по-известна Джумая джамия от 827 = 1423 г., разрушената вече Хисар джамия на Царевец в Търново от 839 = 1435 г., строена от известния феодал Фируз бег,[3] карловската Куршум джамия, строена в 890 = 1485 г., Бююк джамия в София, строена приблизително по същото време и други подобни сгради из разни краища на нашата страна.[4] В тясна връзка със строителството на културни сгради стоят т. нар. имарети, текета, тюрбета, кервансараи и обществени чешми. Всички тия строежи се обосновават от религиозните чувства на мюсюлманина: да прави, да създава благодеяния и добри дела на земята, за да си спечели вечно блаженство на оня свят.

Благодарение на това религиозно чувство, залегнало дълбоко в съзнанието на правоверния турчин мюсюлманин, из нашите земи в течение на пет столетия са възникнали многобройни паметници в мохамедански стил и под мохамеданско влияние, чиито остатъци са се запазили до днес, а някои си стоят още така, както са били създадени. От мохамеданския свят, от мохамеданската религиозна култура през течение на вековете се пренасят из българските земи архитектурни стилове и декоративни мотиви с подчертан източен характер.

По стар обичай, който не може да претендира за оригиналност у тях, но е особено застъпен, турците увековечавали новостроените и възстановените сгради, или изобщо всякакви строителни обекти с надписи. Тоя обичай довел още на изток у мохамеданските народи калиграфското изкуство до голямо развитие и съвършенство още повече, че писмовни мотиви и изобщо арабското писмо служели за декоративни цели в ислямското архитектурно изкуство и орнаментика. Известно е, че мохамеданската религия избягва употребата на мотиви от животинския свят и най-вече люде за декоративни цели в архитектурата. Турците пренесли това изкуство и в завладените от тях балкански и европейски земи. Не може да се каже, че в балканските области на Турската империя писмовната декоративност и употребата на всички видове калиграфски писма по строителни и надгробни обекти е била застъпена в нейната пълнота и разнообразие. Тук се употребявали само няколко типа писма, но не от най-съвършения, до твърде примитивните, извършвани от прости майстори или дори от случайни лица.

Трябва обаче да се отбележи, че в повечето случаи по крепостни стени, градски порти, мостове, кервансараи, безистени, часовникови кули, джамии, имарети, текета, тюрбета, възпоменателни плочи и колони и главно по чешми са били поставяни кратки, а понякога и твърде обширни надписи, изписвани от майстори калиграфи. Съдържанието на тия надписи бива най-разнообразно — отбелязват се някои обективни данни по строе-

[1] P. Mijatev, Les monuments osmanlis en Bulgarie, Rocznik orientalisticzny, XXIII zeszyt 1. Polska Akademia nauk Komitet orientalisticzny Warszawa, 1959, стр. 9.

[2] Вж. П. Миятев, цит. съч., стр. 12.

[3] За надписа ѝ вж. П. Миятев, Епиграфски проучвания на паметници с арабско писмо в България, сп. Археология, кн. 1, 1962, стр. 69, под черта.

[4] Тук няма да споменавам обърнати в джамии заварени и оцелели християнски църкви, като Св. София и Св. Георги в София и другаде.

жа, строителите, благодетелите и възхвала на техните качества, като за това се употребяват пищни фрази и поетични сравнения, взети из арабския и персийския епос и поезия и античната гръцка митология и история. Твърде често из тия надписи се срещат имената на Александър Велики, на Дарий Персийски, Аристотел и други древни знаменитости, използувани в някои сравнения и апологии на благодеяния и добри дела, все свързани със строежа. Във всички подобни надписи благодетелите са означени като сахиб юл-хаират в-ел-хасенат-и, т. е. обладатели, създатели на добри и хубави дела.

Измежду всички изброени тук паметници от турско време, най-многобройни са чешмите. Тях ще срещнем и днес почти във всяко село, всеки град, край пътища, полета, долинки, навсякъде, гдето някъде са живели турци. Тая надпревара в строеж на чешми от турците, богати и бедни, се обуславя от култа, който те имат към водата. Не че той не съществува и у други народи, но особено развит е той у източните народи, към които се числят и те. „Всичко иде, произлиза от водата", това е записано като вечна и неизменна истина, тачена в съзнанието на всеки правоверен по много чешми у нас. Затова и всеки добър мюсюлманин се е стремял чрез строеж на чешма, чрез даване извор за живот на други да си осигури вечно добруване и блаженство на оня свят. Тоя обичай, или строежът на чешми, днес сме наследили до голяма степен и ние българите. Нигде в чужбина, имам пред вид на първо място страните извън пределите на Балканския п-в, не могат да се видят толкова обществени извори чешми, колкото у нас в миналото и сега.

По запазените у нас надписи на турски език от стари сгради и чешми се срещат и имена на благодетели и строители българи и арменци, които подражавали на турците в тая благотворителност и увековечаване на своите имена.

С настоящата публикация аз искам да дам само няколко от многобройните такива паметници у нас, някои от които са се запазили и до днес, а за други свидетелствуват само надписите, които са били поставени върху тях, без да се знае где и на какво са били. Такива са, на първо място, обнародваните тук надписи от Софийския археологически музей, които са стоели на чешми и постройки в турска София с неизвестно местонахождение. На второ място, давам и два по-характерни надписа от Разградския музей също с неизвестно местонахождение, на паметниците на които са се намирали и накрай няколко надписа от Никопол, с. Баня, Разложко, гр. Сандански и една чешма от Балчик, надписът на която изчезна преди няколко години.

Следващите четири надписа се намират в Софийския археологически музей. В инвентарните книги не е означено где са били намерени. На два от тях ясно личи, че са били на чешми, а за другите два също може да се предполага, че са били на чешми в стара турска София. Давам ги тук по хронологическия им ред на построяването, преписани на съвременна арабица, транскрибирани на конвенционална латиница, приета за преписване на арабски текстове, български превод и фотокопия. Палеографски разбор поради липса на повече място тук не давам.[1] Общо за надписите на арабско писмо у нас ще кажа, че в повечето случаи те са написани на турски език със силна употреба на арабски и персийски думи и граматични конструкции. Надписите на арабски и персийски са твърде редки и те стоят изключително върху културни сгради или съдове и предмети и имат религиозно съдържание — формули от Корана, благословии, заклинания и прочие — все на арабски. Често се срещат неправилни писания на отделни знаци за звукове от арабската азбука или неозначение на диактрически знаци върху или под буквите. Това затруднява четенето и превеждането на съдържанието на надписите. Към трудностите при разчитането на тия надписи се прибавя и не винаги доброто им състояние, в което се намират, на много места са очукани или повредени от времето.

Общо за намиращите се у нас епиграфски паметници на арабско писмо може да се каже, че в сравнение с подобните надписи на Изток, в ислямския свят, са сравнително по-леки за разчитане, не са писани на куфическо писмо и декоративната им преплетеност е твърде опростена. Употребяват се само писма тип дивани, талик и несих или смесено. Срещат се твърде калиграфски написани надписи, но имаме и съвсем просто изписани. В много случаи по надписи на джамии, на обществени постройки и чешми надписите са били оцветявани след издълбаването им: на син фон златни, червени или черни букви или фон в друг цвят. На места тия оцветявания са запазени, а другаде личат само следи от тях. Тая традиция продължава и днес, особено по надгробни паметници у нашенски турци и българомохамедани в Родопите.

В повечето случаи надписите са били изработвани релефно на мраморни плочи, които били вграждани в дадената постройка. На места обаче надписи са били изписвани направо на камъка от постройката, като мястото е било изглаждано, за да бъде гравиран надписът. Такъв е нашият първи надпис тук.

Надпис от чешма № 1

Макар и да не е посочено в съдържанието, че е стоял на чешма, това сигурно може да се предположи от цялата фронтонообразна форма на запазения паметник. Изписан е бил в памет на покоен благодетел, комуто е посветена и фатиха.[2] Това е твърде честа традиция по над-

[1] Това ще бъде сторено за всички такива надписи в подготвяния Корпус на епиграфски паметници на арабско писмо у нас, когато бъде завършено цялостното им събиране.

[2] Фатиха се нарича първата глава или сура от Корана, която мохамеданите споменават постоянно в своите молитви. Цялото нейно съдържание вж. P. Mijatev, цит. съч., стр. 20—21, под черта.

писите на чешми, а и на други постройки. Имена на благодетели били обезсмъртявани не само по надгробни надписи, гдето твърде често се среща посвещението: фатиха за душата на покойния и опростен Х. Намира се в лапидариума на Археологическия музей в София. Инв. № 233.

الفاتحه

صاحب الخيرات والحسنات

مرحوم ومغفور الحاج محمد اغا

بن اسمعيل افندى ١١٣٢

سنه

el-fatiha
ṣahib ül-hayrat v-el-hasenat
merhum ve magfur el-hag mehmed aga
ben isma'il efendi
1132
sene

Превод

Фатиха
Обладател на добри и хубави дела
покойният и опростен ел-хадж [хаджи] Мехмед ага
бен (бин) Исмаил ефенди
година 1132 [=1719]

1 *Надпис от чешма № 1. Археологически музей в София △ Inscription de la fontaine n⁰ 1. Musée archéologique, Sofia*

Надпис от чешма № 2

Местонахождението и на тая чешма е неизвестно. В Археологическия музей в София е била прибрана цялата фронтална част от чешмата с надписа.

ومن الماء كل شيء حى

١١٥٩

سنه

ve min ül-ma kül šey-i-haii
1159
sene

Превод

И от водата [иде, произлиза] всяко живо нещо [същество]
1159 [=1746]
година

2 *Надпис от чешма № 2. Археологически музей в София △ Inscription de la fontaine n⁰ 2. Musée archéologique, Sofia*

3 *Лицева част от чешма № 2 Front de la fontaine n⁰ 2.*

Надпис № 3

За тоя надпис само може да се предполага, че е стоял на чешма подобно на други над-

писи със същото съдържание. Интересното в тоя надпис е, че той ни дава името на известен турчин от София в средата на XVIII в.

صاحب الخيرات والحسنات

قوانوس ذاده ابراهيم اغا

١١٦٥

سنه

sāhib ül-hayrat v-el-hasenat
qavanoszāde ibrahim aga
1165
sene

Превод

Обладател на добри и хубави дела
Каваносзаде Ибрахим ага
1165 [=1751]
година

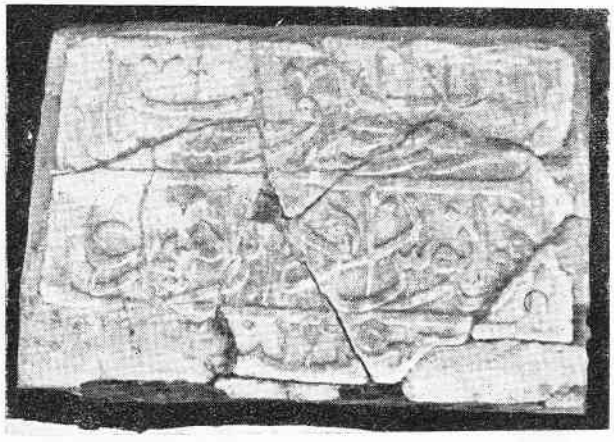

4 *Надпис от чешма № 3. Археологически музей в София △ Inscription de la fontaine n⁰ 3. Musée archéologique, Sofia*

Надпис № 4 от чешма

Начална половина на мраморна плоча с надпис в Археологическия музей в София. Последният се числи към калиграфски написаните, с орнаменти от цветя между буквите. Характерно е тук, че всеки ред започва с различни орнаменти, като в първия ред те представляват птици, каквито рядко се срещат в такива надписи. И тук е увековечено името на софийски турчин благодетел. Датата не е запазена, но чешмата с надписа не произхожда по-рано от първата половина на XIX в. Запазената половина от надписа в горния ляв ъгъл е отчупена и последните букви на реда липсват.

صاحب الخيرات والح [سنات]

مصطفى اغا فى سبيل الله

بو جشمه‌ى* سار ايلدى

sāhib ül-hayrat v-el-has [enat]
mustafa aga fi sebilillah
bu češmei sar ejledi

Превод

Обладателят на добри и хубави дела
Мустафа ага за любовта на бога
създаде тая чешма

5 *Надпис от чешма № 4 Inscription de la fontaine n⁰ 4*

Надгробен надпис № 5

В Разградския окръжен народен музей. Намираше се в двора на къщата на покойния художник Драган Данаилов, гдето преди няколко години се помещаваше лапидарият на музея. След преместването на последния в сегашната сграда сигурно се намира между натрупаните там паметници в двора му. Един от най-старите надгробни паметници от турско време у нас. На висок паметник във винетка в горната му част стои кратък надпис:

مرحومة	merhume
عايشه	'ajše
سنه	sene
٩٧٨	978

Превод

Покойница
Айше
година
978 [=1570]

* Печатницата не разполага със знак за č cim, затова е набрано с ğim.

6 *Надгробен надпис № 5. Окръжен народен музей в Разград*
Inscription funéraire No. 5. Musée de Razgrad

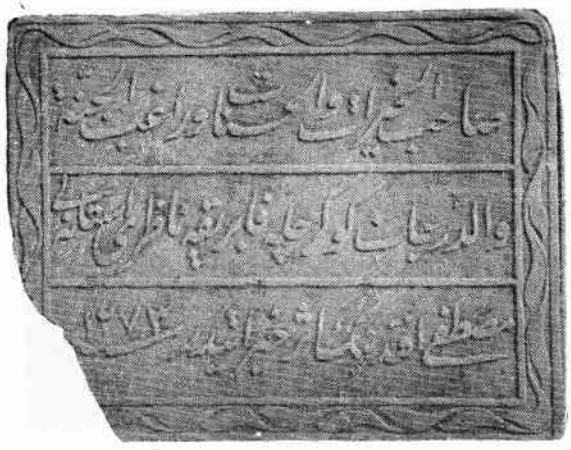

7 *Надпис № 6. Окръжен народен музей в Разград*
Inscription No. 6 Musée de Razgrad

Надпис № 6

От Разградския окръжен народен музей. И той се намираше преди няколко години в двора на Д. Данаиловата къща. Сега сигурно и той е между неподредените паметници в двора на новия окръжен музей. Стоял е сигурно на някоя постройка в града с неизвестно местонахождение. В турско време в Разград е имало фабрика за сяра, свидетелство за което е и нашият надпис. Малка бяла мраморна плоча с орнаментирани краища.

صاحب الخيرات والحسنات وراغب الجنة
والدرجات كوكرجله فابريقه ناظرى استانه‌لى
مصطفى افنديڭ اثر خيراتيدر ١٢٧٣
سنه

sāhib ül-hayrat v-el-hasenat ve ragib üg-ğennet ved-dereğat
kökürčle fabriqa nadyry asitaneli
mustafa efendinin eter-i-hayratydyr
1273
sene

Превод

Обладател на добри и хубави дела, желаещ рая и достойнствата [му], надзирател на сярната фабрика Аситанели[1]
Мустафа ефендиево добро дело
1273 [=1856]
година.

(В превода редът е запазен, както е в надписа).

Надпис № 7 от крепостна стена

Половина мраморна плоча, прибрана в Археологическия музей в София от Никопол. Била е вградена в стена на Никополската крепост. Написан калиграфски и макар фрагмент, съдържанието му е ясно.

سلطان سلاطين محمود خان ظل الاه مق . . . .
نيكبولى قلعه‌سنك يكيدن يابلمسنه فرمان ايلدى مهندس . . . .
ذغره عتق اعيانى سر بوابين دركاه عالى سرفراز الحاج . . . . .
بيك ايكيوز يكرمى طقوز سنه‌سنده باشلينوب بناسين مباشرت* . . . . .
١٢٢٩
سنه

sultan-i-selatyn mahmud han dyll ul-lahi mq . . .
nikbolu qalesinin jeniden jabylmasyna ferman ejledi mühendis . . .
zagra-i-'atyq a'jany serbevvabin dergâh-i-'ali serefraz el-hağ . . .
bin iki jüz jiğirmi toquz senesinde bašlynub binasin mübašeret . . .
1229
sene

Превод

Царят на царете Махмуд хан, божията сянка [на земята] . . .
заповяда да се направи отново Никополската крепост, инженер . . .
аянинът на Стара Загора, от главните вратари на Високата Порта, прочутият елхадж[хаджи] . . .
в хиляда двеста двадесет и девета година, начевайки строежа започна . . .
1229 [=1813/4]
година

[1] Аситане е едно от имената на Високата порта в Цариград. Аситанели — от Цариград, Цариградски.

* Поради липса на някои знаци в печатницата, те не са означени в набрания тук текст. Срв. с фотокопията!

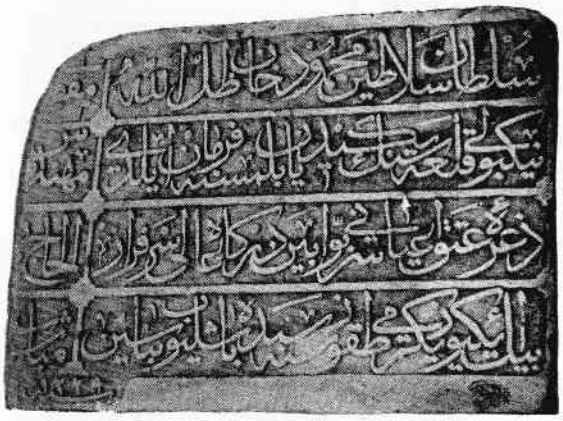

8 *Надпис № 7 от крепостна стена. Археологически музей в София*
Inscription No. 7 d'un mur d'enceinte Musée archéologique, Sofia

Надпис № 8

Стои над входа на старата баня в с. Баня, Разложко. Мраморна плоча с двоен надпис — турски и български. Характерен по това, че още в първата половина на XVIII в. и българи са поставяли такива надписи, като сахиб юлхаират-и. Явно писан не от турчин или от слабо грамотен турчин.

صاحب الخيرات
حاجى زاخو
بيك يوزقرق سكز
سنه
١١٤٨

sāhib ül-hayrat
hagizaho
bin jüz qyrq sekiz
sene
1148

Превод

Обладателят на добри дела
Хаджи Захо
хилядо сто четиридесет и осма
година
1148[1] [=1735]

9 *Надпис № 8 от входа на старата баня в с. Баня, Разложко △ Inscription No. 8 de l'entrée du „Vieux bains", vill. Banja, arr. Razlog*

Надпис на чешма № 9

На площада в гр. Сандански под голям явор (чинар, както разказват 200-годишен) стои чешма с един чучур. В предната част на чешмата е вградена голяма мраморна плоча (1,60×0,60), богато орнаментирана. Най-отгоре стои слънце, отдясно по-долу пак слънце, вляво последна четвърт месец. Отдолу два лъва, вързани със синджири. В средата стои следният куфически орнамент:

١٢٧١ مرشد 1854

1271 meršed 1854

По разказа на стар местен учител, плочата била донесена тука от Серес, гдето стояла на някаква джамия. Майсторът ѝ бил българин от Дебър. Пренесена била в Сандански по заповед на генерал Тодоров през Балканската война. Според обясненията на същия учител двата вързани лъва изобразявали България и Македония, слънцето отдясно — изгряващата свобода, а последната четвърт на месеца — залезът на Турската империя. Арабската дума върху плочата означава „правия път".

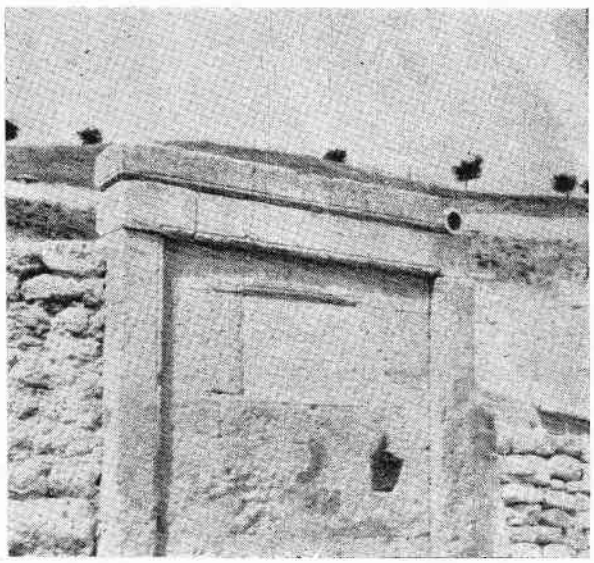

10 *Чешма № 10 от гр. Балчик*
Fontaine No. 10, Baltchik

[1] Даденото тук клише е направено по фотоснимка, изпратена от учителя пенсионер Петър Попкостадинов от с. Баня, Разложко. Българският надпис дава годината от Рождество Христово и името на благодетеля.

Експозицията на окръжния музей в Плевен

Гергана Табакова и Евелина Генова

Възникването на Окръжния музей в Плевен е свързано с основаването на местното Археологическо дружество през 1903 г. Години наред то провежда археологически разкопки в местността Кайлъка и развива активна събирателска дейност. През 1911 г. в библиотеката на читалище „Съгласие“ била открита скромна археологическа изложба. Благодарение на упоритя труд на дългогодишния читалищен деятел и член на настоятелството на Археологическото дружество Иван Данов броят на музейните материали значително се увеличил. Музеят се е развивал предимно като археологически.

След 1944 г. на музея е отделено специално помещение в новата сграда на читалището. Започва събирането и на ценни материали от революционното минало на Плевенския край. През 1952 г. музеят става държавен. Оформяват се отделите: археологически, националноосвободителни борби и етнография, работническо революционно движение и социалистическо строителство. След упорита събирателска работа и преместването на музея в друга подходяща сграда археологическият, отдел от 1955 г. бе заменен с нова, отговаряща на съвременните изисквания малка експозиция.

На 3 септември 1961 г. беше открит новият Народен музей. В основно ремонтираната и преустроена сграда е устроена експозицията на отделите: Археология, Етнография и Работническо революционно движение.

Отделът Археология заема голяма зала в долния етаж. При подреждането му се стремяхме от събрания и проучен фонд да изградим експозиция, която да разкрива обществено-икономическото и културното развитие на племената и народите, населявали Плевенския край, от най-дълбока древност до падането му под турско робство, и наред с това да съдействува за патриотичното и комунистическото възпитание на трудещите се и младежта. Изложените оригинални материали са местни. Голяма част от тях са открити при разкопки на античния град Улпия Ескус при с. Гиген, Плевенско, на некрополите и Градището при Плевен и Луковит, което даде възможност да се разработят някои теми в експозицията въз основа на проучен материал. За допълване и поясняване на темите е използуван спомагателен материал — макети, снимки, карти и копия на оригинални материали (например Вълчитрънското златно съкровище, глинени чаши от с. Згалево, Плевенско и др.).

В експозицията е възприет хронологическият принцип. Материалите са разпределени в три теми: първобитнообщинен, робовладелски и феодален строй в Плевенския край.

Експозицията започва със старите каменни оръдия на труда и оръжие на неолита и енеолита, намерени в пещерата и в местността Градището в народния парк Кайлъка, където били първите селища на територията на гр. Плевен. С тях е представен поминъкът на първобитния човек през тази епоха: земеделие, лов, риболовство, грънчарство, предачество и тъкачество. Сполучливо направеният макет на пещерата в Кайлъка допълва представата за примитивния живот на хората. Застъпен е палеолитът от пещерите по долините на р. Искър, Вит и Осъм.

От бронзовата епоха са изложени брадви, кирко-мотики и калъпи за отливане на брадви. Текст подчертава значението на бронза за разпадането на матриархата, развитието на орното земеделие и металообработването.

Добре са представени битът и културата на траките в предримската епоха. Изложените железни оръдия на труда и глинени съдове, работени на грънчарско колело, от селата Буковлък и Згалево, показват по-високото развитие на производителните сили.

Колективна находка от Плевен, която съдържа железен меч, криви ножове, умбо от щит, копия и фибула от III—II в. пр. н. е., представя въоръжението на тракийския войн. До нея са изложени: макет на каменна гробница, богат гробен инвентар от Луковит, гръцки бронзови съдове и монети, които свидетелствуват за социалното неравенство в тракийското общество и за неговите стопански и културни връзки с Гърция. Известното сребърно съкровище от с. Бохот показва гръцкото влияние върху материалната култура на траките.

Голямо място в експозицията е отделено на римското владичество в Плевенския край. На карта са означени римските селища в Плевенско, откъдето произхождат изложените материали.

Земеделието е представено с железни оръдия на труда — палешници, мотики, дикели и сър-

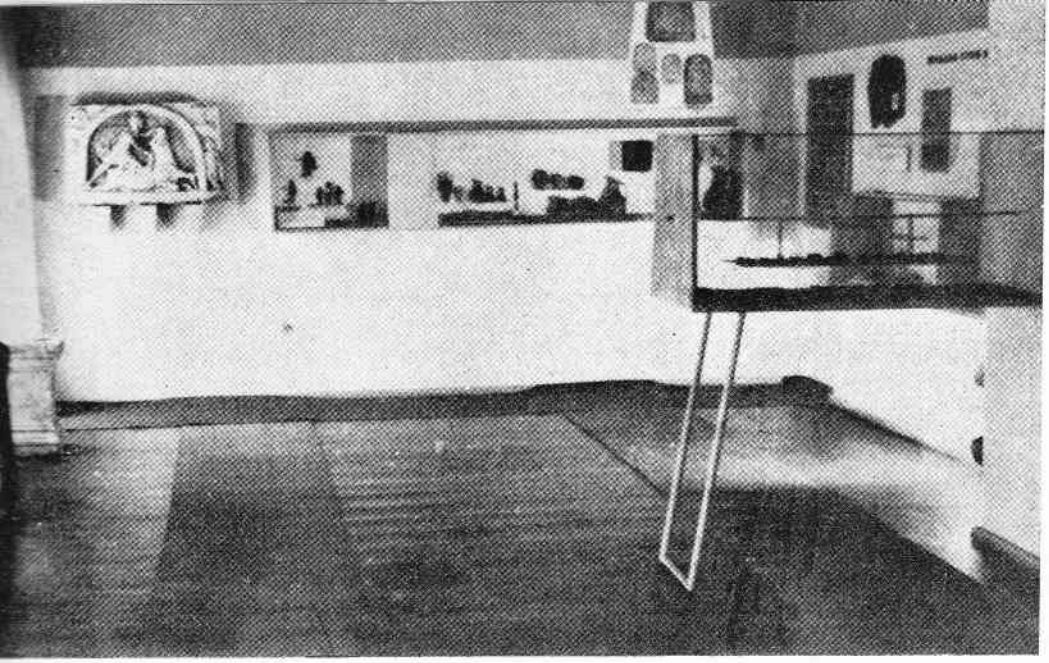

1 *Изглед на залата на археологическия отдел*
Un coin de la section d'archéologie

пове; лозарството — с железни косери; животновъдството — с железни уреди за сигниране на едър добитък, намерени в голямо селище при с. Голяма Брестница. Вероятно тези щемпели са принадлежали на някое едро стопанство (латифундия).

Във витрина-ниша върху различно оцветените стени и на стъклени полички са показани керамика, бронзови и каменни статуйки, медицински инструменти, които говорят за високия разцвет на художествените занаяти.

Значително място в експозицията е отделено на големия град от римската епоха Улпия Ескус. От изложената снимка се вижда една от улиците в югоизточната част на града, постлана с големи каменни плочи и бордюри. Сполучливо копие от многоцветната подова мозайка от III в. представя сцена от неизвестната досега комедия на Менандър „Ахейци". Експонираните строителни материали — керемиди с печати на V Македонски и I Италийски легион, тухли, тръбички от хипокадст, водопроводни тръби, фрагменти от мозайка, архитектурни детайли и др. — свидетелствуват за богат икономически и културен живот в град Ескус, изграден върху жестоката експлоатация над поробеното тракийско население.

За изкуството и религията през римското владичество говори и оригинално подреденото в специална витрина изящно сребърно съкровище от с. Голяма Брестница от края на I и началото на II в. на н. е.

Върху самата стена е изложен монументален релеф на бог Митра от с. Крета, един от най-хубавите екземпляри от този вид, намерени досега в България.

Погребалните обичаи през късноримската епоха са представени с изобилен материал от разкопките на некропола в парка Кайлъка. Даден е гробен инвентар от бедни и богати погребения със златни обеци, огърлица, с редуващи се стъклени и златни мъниста, бронзови колани апликации, изящни конусовидни стъклени чаши и шишета, глинени съдове и др., които запознават посетителите с погребалния обред и художествените занаяти на местното население през IV—V в. на н. е.

Третата тема Плевенският край през епохата на феодализма е отразена с материали от разкопките на Градището в местността Кайлъка и от Некропола при Луковит — оръдия на труда, оръжия, предмети, свързани с бита, и накити, които дават представа за икономиката, бита и културата на българското население, живяло на територията на гр. Плевен от VIII до XIV в.

Строителното дело през Средновековието в Плевенския край е подчертано с макет на Никополската църква от XII—XIII в., особено интересна със своята кръстокуполна форма, а също и с материали от крепостта в гр. Никопол.

В ниша върху самата стена е показано средновековно въоръжение на български войн — метални ръкавици, меч, копие и стрели.

При изграждането на експозицията сме се стремили мебелът да не пречи, а да подпомага по-доброто експониране на материалите. Затова се възприеха витрини, монтирани в ниши. За увеличаване на експозиционната площ се използуваха и допълнителни витрини, съобразени по разположението си с архитектурата на залата. Едрите експонати са поставени върху постаменти извън витрините. Най-ценните и оригиналните — Бохотското, Вълчитрънското (копие) и от Голяма Брестница съкровища, а също и монетите са изложени в самостоятелни витрини.

Експозицията се възприема леко, непринудено , на преден план изпъкват експонатите, свързани с миналото на Плевенския край.

Към историята на първото археологическо дружество в България

Димитър Овчаров

Първите стъпки на археологическата мисъл и практика у нас се правят непосредствено след освобождението на България от турско робство. Това е преди всичко дело на археологическите дружества, обединили в редовете си най-ревностните любители на старините. Нашите бележки са свързани със създаването и краткотрайната, но твърде интересна дейност на първото в България археологическо дружество — това в Търново.

Издирването и проучването на българските старини през епохата на турското робство започва през първата половина на XIX в. и е свързано с дейността на чужди (западни или руски) пътешественици или учени. Но към средата на века се засилва интересът на българските възрожденци революционери и просветители към родната история. Те почнали старателно да дирят в древните легенди и порутените сгради миналата слава и величие на българщината, за да ги противопоставят на поробителите.

Безспорно в това отношение особено място заема последната българска столица Търново. И не напразно нему идеологът на националната ни революция Г. С. Раковски отрежда такова важно място. Още през 1844 г. Раковски се свързва в Търново с един от първите събирачи на българските старини Стефан Пенев Ахтар, комуто нашата наука дължи между другото откриването и запазването на Синодик царя Борила. От него Раковски вероятно ще да е получавал паметници и ценни сведения за историята на нашата столица.

Силен тласък към изучаването на Търново дало откриването, преписването и публикуването на Асеновия надпис на колоната в църквата Св. 40 мъченици от Хр Даскалов в 1859 г.[1] Една година по-късно Г. Раковски публикува този надпис и го прави достояние на българската общественост в „Неколко речи о Асеню Първому...". Малко по-късно под влияние на все по-често откриващите се паметници членовете на търновското читалище „Надежда" взели на 2. I. 1871 г. решение „да се грижат за събиране на древности, тъй щото с време да може да се състави един музей малък към Читалището"[2].

Голям интерес към историята на Търново проявява и друг български възрожденец — П. Р. Славейков. В едно свое писмо от 25 юни 1858 г. от Търново до Раковски той с болка на сърце отбелязва безчислените „пагуби и гонения", които е претърпяла „археологията" в Търново.[3] Славейков събира ревностно сведения и материали за Търново и се готви да издаде описание на Търновския край, но не успява да стори това.[4] Желанието му да проучи славното минало на старата българска столица не го напуска и покъсно и през 1877 г., няколко месеца след освобождението на града от турците, той се завръща в Търново с намерението да извърши археологически разкопки. „Моля ди ми ся позволи — се обръща той с молба към Търновското кметство — и да ми ся даде за проводник един или двоица от градските пандури, за да пригледам спазените древности в столичний някога град, да обиколя, т. е. потурчените джамии и други здания, които видя за нужно, да потърся надписи и други древности и да разгледам, ако е нужно да станат и някои малки разкопавания, за които съм изпросил вече съдействието и позволението на принадлежните власти."[5] Разкопки обаче той не можал да извърши по простата причина, че не разполагал с необходимите средства, а и последователните военни събития не благоприятствували за това.

Временното руско управление в България положило немалко грижи както за укрепване на цялостния обществен живот, така и конкретно за историческото ни наследство. Още през 1878 г. от името на Славянското благотворително общество П. Алабин наредил да бъде отпусната за закрепване и възстановяване на църквата Св. 40 мъченици немалка сума за времето от 760 фр.[6] По същото време възникнала идеята за създаване на археологическо дружество, което да проучва, разкопава и охранява търновските старини. Малко след закриването на Учредителното събрание в Търново, на 15 май 1879 г., по инициативата на Управляващия делата по просвещението Марин Дринов и при дейното участие на Цани Гинчев, д-р Васил Берон и др. видни просветители било поставено началото на първото археологическо дружество в България.[7] В. Берон поставя датата на създаването на дружеството още по-рано — през март 1878 г.[8] Бил изработен устав и изпратен в София за одобрение. Едновременно с това били предприети с помощта на две роти войници първи-

[1] Откритія въ деревней столицѣ Болгарской Терновѣ, Москва, 1859.

[2] Протоколи на Търновското читалище. Окръжен държавен архив — Търново.

[3] Архив на Г. С. Раковски, т. II, София, 1957, стр 335.

[4] Гайда, Лист за наука и разговорка, III, 1866, бр. 8, стр. 132.

[5] Литературен архив „П. Славейков", т. I, 1959, София, стр. 280—281.

[6] Ж. Важарова, Руските учени и българските старини, София, 1960, стр. 11.

[7] Труд, Литературно-научно списание, В. Търново, год. I, 1887, кн. 12—13. стр 782.

[8] Д-р В. Стоянов-Берон, Археологически и исторически изследвания, Търново, 1887, стр. 25.

те в България разкопки на хълма Трапезица, при което били разкрити основите на две църквици.[1]

Вероятно с това дейността на дружеството се изчерпала и тъй като уставът му не бил своевременно одобрен от Министерството на народното просвещение, то престанало да съществува.

Главната и основна причина за това се крие в политическата обстановка в България през този период. Разгорещената борба между консерватори и либерали, суспендирането на конституцията от княз Батемберг и борбата на народните маси за запазването ѝ ограничили и без това слабото внимание, което отделяла буржоазната власт към културното развитие на България и въпросите за историческите паметници в частност. Едва след ликвидирането на личния режим на Батенберг през септември 1883 година станало възможно отново да се постави въпросът за археологическото дружество. Най-сетне, отговаряйки на непрекъснатите запитвания от страна на д-р Васил Берон, Министерството на народното просвещение съобщило с писмо от 19 януари 1884 г., че одобрява изработения устав, „но че засега не може да се помогне на това дружество, понеже Министерството не разполага със суми за подобна цел“[2].

От устава на Археологическото дружество се вижда, че то си поставяло като основна задача издирването и запазването на археологическите паметници и едно от средствата за това били разкопките. Веднага след утвърждаването на устава била разгърната интензивна дейност. Било избрано Учредително настоятелство, начело на което застанал енергичният и деен Васил Берон, а в дружеството влезли видни търновски общественици и просветители, като митр. Климент (Васил Друмев), Ст. Стамболов, К. Тулешков, Н. Бендерев и др., общо над 65 души. Тази дейност на дружеството е описана подробно от М. Москов в издадената от него брошура през 1912 г.,[3] затова няма да се спираме на нея.

Най-забележителна, макар и твърде краткотрайна, била работата на Дружеството по разкопаването и проучването на търновските старини. Както отбелязахме и по-горе, още през 1879 г. било предприето разкопаването на част от Трапезица, когато били открити основите на две малки църквици, върху останките на които личали стенописни фрагменти. Измежду камъните се откривали такива с надписи с гръцки букви.[4]

През 1884 г. дружеството решило да поднови разкопаването на Трапезица. С писмо от 13 март до Министерството на народното просвещение Управителното настоятелство съобщило, че за да изпълни своята задача и цел „дружеството трябва да почне да издирва исторически паметници тук в Търново, що се намират на Трапезица и м. Исаря трябва незабавно да почне разкопаването им“[5]. Освен това предполагало се да се извършат разкопки в околностите на Търново, както и на хълма Къз хисар (Момина крепост).

При подготовката на разкопките били срещнати трудно преодолими финансови препятствия. На молбата за отпускане на 2000 лв. за разкопки, изразена в гореспоменатото писмо, Министерството дълго не отговаряло, а най-сетне изпратило едва 600 лв. С тези пари и събраните членски вноски, около 400 лв., било решено да почнат разкопките. На 12 септември В. Берон съобщава на Министерството, че не му били отпуснати исканите от местните власти арестанти и войници, поради което били наети наемни работници, на които се плащало по $^1/_2$ рубла на ден. Работата започнали с 10 работници и един надзирател.[6] Още в самото начало на разкопките били открити основите на голяма църква с добре запазени стенописи, славянски надписи и гробници.[7] Разкопките продължили около два месеца (септември и октомври) и В. Берон възнамерявал да ги продължи в близост до откритата църква, но липсата на средства осуетила това му намерение.[8] Той отправил няколко писма до Министъра на народното просвещение, с които настоятелно молел да бъдат отпуснати още средства, но отговор не последвал. „Разумева се — пише няколко години по-късно той, — че според тая непростителна равнодушна немарливост, даже може да се каже „зложелателство“ на г. Министъра, нии не можехме нищо повече да предприемем.“[9]

И все пак направен бил още един опит. Дружеството се обърнало с молба до окръжния управител да му бъдат отпуснати инструменти за работа. Същевременно била организирана подписка за доброволни пожертвования измежду членовете на дружеството. Въпреки че всички се отзовали според възможностите си, събраната сума от 89 лв. била крайно недостатъчна за продължаване на разкопките и последните били преустановени.

Освен разкопките на Трапезица и почти едновременно с тях дружеството направило разкопки и в близкото с. Беляковец, където търсило стари ръкописи. Тези разкопки били краткотрайни и не довели до съществени резултати.

При разглеждане на въпроса за разкопавателната дейност на Търновското археологическо дружество изниква въпросът, защо проучванията през 1884 г., както и тези през 1879 г.

[1] Искра, Научно-литературно списание, Шумен, год. III, 1891, стр. 121.

[2] Архив на Археологическото дружество в Търново, вх. № 1. Окръжен музей — Търново.

[3] М. Москов, История на археологическото дружество, Търново, 1912.

[4] Д-р. В. Стоянов Берон, пос. съч., стр. 25.

[5] Архив на Археологическото дружество в Търново, изх. № 4, Окръжен музей — Търново.

[6] Архив на археологическото дружество в Търново, изх. № 17, Окръжен музей — Търново

[7] В. Берон, цит. съч., стр. 22 и сл.

[8] Искра, Научно-литературно списание, Шумен, III, 1891, стр. 121.

[9] Пак там.

са били насочени предимно към Трапезица, а не към Царевец.[1] Отговор на този въпрос ни дава сам В. Берон. Според него хълмът Трапезица е този, на който трябва да се търсят дворците на българските царе, а Царевец е само крепост, цитадела на древната българска столица. Защищавайки тази своя теза, той влиза в разгорещен спор с Иречек, за да докаже „че палатите (дворците) на българските царе и велможи са били на Трапезица, и ако и да се е називавала резиденцията им „Царювиц", то без друго е била Трапезица..."[2] Впрочем този погрешен, както показаха по-сетнешните проучвания на Царевец, възглед е бил споделян от много възрожденци още в началото на XIX в. Още Ю. Венелин в своя дневник през 1830 г., описвайки Търново, подчертава, че Царевец се е наричал Исар, а Трапезица Шишман исар. „На сем возвишений, тоже отчасти скалистом, находятся полуразваленные стены огромного замка. Это был Королевский дворец или замок Болгарских царей".[3] Идеята да разкопае Трапезица възниква у Берон още през 1856 г., когато се установява в Търново, ала поради робството той я осъществява едва след освобождението на България.

Краткотрайното съществуване на Търновското археологическо дружество можем да проследим докъм края на 1884 г., за което свидетелствува запазената му архива. Изчерпало паричните си средства за разкопки и изгубило надеждата да получава такива от Министерството на народното просвещение, дружеството преустановило своята дейност. „Пратих планът (на разкопаната църква — б. м. Д. О.) в Министерството — пише В. Берон — и го молих да ми прати необходимите средства, но напразно.. Това сторих многократно, но всуе!..."[4]

Разкопаните обекти на Трапезица били изоставени поради липса на средства за закрепването им, вследствие на което зидовете им и стенописите силно пострадали от атмосферните влияния, а някои други паметници, както напр. статуята на Архангел Михаил (?), която стояла отдясно на един от входовете на голямата църква, открита през 1884 г., били откраднати.[5] Когато в края на 1884 г. през Търново минал доктор Гьоц, член на Баварската академия на науките, заварил останките в много лошо състояние и изразил съжалението си за тяхното изоставяне така.[6]

Единствената причина, поради което замряла дейността на първото в България археологическо дружество, се корени в нехайството и престъпното равнодушие, с което буржоазната власт посрещнала неговото появяване. Липсата на материални средства и морална подкрепа се отразила тежко върху неговите членове и те се оттеглили от него.

Впечатлението за дейността на дружеството обаче било твърде силно и през 1887 г. в пресата се повдигнал въпросът за съживяването му. Оттова можем да заключим, че въпреки да не проявявало дейност дружеството формално продължавало да съществува. Изходът от това положение се сочел в отпускане на държавни средства и създаването на няколко негови клона в други градове, както и в издаването на един „Археологически вестник"[7]. През 1889 г. отново се изтъква необходимостта от подновяване на дейността му, но тези плахи гласове в подкрепа на дружеството останали без отговор. Едва в 1905 г. по инициатива на М. Москов и други видни търновци било основано ново археологическо дружество, което подновило заглъхналата цели 20 години археологическа дейност в Търново.

[1] Няма сведения дружеството да е провеждало разкопки на Царевец, както се утвърждава в „Търново, пътеводител", 1956, стр. 11 и сл. издания. Вярно е, че на 26 май 1884 г. Управителното настоятелство иска от Окръжния управител затворници за разкопаване на Чанлъ-тепе на Царевец, но такива не били отпуснати. Никъде по-късно В. Берон не съобщава за разкопки на Царевец. Необосновано е също така и твърдението (стр. 19), че всичко открито на Трапезица е дело на Ж. Сьор през 1900 г.

[2] В. Берон, цит. съч., стр. 28.

[3] Ж. Въжарова, цит. съч., стр. 88.

[4] Велико Търново—общински вестник, VII, 1930, бр. 7.

[5] Искра, Научно-лит. списание, Шумен, III, 1891, бр. 2, стр. 121.

[6] Пак там, II, стр. 763.

[7] Труд, Литературно-научно списание, 1887, г. I, стр. 782 и сл.

Нова книга за френската археология

През миналата година във Франция излезе от печат книгата на Анри-Пол Ейду „Хора и богове на Галия“[1]. В нея, както и в предшествуващите я „Галски паметници и съкровища“ (1958) и „Светлина върху Галия“ (1960) известният френски археолог, етнограф, изследовател на Сахара, журналист и общественик прави равносметка на сериозните успехи, постигнати от френската археологическа наука през последните няколко години. В разглежданата книга авторът се спира на новите археологически разкопки в Северна, Североизточна, Централна и Южна Франция.

Изтъквайки в предговора си, че френските археолози извършват работа с голяма научна и културна стойност, в същото време Ейду с горчивина отбелязва, че те не получават почти никаква поддръжка от държавните органи. Отпусканите средства обикновено са нищожни и представляват по-скоро подаяния. „Към националната археология официалните власти се отнасят със същинско презрение... Изследователите нямат на разположение лаборатория, в която да подлагат на анализ и да реставрират откритите предмети, и мнозина са принудени да ги изпращат за тази цел чак в Германия. Във Франция фактически липсва политика на опазване на националните старини и паметниците... Безценни свидетели на нашата история са изоставени пред очите ни на произвола на съдбата“ (стр. II).

За отбелязване е фактът, че на някои места в страната обикновени трудови хора — земеделци, лозари, миньори, придобили сами знания и сръчност и въодушевени от желанието да бъдат полезни на науката, извършват ценни археологически разкопки.

Книгата се състои от десет глави, всяка от които е посветена на определен район на изследвания.

I. Древната Марсилия. Градът е основан в 600 г. пр. н. е. от гръцки заселници, дошли от Малоазийското крайбрежие. Марсилия е най-древният град на Галия. Но и преди това са съществували връзки между Гърция и марсилската област, което се потвърждава с находки от йонийска керамика. Известният френски археолог Фернан Бенуа е открил парчета от глинени съдове, датиращи от началото на VII в. пр. н. е. Следователно 100 години преди „официалното“ основаване на Massalia навярно родоски търговци са доставяли на местното население различни стоки и в замяна са изнасяли калай (добиван в Корнуел и пренасян през цялата територия на Галия), сол и др. Тази епоха на проникване в Галия (началото на VII в. пр. н. е.) съответствува на времето на силната гръцка икономическа и политическа експанзия, наложена от пренаселеността на гръцките земи и нуждата от нови пазари, за която доскоро не се знаеше, че е стигнала чак до провансалските брегове.

Градът е имал три храма: на Артемида Ефеска, Аполон и на Атина, от които е останало съвсем малко, между което четиридесетина оброчни релефа — най-древните засега пластични галски творби, повлияни от гръцкото изкуство, и фрагмент от силно повреден йонийски капител от II половина на VI в. пр. н. е. с внушителни размери (1,8 м дълъг, 70 см висок), издялан от местен материал с вградени в него два диска от гръцки мрамор.

Внушителните храмове и мощната крепост на древната Марсилия били в рязък контраст с жилищата на бедното галско население, изградени от кал, смесена с плява, и покрити със слама.

Покрай бреговете на Прованс подводната археология е открила останките на повече от 20 потънали антични кораба (от VI в. пр. н. е. до III—IV в.). Тези находки дават ценни сведения за конструкцията и съоръженията на древните морски съдове, за товара им и пр. Един от тези кораби е бил изследван обстойно през 1957 г., като на суша са успели да извлекат скелета му и около 700 амфори.

През 1960 г. на морското дъно близо до гр. Кан, на дълбочина 15 м, е било открито от леководолази и извлечено мозаично пано (27 × 27 см), представляващо отвличането на Европа от Зевс (под формата на бик). Дългият престой на тази красива мозайка в морската вода не й е навредил и цветовете й са запазили цялата си свежест. Тя не носи следи от вграждане в постройка, което доказва, че подобни мозайки в древността са били изнасяни и продавани далеч от мястото на изработването им.

II. При изворите на р. Сена. При изворите на Сена в миналото са били открити статуи, останки от постройки и редица предмети, свидетелствуващи за обожествяването на реката Sequana в древността. Разкопките, продължени през 1948, 1950, 1952 и 1953 г., са доказали, че през галската епоха, пък и по-късно, болни и сакати от далечни краища са се стичали при свещения извор да дирят изцеление. Около разкрития басейн са били намерени много оброчни статуетки, бронзови или каменни, някои от които в чисто галски стил. Едни от тях изобразяват поклонници, носещи дарове за богинята (заек, куче, плодове, кесия), а други наподобяват болни органи.

Тук случайно е била открита плоча (45 × 45 см), частично повредена, върху която е била изсечена галска мъжка глава, а над нея има триъгълен фронтон с два надписа на галски език. Това е местно произведение на изкуството с ясно изразени галски традиции в стила и изпълнението. Като се има пред вид колко оскъдни са надписите на галски език, може по достойнство да се оцени тази изключителна находка. По-краткият надпис е с гръцки букви и посочва името на скулптора — Даголитос. Другият надпис е с латински букви:

ARESEQVANIAREOSIOVRVSLVCEONERTECOMA

Ролан Мартен и виднят френски филолог Мишел Льожьон предлагат следното тълкуване: „Are Sequani areos iourus Luceo (n) Nertecoma (ri)“, което преведено на латински гласи: „Apud Sequanam propinqui erexerunt Lucium Nertecomari“. [Близо до Секвана близките издигнаха (тази плоча в чест на) Луций, син на Нертекомарос].

III. Разкопките в Mailhac. Майак е малко лангедокско село близо до средиземноморския бряг, на тридесетина км северозападно от гр. Нарбон. Тук Одета и Жан Тафанел, местни археолози самоуци, от 1933 г. насам са разкопали древни келтски некрополи от X в. пр. н. е. (в пещери) и от VIII—VI в. пр. н. е., съдържащи стотици погребения чрез изгаряне и много предмети: керамични съдове, украшения, части от колесници. През 1960 г. на същото място е бил открит интересен зооморфен глинен съд от VII—VI в. пр. н. е., който показва чудуваща прилика с друг подобен съд от Рабенсбург (Австрия). Възможно е древната майакска култура да е от централноевропейски произход.

IV. Гало-римският Реймс. В началото на нашата ера Реймс е бил цветущ град с 80 000 жители, разпрострял се на площ от 500 ха, с широки улици, форум, театър и амфитеатър, храмове, четири триумфални арки, бани. Тези архитектурни съкровища са били почти напълно разрушени през варварските нашествия, Средновековието и в наше време през Първата световна война.

[1] Henri-Paul Eydoux, „Hommes et dieux de la Gaule. Les récentes découvertes archéologiques“, Librairie Plon, 1961, стр. 329.

Един уникален по своите размери паметник от II в. са откритите напоследък подземни криптопортики — две импозантни успоредни галерии с височина на свода 6 м, който се поддържа от масивни четвъртити стълбове. Досега е разчистено само едното крило с дължина около 60 м, а това е по-малко от 1/3 от общата дължина. В древността тези галерии са били само наполовина в земята, служили са като приземен етаж на огромен архитектурен ансамбъл (вероятно форум) и са били използувани за складиране продоволствието на армията и зърнените храни, събирани като натурален данък и предназначени за износ.

V. Открития в департамента Марна. През януари 1956 г. на петнадесетина км югоизточно от Епернe, археологът Андре Брисон е направил сензационно откритие в един галски некропол: погребение на свещен елен. За пръв път се среща подобно животно, погребано като човек, в трап с размери 1,80 м × 0,70 м, изкопан във варовиков склон. Животното е било положено на дясната страна с прегънати крака. Скелетът е непокътнат. Намерени са и части от юзда. Изследванията показват, че се касае за опитомено животно, което е участвувало в култови церемонии до деня, в който е било принесено тържествено в жертва. Знае се, че галите са имали бог Cernunnos (с образ на получовек-полуелен) и това погребение от 500 г. пр. н. е. идва да потвърди този факт окончателно.

В департамента Марна са били открити и много гробници (500 г. пр. н. е. до началото на н. е.), съдържащи части от колесници и високохудожествено изработени конски хамути. Интересна находка са и 120-те колективни родови гробници (3000—1800 г. пр. н. е.), изкопани във варовикови склонове.

VI. Разкопките в Лигюже. Разгледани са останки от първите християнски времена в Галия.

VII. Потъналият Фос. Градецът Фос-сюр-Мер се намира западно от Марсилия, близо до делтата на р. Рона. Подводните археологически изследвания, които се провеждат там от 12 години насам, са дали добри резултати. Открити са били рибарски, моряшки и занаятчийски жилища от римско време, по-късно погълнати от морските води, римски търговски кораб от I в. пр. н. е., пълен с амфори и домашни съдове, най-голямото кюлче олово (70 кг), достигнало до нас от древността, а също така и някои произведения на изкуството.

VIII. Гърция в Галия или удивителните открития в Льо Пег, департамент Дром. Селото Льо Пег се намира в полите на предпланините на Алпите на 30 км източно от р. Рона. Тук са се събирали в древността пътища, водещи за Лионската област, Марсилия, Италия (по долината на р. По) и Испания. В околността на селото по време на разкопките, направени от 1956 г. насам, са били открити огромни количества керамични съдове: в най-стария слой — местна керамика от VII в. пр. н. е., а в по-горните пластове (началото на VI в. пр. н. е.) — глинени съдове, изработени в йонийски стил, но които по материал, техника на изработка и орнаменти принадлежат към галската керамика от същата епоха. Тези находки доказват, че преди основаването на Massalia, далеч на север от брега на Средиземно море, във вътрешността на страната е имало гръцки колонисти. Взаимното проникване на автохтонната и гръцката култура е имало за резултат появяването на нова оригинална култура със специфични художествени творби. Този център е бил обитаван до завладяването му от римляните (60 г. пр. н. е). Открити са били и следи от два големи пожара от началото на V в. и от IV в. пр. н. е., които съвпадат по време с двете келтски нашествия в Италия.

Въпросът за пътищата на гръцкото проникване в келтския свят и по-специално в Галия е дискусионен. Доскоро преобладаваше мнението, че пътят е бил по Адриатическо море, през Северна Италия и швейцарските алпийски проходи. Последните разкопки в Льо Пег налагат преоценка на досегашните схващания, тъй като Пег е на повече от 150 км северно от Марсилия, нагоре по течението на Рона. Една карта, препечатана от „Revue archéologique de l'Est" (t. iX, fasc. 1—2, 1958), съставена въз основа на конкретен археологически материал, сочи убедително наличието на гръцко проникване в древността по долината на р. Рона. То е стигнало до Лион и дори северно от Дижон, в самото сърце на Галия, без обаче това да е ставало системно, както е било по-късно по време на римското владичество. Пътят нагоре по Рона е минавал не в самата долина, тогава мочурлива и заблатена, а по билото на хълмовете, които я обграждат.[1]

IX. Тук авторът ни запознава с археологическите находки от департамента Корез, а в X глава — с находките от департамента Па-дьо-Кале.

В края на книгата е дадена подробна библиография по раздели. Посочени са и най-новите трудове в тази област: два нови тома на „Manuel d'archéologie gallo-romaine" („Aqueducs-thermes" и „Villes d'eau et sanctuaires de l'eau") от Albert Grenier (Paris, 1960); „L'Occident romain (Gaule, Espagne, Bretagne, Afrique du Nord)" от Louis Harmand (Bibl. hist.; Paris, 1960).

Книгата на Ейду е изящно оформена и съдържа 59 илюстрации в текста и 45 приложения. Авторът е успял, съчетавайки умело научната строгост на фактите с художествеността на стила си, да възкреси пред читателя един погребан древен свят, който археологията възстановява с цената на много усилия.

[1] По същия въпрос вж. André Perraud, „Le Pègue, préface de Marseille", Paris, 1955; Fernand Benoit, „Autour du cratère de Vix. La voie du Rhône" (Rhodania, 1957); Jean-Jacques Hatt, „Les Celtes et la Méditerranée" (Rhodania, 1958); Actes du colloque sur les influences helléniques en Gaule, dans Publications de l'Université de Dijon, t. XVI, 1958.

Живко Бояджиев

Седма отчетна конференция на Археологическия институт при БАН за 1961 г.

От 5 до 7 юни 1962 г. в София се състоя Седмата редовна годишна отчетна конференция на Археологическия институт при Българската академия на науките, посветена на резултатите от археологическите разкопки и проучвания, извършени в страната през 1961 г.

В работата на конференцията взеха участие над 70 делегати—научни сътрудници на Археологическия институт и музей при БАН, представители на Министерството на просветата и културата, на Института за паметниците на културата, членовете на катедрата по „Археология и музейно дело" при Софийския държавен университет, научни и музейни работници от Военно-историческия музей в София, Музея за история на София и музеите в Пловдив, Варна, Търново, Стара Загора, Коларовград, Бургас, Плевен, Видин, Русе, Свищов, Търговище, Кюстендил, Перник, Благоевград, Пазарджик, Нова Загора и др. При откриването на конференцията присъствува и др. Ангел Буден, заместник-министър на Министерството на просветата и културата. В своето встъпително слово директорът на Археологическия институт при БАН акад. Кр. Миятев изтъкна, че Седмата редовна отчетна конференция се провежда в чест на VIII конгрес на БКП. Той посочи, че конференцията ще изиграе важна роля за обмяната на опит при организацията и провеждането на изследванията на твърде богатата и разнообразна материална култура в нашите земи. През 1961 г. българските археолози са постигнали значителни успехи в своята научноизследователска работа на терена. Археологически разкопки и проучвания са извършени на повече от 30 обекта, като някои от тях — Плиска, Преслав и Търново — имат общонационално значение. Основната задача на конференцията е да обсъди задълбочено и критично методите и резултатите от проведените през 1960/1961 г. археологически разкопки и се набележат мерки за отстраняване на допуснатите слабости в работата на терена, да се начертае план за ритмично изпълнение на поставените задачи през 1962 г., които са тясно свързани с общия перспективен план на българската археология.

След това думата бе дадена на доц. Ат. Милчев от Софийския държавен университет, който изнесе доклад за разкопките в Якимово II, Вълчедръм, Михайловградски окръг, и Плиска. През 1961 г. са завършени разкопките в местността Градището при с. Якимово II. В продължение на три години на този обект е била разкопана площ от 3600 кв. м. Установени са 3 културни пласта — тракийски, римски и раннославянски. Милчев се спира само на материалите от раннославянския и средновековен български културен пласт. Селището в местността Градището е било обитавано непрекъснато от VIII до XI в. само от славяни. Разчистени са били 36 землянки и 12 ями към тях за запазване на зърнени храни. В една от землянките били открити цели 9 глинени съда, 3 железни сърпа, желязна брадва, дървено ведро, сребърни обеци, 2 апликации, 8 монети, 2 от времето на Лъв VI и 6 от Константин и Зоя; 50—60 кг овъглено жито, хромел и др. Землянката и ямата заедно с всички находки се отнасят към X в. Докладчикът се спря на раннославянската керамика от VIII—IX в. и средновековнобългарската от IX—XI в. по материалите, добити от разкопките в местността Градището. Разглежда и развитието на някои занаяти в това селище — металообработване, производство на стъклени предмети, грънчарство. — Спира се върху изработването на накити и ювелирни изделия и др. Обилният и разнообразен материал от местността Градището хвърля нова светлина върху развитието на ранната славянската и средновековната българска култура.

През същата година Милчев е ръководил разкопки в местността Печена могила при с. Вълчедръм, където било разкрито ранно славянско селище. Тук са открити два почти изцяло запазени глинени съда и много фрагменти от ранно славянска керамика, изработени на ръка, отнасящи се към VI—VII в. Под славянския културен пласт е открит тракийски. Тук за пръв път у нас Милчев открива 5 тракийски землянки с правоъгълна форма и дълбока апсида в едната стена. Откритите материали, главно керамиката и фибулите, датират тракийските землянки към II—V в. на н. е. Откритите землянки поясняват характера и формата на жилището на траките в нашите земи през епохата на римското владичество.

През същата година Милчев е ръководил и разкопки в местността Асар дере във Външния град на Плиска. Открити са били, както миналите години, землянки и двуетажни пещи за изпичане на глинени съдове. През 1961 г е открита и една работилница с 4 двуетажни пещи за изпичане на съдове; една купчина пречистена и омесена глина за производство на глинени съдове. Според докладчикът откритите находки и землянки доизясняват картината на славянското селище във Външния град на Плиска.

Оживените разисквания сочат за важното значение на доклада при разрешаването на проблемата за ранно славянската и славянобългарската култура.

За резултатите от разкопките във Външния град на Плиска, обект № 31, изнесе доклад ст. н. сътр. Ст. Михайлов. Всички открити землянки от обект № 31 се отнасят към най-долния и най-стар културен пласт към VIII в. Южно от землянка № 5 са намерени основите на една голяма правоъгълна постройка, състояща се от две продължавати помещения, разположени в една ос. През 1961 г. са открити други подобни основи, които образуват архитектурен комплекс с почти правилна форма. Четирите крила на сградата затварят един вътрешен двор. Михайлов свързва тези сгради с керамичното производство в Плиска.

Най-важен резултат от разкопките през 1960 г. е откриването на една църква, която Михайлов определя като болярска. Църквата е дълга 15,60 м и широка 8,70 м. Състои се от наос и четири поставки за колони, 3 тристранни отвън и полукръгли отвътре апсиди. В архитектурно отношение църквата представлява разновидност на скъсените базилики. Тя съдържа и елементи на преславската църковна архитектура, изразени в разчленяването на надлъжните стени. Основите на църквата са строени от големи дялани блокове, свързани с бял хоросан, а стените с тухли. Църквата се датира към началото на X в. Вън и вътре в нея са открити няколко гроба. Докладът на Ст. Михайлов даде повод за оживена размяна на мнения.

През отчетната година са проведени археологически разкопки в Преслав под научното ръководство на ст. н. сътр. В. Мавродинова. Разкопан е един малък участък във Вътрешния град между южната порта и двореца, а във Външния — във втория феодален комплекс — югозападната част на местността Селище. Във Вътрешния град се разчиства една голяма постройка, която според Мавродинова е била свързана с дворцовите сгради. В западния край на местността Селище от т. нар. втори комплекс

е била разчистена изцяло голяма сграда дълга 50 м. Тук били разкрити 7 помещения, наредени едно след друго в посока север — юг. Въз основа на фондирането Мавродинова счита, че сградата е имала поне още един етаж. В помещението са били открити многобройни находки. Животът в тази сграда е прекъснал към края на X в.

Цв. Дремсизова и В. Антонова (Коларовград) докладваха за проведените разкопки на аула на Омуртаг през 1961 г. при с. Цар Крум. От откритите сгради и крепостни съоръжения се установява характерът и устройството на това ранно българско укрепление. Установени са три строителни периода. Сградите и крепостните съоръжения от първия строителен период произхождат от 821 г., както е упоменато в Чаталарския надпис (с. Цар Крум).

Я. Николова и Н. Ангелов (Търново) са започнали спасителни разкопки в подножието на хълма Момина крепост. Те установяват, че тук е бил разположен един от кварталите на средновековния град. Открити били 5 жилища землянки, а до тях 4 плитки и 5 дълбоки ями, изпълнени с много фрагменти от кухненска и трапезна керамика, железни предмети, шлака и др. Предполага се, че ямите са служели за съхранение на зърнени храни. Към богатия битов материал на землянките принадлежат 55 монети от XII—XIII в. Откритите материали датират землянките към XIII—XIV в.

След това бяха докладвани резултатите от спасителните археологически разкопки на хълма Царевец през 1961 г. Разкопки са направени на два обекта: А — северно от главния вход на двореца и Б — южно от двореца. В обект А са разкрити основите на две църкви и една кръстовидна сграда, свързана с втората църква. Църква №1 е еднокорабна, едноапсидна, без преддверие, с цилиндричен свод и се датира към XIII—XIV в. Отчасти под основата на църква №1 се намира втората църква. Археологическите находки — глинените съдове и монети и особеният план датират църква № 2 към VI в. Обект Б представлява сграда с 3 помещения, за която се предполага, че е жилище от VI—VII в.

През отчетната 1961 г. Археологическият институт съвместно с Окръжния музей в Русе е започнал системни разкопки на средновековния град Червен. Колективен доклад за направените проучвания изнесоха С. Георгиева и В. Димова. Централно място в доклада бе отделено на разкритата триапсидна, кръстокуполна църква. По своята архитектура и украса тази църква се причислява към несебърските и търновските църкви от епохата на втората българска държава. Едновременно с разчистването на църквата са извършени и консервационни работи.

Съвместни разкопки са провели през 1961 г Археологическият музей в Пловдив и Народният музей в Пазарджик на средновековната крепост Цепина. Д. Гончев, ръководител на разкопките, направи отчет за проучванията на крепостта. Той се спря на сведенията на византийските хроници и на досегашните резултати от разкопките. Главното внимание е било насочено към проучване на крепостните съоръжения.

Н. Гиздова (Пазарджик) изнесе доклад „Водоснабдяването на крепостта Цепина. В крепостта са запазени все още в добро състояние два резервоара за вода. През 1961 г. е бил разчистен резервоарът, разположен на най-високата част на крепостта, като е събирал 100 куб. м вода. Гиздова установява, че резервоарите, които са в Цепина, са служели за събиране на атмосферни води. Тя отхвърля твърденията на някои автори, че това е крепостна кула.

По изпълнение на общия план на Археологическия институт при БАН за изследване на бита и културата в миналото на българо-мохамеданите ст. н. сътр. Ст. Станчев дава резултатите от проучванията в с. Костандово, Велинградско. Работата е била съсредоточена главно на църквата в местността Рангела и Барата. При първата върху една ранносредновековна църква е била издигната през епохата на втората българска държава еднокорабна църква. Около по-късната църква е бил създаден некропол, в който са намерени типични средновековни накити около погребенията. Втората църква се е оказала голяма ранносредновековна базилика с по-късни приправки. Върху развалините на църквата през по-късно време е бил създаден средновековен български некропол. Проучванията са показали, че Костандово е бил голям център в епохата на ранното Средновековие, чийто живот е продължил и през втората българска държава.

Цв. Дремсизова и В. Антонова докладваха за разкопките на Шуменското плато. Те установяват, че първоначалната крепост е била византийска и се отнася към V — VI в. По времето на първата българска държава крепостта, вече разрушена, е била преустроена и използувана от българите. През XV—XVI в. тя претърпяла нови промени и е била приголена от турците за техните отбранителни нужди.

Главният ръководител на разкопките в Несебър ст. н. с. Иван Венедиков говори за изследванията, които са направени през 1961 г. върху укрепителната система на града. При разчистване на горната кула на портата са разкрити няколко строителни нива: горно от XI—XII в. и долно от V в. На юг от южната кула били намерени останки от ранновизантийска крепостна стена, която през XIII и XIV в. е претърпяла промени и е била отворена нова врата. Надземните разкопки в Несебър са били комбинирани с подводни проучвания с цел да се открие връзката между западната и северната крепостна стена. Открита е и ранноелинистическата стена, която е обхващала от запад града. При подводните проучвания в залива на с. Равда са продължени издирванията на керамични материали от късноантичната епоха. Югозападно от нос Акготир на 12 м дълбочина е бил открит кораб, чийто дървени части са дълги 20 м и са снабдени с железни пръчици.

При разкопките на т. нар. „римската кула" във Варна е бил разрешен въпросът за характера на сградата и за нейното датиране. Доклад за проучванията направи ст. н. сътр. М. Мирчев. Разкритите зали и подземни коридори ясно определят тази огромна, дори и за сегашните мащаби, сграда като обширна римска баня. За това ни свидетелствуват двете правоъгълни зали, басейни и откритата при разкопките през 1940 г. част от голям хипокауст в югоизточния край на заетата от постройката площ. Едва през миналогодишните разкопки става ясно предназначението на надземните ходове като сложна канализационна мрежа, обслужваща банските помещения. Тези терми Мирчев отнася към втората половина на II в. на н. е., време, което съвпада с най-високия икономически и културен разцвет на Одесос.

За разкопките на римския град Германия при Сапарева баня, Кюстендилско, говори ст. н. сътр. Т. Иванов. Била е проучена укрепителната система на града. Били са проучени: южната и източната градска порта и сектори от южната и източната крепостна стена. Установено е, че правоъгълната площ, включена в крепостната стена, обхваща 24 дка. Открити са две крепостни стени. Първата е от края на III и началото на IV в. Тя е имала 4 порти с издадени навън правоъгълни кули. Втората крепостна стена от VI в. е долепена отвън до първата крепостна стена, като затваря западната порта. Успоредно с проучването на крепостната стена са извършени спасителни разкопки в града във връзка с построяването на нова почивна станция на ЦС на профсъюзите в България. Разкрити са части от две сгради. От едната сграда са разкопани само три помещения. Две от тях са били складове за зърнени храни. Край южния зид на помещение № 2 са открити наредени един до друг 15 глинени долии с различни размери.

Д. Николов докладва за спасителните разкопки на Окръжния музей в Стара Загора. Разкрита е южната градска порта на Августа Траяна. Проучени са няколко строителни хоризонта на града от античността до късното Средновековие.

Б. Султов информира участниците в конференцията за работата на българо-полската археологическа експедиция в Нове (Свищов) през 1961 г. Полската група под ръководството на проф. К. Майевски е разчиствала западната част на крепостната стена. Българската група под ръководството на проф. Д. П. Димитров е проучвала източната част на крепостната стена. Установени са няколко строителни периода. Продължено е разчистването на едно помещение във вътрешността, чието предназначение ще бъде уточнено през следващите разкопки.

Кратко съобщение за една случайно открита монетна находка при с. Руженци, Софийски окръг, направи ст. н. сътр. Т. Герасимов. Това е едно от най-големите съкровища от македонски и пеонски монети от IV в. пр. н. е. То съдържа 2000 тетрадрахми на Филип II Македонски, 1000 тетрадрахми на пеонския цар Патрей, една от Ликей и една от гр. Дамастион.

М. Станчева (Музей за история на София) направи доклад за спасителните разкопки при с. Обеля и Филиповци, Софийско. В стопанския двор на с. Филиповци е била разкрита половината от полукръгла колонада и едно правоъгълно помещение към нея. Подът и на двете е бил изцяло постлан с мозайка. Мозаичният под с съставен от 5 правоъгълни пана. Мозайката е многоцветна. Употребени са жълт, сиво-син, червен, розов и виолетов цвят. Украсата на мозайката е геометрическа със силно стилизирани растителни мотиви. Станчева я датира към IV в.

При с. Обеля М. Станчева е попаднала на една голяма правоъгълна сграда с вътрешен двор, обиколен от многобройни помещения, от които са разкопани 18. В помещенията е открит обилен селскостопански инвентар. Тя предполага, че това е една римска вила, и то villa rustica. По своя план тази сграда се явява една разновидност между известните както от Софийско, така и другаде в нашите земи вили.

През 1961 г. са продължили разкопките на Небет тепе в Пловдив. Л. Ботушарова осведоми присъствуващите на конференцията за резултатите от досегашните проучвания. Направено е пълно разкриване на крепостната стена по северния скат на хълма. От проследяването на културните напластявания авторката на доклада достига до извода, че селището на Небет тепе е просъществувало от края на бронзовата епоха докъм XVIII в. Крепостната стена била разкрита по протежение на 15 м в посока запад—изток. На един от секторите на стената е открит вход, снабден с външен и вътрешен коридор. Този сектор на крепостта Ботушарова датира към IV в. на н. е.

За проучванията на римското тържище Дискодуратера край с. Гостилица, Търновско, продължили и през 1961 г., направи доклад Б. Султов. Проучени са укрепителната система на тържището и няколко нови постройки вътре. То има правилна четириъгълна форма. Обградено е от всички страни с дебела стена от ломени камъни и бял хоросан. Запазени са три кръгли ъглови кули и три междинни правоъгълни кули. В центъра на тържището е открита голяма сграда с колонада, свързана с крепостната порта посредством широка улица. През средата на III в. то било разрушено от готите, а по-късно отново възстановено.

Султов говори и за проведените спасителни археологически разкопки при с. Присово, Търновско. Повод за разкопките са дали полските работи на ДЗС върху местността Джакова могила. Тук се откриват основите на голяма постройка в квадратен план с открит вътрешен двор, около който са разположени 10 различни по размери жилищни помещения. Вътре в постройката са открити голямо количество керамични съдове, железни сърпове, монети, бронзови украшения от колесници и др. Султов смята, че това е villa rustica от III в. на н. е.

Д. Овчаров (Търговище) докладва за византийската крепост при с. Долна Кабда. Доразчистена е била кула № 1, която има петоъгълна форма. От вътрешната страна на крепостния зид до кулата е открита една постройка, която той определя като стражево помещение. В откритото помещение и в кулата е намерен обилен материал—керамични и стъклени фрагменти, шила, стрели, копия, ножове и др. Въз основа на градежа и откритите находки Овчаров приема, че крепостта се отнася към края на VI и началото на VII в.

В. Вълов (Свищов) направи съобщение за проучванията на Свищовското кале. Разчистен е насипът около високите части на укреплението. Разкрита е част от калдаръмна настилка на двор и една вкопана в земята щерна. Крепостта е имала форма на неправилен четириъгълник. Вълов установява два строителни периода: първия от XIII—XIV в. и втория от епохата на турското владичество.

Е. Бацова (Сливен) е продължила започнатите през 1960 г. разкопки в местността Хисарлъка до Сливен. На обект № 1 във вътрешността на укреплението са открити части от основите на две помещения с правоъгълна форма, принадлежащи към първия строителен период от V—VI в. Вътре в помещението е намерен обилен материал: фрагменти от славянска керамика, тежести за риболовни мрежи, стъклени гривни, железни предмети и др. Продължени са проучванията и на обект № 2. Разкрит е целият план на една трикорабна базилика и се установяват два последователни строителни периода.

По изпълнение на съвместната задача по плана за научно сътрудничество между Института по археология на АН СССР и Археологическия институт на БАН на тема „Културата през енеолита и бронзовата епоха в югоизточна България" през 1961 г. се проведоха разкопки в Дипсизката могила до Нова Загора. От съветска страна в разкопките е взел участие като ръководител ст. н. сътр. Н. Я. Мерперт, а от българска страна като ръководител на разкопките е участвувал ст. н. сътр. В. Миков. За резултатите от направените разкопки през 1961 г. докладва Васил Миков. Направени са проучвания на два обекта: 1) на площ от 6 м², където се достига до дълбочина на 3,10 м; тук са установени 9 жилищни хоризонта от бронзовата епоха и 1 от енеолита и 2) на площ от 1100 кв. м, където са открити следи от жилища, основи на пещи, оръдия от камък, кремък и мед, бойни брадви и др. Открита е част от калъп за изливане на медни върхове за стрели. Особено богат е керамичният материал с релефна и шнурова украса. Разкрити са три погребални урни до огнищата с погребение на деца. Обитателите на могилата са се занимавали със земеделие, скотовъдство, лов, риболов, тъкачество. Миков смята, че между културата на бронзовата епоха и енеолита няма никаква връзка.

За проучванията на Азмашката селищна могила в Стара Загора докладва главният ръководител на разкопките ст. н. сътр. Г. Георгиев. Разкопките на Азмашката селищна могила са най-големите по обем в нашата страна. Тук за пръв път се прави цялостно и едновременно разкриване на културните пластове. Разкрити са нови 5 жилищни нива. Жилищата от първата половина на медната епоха са били наредени в редици или са били обособени в малки групи. Пещите към жилищата от втората половина на медната епоха имат квадратна основа, а от първата половина на същата епоха са във форма на подкова. Открити са много оръдия на производство от камък, кремък, кост и др. Застъпени са всички видове пластични изображения от кост, глина и мрамор, познати от други селищни могили у нас. Особено обилен е керамичният материал, където се срещат съдове с най-различна форма и орнаменти.

А. Маргос (Варна) говори за находки от наколното селище при с. Страшимирово, Варненско. Проучени са два културни пласта. Материалите от долния пласт, които са и най-многобройни, принадлежат на енеолитната епоха, а тия от горния пласт — на ранната бронзова епоха.

М. Лазаров (Бургас) запозна конференцията с резултатите от разкопките на тракийската надгробна могила при с. Просеник, Бургаско, където е открито тракийско погребение от римската епоха. Гробът има правоъгълна форма и е обграден от каменно съоръжение във вид на пръстен.

Следващият доклад за проучванията в Търговище и с. Лиляк изнесе Д. Овчаров. През 1961 г. при с. Лиляк са открити три погребения от каменно-медната епоха. В ръцете на един от погребаните е намерено каменно оръдие на труда. В селищната могила до Търговище освен праисторическите находки са открити и материали от римската епоха.

Изнесените над 30 доклада на конференцията свидетелствуват за големия размах на археологическите проучвания в нашата страна. Те ще спомогнат за разрешаването на важни проблеми от историята и културата на племената и народите, населявали нашата страна през праисторическата, античната и средновековната епоха.

А. Димитрова

През м. юни 1962 г. почина в София на 94 години д-р Петър Т. Кържиев, завършил медицина в Москва и Петроград. Наред с лекарските занимания и проучвания в областта на народната медицина П. Кържиев до последните дни на своя дълголетен живот не преставаше да се интересува от развитието на българската археология, етнография и музейно дело. Музейната му работа беше неговата втора специалност, която той изпълняваше съвсем безкористно, а само тласкан от своите широки културни интереси към миналото. Петър Кържиев е взел участие в изграждането на Коларовградския окръжен музей и особено в основаването и укрепването на Народния музей в гр. Лом, чийто уредник той беше в продължение на няколко десетилетия. На него се дължи издирването, прибирането и запазването на по-голямата част от музейния фонд на Ломския музей. За тази дейност Петър Кържиев получи от народното правителство високо обществено признание и отличие — ордена „Кирил и Методий" I степен.

Делото, на което Петър Т. Кържиев посвети своя живот за издирването и запазването на културното наследство в България, е жив заразяващ пример за следване.

К. Манчев

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

БИБ	Българска историческа библиотека
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
ГНБМПл	Годишник на народната библиотека и музей в Пловдив
ГНМ	Годишник на народния музей
ГПНМ	Годишник на Пловдивския народен музей
ГСУИФФ	Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет
ИАД	Известия на Археологическото дружество
ИАИ	Известия на Археологическия институт
ИБИД	Известия на Българското историческо дружество
ИВАД	Известия на Варненското археологическо дружество
ИПр	Исторически преглед
ИЧД	Изследване в чест на Дечев
МИАСССР	Материалы и исследования по археологии СССР
СА	Советская археология
RA	Revue archéologique
РП	Разкопки и проучвания

СЪДЪРЖАНИЕ

С. Георгиева. По въпроса за характера на ранносредновековната българска култура 1

Ек. Манова. Върху някои иконографски черти на св. Георги в български стенописи от XV век . 6

Г. Кол и Х. Квита. Радиовъглеродът (С-14) като средство за датиране в археологическата наука . 10

Н. Ангелов. Към историята на скалния манастир при с. Иваново 16

Материали и съобщения

Д. Николов. Монетна находка от с. Свобода, Старозагорско 21

Д. Джонова. Могилни погребения от Видинско . . 30

Ж. Чимбулева. Две новооткрити бронзови хидрии от Несебър 38

Л. Гетов. Нови данни за въоръжението у нас през латенската епоха 41

Н. Петков. Рисуваният орнамент през неолита в Софийското поле и близките му околности . . . 43

П. Детев. Разкопки на могилното селище при с. Леново, Пловдивско 49

Н. Джамбазов. Разкопки на палеолитното находище при с. Белослав, Варненско 53

П. Миятев. Паметници на материалната култура в нашите земи от турско време 61

Музейно дело и консервация

Г. Табакова и Ев. Генова. Експозицията на окръжния музей в Плевен 68

Д. Овчаров. Към историята на първото археологическо дружество в България 70

Критика и рецензии

Ж. Бояджиев. Нова книга за френската археология 73

Преглед

А. Димитрова. Седма отчетна конференция на Археологическия институт при БАН за 1961 г. 75

SOMMAIRE

S. Georgieva. Sur le caractère de la culture ancienne bulgare 1

E. Manova. Quelques aspects de l'iconographie de St Georges dans les peintures bulgares du XVe siècle 6

G. Kohl et H. Quitta. Le radiocarbone comme moyen de datation dans l'archéologie 10

N. Angelov. Sur l'histoire du monastère rupestre du village Ivanovo 16

Matériaux et communications

D. Nikolov. Trésor monétaire du village Svoboda, arr. de Stara Zagora 21

D. Djonova. Tombes tumulaires de l'arr. de Vidin. 30

J. Čimbuleva. Deux hydries en bronze découvertes récemment à Nessebar. 38

L. Getov. Nouvelles données sur les armes en Bulgarie à l'époque de La Tène. 41

N. Petrov. Le décor peint à l'époque du Néolithique dans la région de Sofia. 43

P. Detev. Fouilles du Telle préhistorique près du village Lenovo, arr. de Plovdiv 49

N. Djambazov. Fouilles du site paléolithique près du village Béloslav, arr. de Varna 53

P. Mijatev. Monuments de la culture matérielle dans les terres bulgares sous la domination ottomane. 61

Muséologie et travaux de conservation

G. Tabakova et E. Genova. L'exposition du Musée départemental de Pléven 68

D. Ovčarov. Aperçu sur l'histoire de la Première Société archéologique en Bulgarie. 70

Critiques

L. Bojadjiev. Un nouvel ouvrage sur l'archéologie française 73

Revue

A. Dimitrova. Conférence sur l'activité de l'Institut d'Archéologie en 1961 75

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Чл.-кор. проф. ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ (гл. редактор), НИКОЛАЙ ДЖАМБАЗОВ, ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), АТАНАС МИЛЧЕВ, СТАМЕН МИХАЙЛОВ, СТАНЧО СТАНЧЕВ (зам.-гл. редактор)

Адрес на редакцията

Археологически институт и музей при БАН, бул. Стамболийски 2, София Ц. Тел. 8-24-05 и 8-24-06

Адрес за абониране

Издателство на БАН, ул. Сердика 4, София Ц. Тел. 8-38-83

Технически редактор Л. Милошева — Художествен редактор на корицата М. Кънева — Коректор Ел. Котева

Дадена за набор на 2. VIII. 1962 г. — Подписана за печат на 13. X. 1962 г. — Печатни коли 9,75 — Издателски коли 8,10

Формат на хартията 59/84/8 — Тираж 1000 — Поръчка 973 — Отделна книжка 0,60 лв. — Годишен абонамент 2 лв.

Набрана и отпечатана в печатницата на Българската академия на науките